

84 957
A 99

САИД АХМАД

ЖИМЖИТЛИК

*САИД
АҲМАД*
ЖИМЖИТЛИК

САИД АҲМАД

ЖИМЖИТЛИК

Р о м а н

Қайта ишланган нашри

ТОШКЕНТ
"О'ЗБЕКИСТОН"
2006

84Уз7
A 98

O

«Жимжитлик» романни 1986—1987 йилларда «Шарқ юлдузи» журналида давомли эълон қилинди.Faфур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти уни 1989 йилда 150 000 нусхада босиб чиқарди.

Бироқ, цензура муаллифни огоҳлантирмай, ҳатто унга сездирмай, асарнинг учдан бир қисмини олиб ташлади. Оқибатда, «майиб» асар ўкувчи қўлига тегди.

Муаллиф ўтган ўн тўрт йил давомида романни қайта тиклаш учун кўп уринди. У асарни қайта ишлаш жараёнида бугунги кун талабарини назардан қочирмади.

Роман ёвузлик билан эзгуликниг абадий курашига бағишланган.

20.02	Alisher Navoiy
568	номидаги
	О'zbekiston MK

ISBN 978-9943-01-021-5

© «O'ZBEKISTON» NMU, 2006

Биринчи қисм

БИР ТАНДА ИККИ ОДАМ

Чўққилар жилвасига кўнам маҳлиё бўлаверма, болам. Бу тогда қашқирлар бор...

I

Одам боласининг кўзидан ёш чиқмаса қийин экан. Юрак-бағрини ўртаган аламлар шу кўз ёши билан чиқиб кетади. Кимки фарёд уриб йиғлаёлмаса, кўзидан ёш чиқазолмаса, аламларини ичига ютса — дардга чалинади. Шунинг учун кексалар алам ўртаган кишига, йиғла, кўнглингни бўшат, дейдилар. Бу гапда ҳикмат кўп.

Афсуски, Толибжон кўзёш тўкиб йиғлолмасди. Унсиз, кўз ёшилиз йиғларди, холос. Мана шу унсиз йиғи Толибжонни йиқитди. Сал кунда қоп-қора соchlари каптар патидек бўлиб кетди.

Асаб касали ёмон дард бўлади. Толибжон шовқинга чидамайдиган, гап кўтартмайдиган бўлиб қолди.

У ўйлаб-ўйлаб, олис қишлоғида қолган ўгай синглисини эслади. Толибжон уни кўп йиғлардан бери кўрмаган. Эри нима иш қилади? Нечта боласи бор? Буни билмасди. Ҳар қалай, ўзи туғилиб ўстган қишлоқ. Болалигини эслатадиган гувала деворлар билан қуршалган ҳовлилар, тенгқурлари билан бирга чўмилган жимжит сойлар, олисда садафдек чақнаб турган чўққилар, ям-яшил ўтлоқлар кўнглига таскин берар-ку!

У ана шундай ўйлар билан йўлга отланди.

Етимқишлоқнинг пастида катта сой оқарди. Сой суви қишлоқ этагига етганда ёйилиб, ўртасида ўнлаб оролчалар ҳосил қиларди. Толибжон болалигида ўртоқлари билан сув кечиб, оролчаларда қумга кўмилиб, соатлаб осмонга қараб ётарди. Ўша пайтларда осмон жуда ҳам кўм-кўк бўларди. Оппоқ булатлар сут кўпигидек бўлиб, қишлоқ устидан шошилмай тоқقا қараб сузиб ўтиб кетишарди. Қамишлар орасидан қурбақаларнинг қуриллаши, ўрдакларнинг ғақ-ғақ товушлари эшитилиб туради.

Толибжон күкка қараб ётиб, бир зумда дунёни хаёлда айланиб чиқарди. Кечалари осмонни тўлдирган юлдузларнинг имлашларига тикилиб тонгни кутарди...

Мана ҳозир у ўша ёшлиги ўтган сой кўприги устида турипти. Энди у яланг оёқ, танини офтоб кўйдирган бола эмас, соchlари оқарган, ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотган Толибжон эди. У тошларга урилиб оқаётган сувдан болалигини қидираётганга ўхшарди. Бу оролчаларда қанчадан-қанча хаёллари қолган. Шу соҳилларда у балогатга етди. Шу оролчаларда не-не буюк орзулар оғушида маст бўлган. Нихоят, жимжит сертупроқ кўчаларда кезиб, мұҳаббатнинг бир умр унutilmas, қўшиқдек кўнгилни яйратувчи, фазалдек юракка қуюловчи, тушдек туманли онларини кечирган. У қунлар энди қайтмас бўлиб олисга, жуда олисларга учиб кетган.

Толибжон омонат ёғоч кўприк устида шундай, ҳам ширин, ҳам юракни ўртовчи ҳислар оғушида гарангсиб туради.

Кечга яқин Толибжон қадрдан уйини топиб келди.

У қишлоқдан чиқиб кетаётганда синглиси тўлишиб, боқишлидан балогатнинг аллақандай таърифга сўз бермайдиган дақиқаларини кечираётгани сезилиб қолган қизалоқ эди. Синглиси Толибжоннинг хотирида шундайлигича қолган. Ҳозир қандоқ бўлиб кетганин, деб ўйлади Толибжон.

Эшикдан журъатсиз қадам ташлаб ҳовлига кирди.

Мотоциклни ёнбошлатиб ғилдирагига ел берадиган тўққиз ёшлардаги бола нотаниш кишининг ҳовлига кирганидан ҳайратланиб, мой бўлиб кетган қўлларини латтага артиб ўрнидан турди.

Ҳовлининг нариги бурчиди уч-тўрт бола ерга чўнқайиб ўтириб нимадир қиляпти. Айвонда, ҳовлига орқа ўгириб, бир кампир чой ичяпти. Толибжон ҳовлини, уйни, айвонни бир онда кўздан кечириб чиқди. Бирдан юраги «шув» этиб орқага тортиб кетди. Синглиси бошқа ёққа кўчиб кетган бўлса-я! Булар бегона кишилар бўлса-я!

Болалардан бири унга яқин келиб, салом берди.

— Зайнаб опанинг уйлари шуми? — деб сўради Толибжон.

— Ҳа, шу. Келинг, тоға.

Толибжон енгил тин олди.

— Сен Зайнабхоннинг кимлари бўласан? — деди тутилиб Толибжон.

Айвонда чой ичиб ўтирган кампир овоз берди:

— Ҳой, ким билан гаплашяпсан, болам?

Бу овоз Толибжонга таниш эди. Юраги бир ҳаприқиб кетди. Чамадонини ерга қўйиб, айвон томонга жадал юрди. Гурс-гурс қадам товушидан кампир ўрнидан турмоқчи бўлди.

Кампир тўқсондан ошган, ҳалимдек ҳилвираб қолган. У — Толибжоннинг ўгай онаси. Толибжон қишлоқдан чиқиб кетганда пайғамбар ёшидан ошиб кетган эди. Тирик экан. Толибжон кела солиб энгашди-ю, унинг бўйнидан қучоқлаб, бир дақиқа сўз тополмай, энтикиб, туриб қолди.

— Ҳой, кимсан, болам? Ҳидинг димофимга таниш.

Кампирнинг кўзи ожиз эди. У Толибжоннинг елкаларини тимирскилаб силаб кўрди. Таниёлмади.

— Мени диққат қилмай ўзинг айта қол, болам! Кимсан? Ҳидинг Толибгинамнинг ҳидига ўхшаб кетяпти.

Йиғлаб кўзидан ёш чиқазолматан Толибжоннинг упкаси тўлиб кетди. Ҳиқиллаб туриб бирдан хўнграб юборди.

Кампир унинг бошини силаб, пешонасини юзига босиб, секин деди:

— Қаёқларда юрган эдинг, болам? Кўзим очиқ пайтларда қаёқларда эдинг, тентагим?

Кампир уни бағридан бўшатиб, ҳовли томонга қичқирди:

— Нима қилиб турибсанлар, аянгни чақирмайсанларми? Дадаларингга хабар қилмайсанларми? Югур, поччангга чоп, тогам келди, деб айт.

Бир ҳовли бола дупур-дупур қилиб тўрт тарафга югуриб кетди.

— Ҳа, умрингдан барака топгурлар, жуда шўх-да, булар.

Кампир нимчасига ўраб қўйган чойнакни бери суриб пиёлага чой кўиди.

— Қанисан, болам? Манави чойни ич. Долчин солиб дамлаганман. Ич, ич!

Толибжон кампирнинг қўлидан чойни олди. Ҳўплади. Онаси ўша пайтда ҳам шунаقا чой ичарди. Ҳалигача ўша одатини ташламапти.

Бир чойнак хушбўй чойни ичиб бўлғанларича ҳовли одамга тўлиб кетди. Бошига дурра тангиган, ёши қирқнинг нари-берисидаги хотин ҳаллослаб келиб Толибжонга ўзини отди.

— Акажон! Бормисиз, акажон??

Бу унинг синглиси Зайнаб эди. Ака-сингил бир-бирлари-га мўлтираб тикилиб қолишиди.

— Тинч-омонмисан, синглим. Мана, келдим.

Болалар уларнинг ҳолатини кузатиб туришарди. Зайнаб акасини бағридан бўшатиб, болаларга қаради.

— Нима қилиб турибсизлар? Бу тоганглар-ку! Чақиринглар дадаларингни! Поччаларингниам чақиринглар.

Болалар аллақачон хабар етказиб бўлишган экан. Биринкетин күёв билан бола кўтарган икки қизи кириб келишиди.

Зайнаб иккала қизини узатган, ҳар бирининг икки, учтадан боласи бор эли.

Зайнабнинг эри келди. Толибжон билан бел олишиб кўришиди. Кейин чорбоғдан қўй судраб чиқиб, кампирдан фотиҳа сўради. Кампир узоқ пичирлаб, юзига фотиҳа тортиди. Куёв Толибжоннинг оёғи тагига келиб, қўй бўғзига пичноқ тортиди.

Кеч кириб, қишлоқ уйларида чироқлар ёнди. Қўни-қўшнилар бири товоқда чучвара, бири ширгуруч, бири сомса кўтариб кирди. Куёв кампирни кўтариб олиб келди-да, сўрига ўтқазди. Зайнаб акасининг елкасига янги тўн ташлаб, гилам дўппи кийдирди. У тўғрига ўтириб олиб, акасидан кўз узмасди. Гоҳ кулади, гоҳ мўлт-мўлт ёш тўқиб йиғлади.

Зайнаб кечаси Толибжонга сўрига, эри билан ёнма-ён жой тўшаб берди.

Куёв чарчаган экан, бирпасда пиш-пиш қилиб ухлаб қолди. Аммо Толибжонни ҳалеганда уйқу ололмади.

Осмон худди болалигидагидек тиниқ. Саноқсиз юлдузлар бир-бирлари билан имлашади. Улар Толибжонни кўк бағрига чорлаётганга ўҳшайди. Тоғ ортидан кўтарилган баркашдек ой бир гала булатни ҳайдаб чиқди. Толибжон киприк қоқмай осмонга тикилиб ётибди. Кеча шу қадар жимжитки, ҳатто кекса қайрағочда мудраган чумчуқнинг инига сифмай типирчилагани ҳам эшитилади.

Шу сокинликни бузиб, қайдадир кучли портлаш бўлди. Унинг даҳшатли овози тоғ кўкрагига қадалиб акс-садо қайтди. Шу хил портлаш яна бир неча марта такрорланди. Толибжон кўрпани елкасига тортиб ўтириб олди.

Зайнаб эрталабки нонуштага хамир қориб, ҳовли бетида у ёқдан-бу ёққа ғимирсиб юрипти.

Сал ўтмай, осмонга сут ранг нур пуркаб чақин чақди.

Электропайванднинг ўткир нури азamat теракларнинг учини шам пилигидек бир дам ёндириб, ўчди. Қайдадир кўтарма краннинг фийқиллагани, қўнғироқ чалгани эшитилди.

Бу товушлар Толибжоннинг асабини бузмасди. Қайтага қандайдир ҳаловат, юпанч бераётганга ўхшарди. У яна шунақа чақин чақишини кутиб ётди. Йўқ, бошқа чақин чақмади.

Толибжон ўй ўйлаб кетди.

У институтни тугатганда, қишлоққа бир келиб кетди. Аспирантура йиллари қишлоққа келишнинг сира иложи бўлмади. Негадир онам ўгай, синглум ўгай деган фикр уни бу оиласдан нарига итарарди. Бунга маълум сабаблар ҳам бор эди. Зайнабнинг бўйи чўзилган сари ўгай она, Толибжон билан икковининг бошини қовуштириб қўяман, бегонага кетмасин, дерди. Она зимдан шунга тайёргарлик кўради.

Толибжон олти ёшлигида онаси ўлган. Дадаси, болам онасиз ўсмасин, деб хотинининг йилини ўtkазиб, тўрт яшар қизи билан қолган бир бева хотинга уйланган эди. Уша бева хотин мана шу кампир, қизи шу Зайнаб эди. Бирга ўсиб катта бўлган синглисига уйланишга Толибжон асло рози эмасди. Ана шу гап бўлгандан кейин қишлоқдан кетиб қолганди.

Толибжон она овозидан маст эди. Болалик йилларидагидек унинг бағрида эркалангиси, юзларини юзларига қўйиб ишқалангиси келди. Бутун хўрликларини, аламларини тўкиб солгиси келди. Атрофда мунчоқдек кўзларини қадаб, ажиб томоша кўраётгандек турган жиянлари олдида ҳисларига эрк беришдан ўзини тийди.

Куёв ишга кетиб бўлган. Тоғ чўққиларида офтоб нури ялтираб турарди. Толибжон то ювиниб келгунча, кампир жавраб-жавраб невараларини кўчага чиқариб юборди.

Кексалардек доно камдан-кам бўлади. Она ўғлининг дилида нималар борлигини, ичини нимадир кемираётганини сезиб турарди.

— Болам, билиб турибман, ичингда ўт ёняпти. Нима гап бўлди? Айт.

Толибжоннинг томогидан чой ўтмади. Зўрга ютинди.

— Келинимни сўрамадим. Болаларингни сўрамадим. Ўзинг оғиз очмаганингга сўрамадим, болам.

Толибжон титраб-қақшаб жавоб берди:

— Келинингиз жуда узоқ юрт тупроғида кул бўлиб қолган.

— Болаларинг қани? — деди кампир яна.

— Ўғлим Афғонда ёнган.

Бу гаплар Толибжоннинг кўксини куйдираётган оловлар орасидан аланга бўлиб чиқди.

Кампир бир қўли билан шолчага тиалиб, олдинга сурилди. Қўлини ҳавода пайпаслаб ўғлини топди. Пешонасини силади.

— Бу дунё шундоқ, болам. Олам яралибдики, бирорга баҳт, бирорга алам келади. Чидайсан. Чидамай иложинг қанча. Боядан бери сени ўйлайман. Ичингда нимадир бўлаётганини кўр бўлсам ҳам кўриб турибман. Баҳтингни шамолга учирив кепсан. Қандоқ қиласан, болам. Ҳализамон кўёвинг келади, бирга тоғларни айланиб кел, губоринг тарқайди.

Толибжон онасини кўтариб, сўрига олиб келди. Енгил, күшдан ҳам енгил бўлиб қопти. Қандоқ полвон хотин эди. Юрса ер титрарди. Толибжоннинг эсида: онасининг семиз, гўштдор қўлида кумуш билагузуги кўринмай кетганди. Ўша қўллар энди жуда ингичка, жуда нимжон бўлиб қопти.

— Долчин чойимни ҳам опкелиб бер, болам.

Толибжон устига нимча ёпилган чойнакни келтириб онасининг олдига қўйди.

— Энди бор, айланиб кел. Шошма, эсим курсин. Ўтири.

Кампир Толибжоннинг хотинига, ўғлига Куръон бағишлади. Юзига фотиҳа тортгандан кейин, энди боравер, деди.

Толибжон бошқа ёқларга бормай, ўша, болалигига жуда кўп марта кечкан сойга тушишга аҳд қилди. Бир гала бола орқасидан эргашиб чиқди. Толибжон болаларни қанчалик яхши кўрмасин, сойда ёлғиз ўзи ўтириб ўй сурмоқчи. Албатта, болалар унга халақит беради. Ҳатто ҳали йўлга кирмаган кенжя жияни ҳам эмаклаб келиб унга талпинди. Атиги биттагина тишини кўрсатиб илжайди.

Толибжон уни кўтариб олди. Жиянларидан бири ўзидан ўзи, мен шашлинни яхши кўраман, деди. Бошқаси, мен сомсанни яхши кўраман, деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Қани, болалар, неча кишилизлар? — деди Толибжон.

Болалар қатор бўлиб бир-бирларини санай бошладилар.

— Бизбештамиз. Манаву иккита бола қўшнимизнинг боласи.

— Шу иккита болани ҳам қўшсанглар, неча киши бўласизлар?

Бйттаси, олтита, деди, бошқаси, саккизта, деди.

— Э, омон бўлинглар, ҳисобдан мазаларинг йўқ эканку, — деди Толибжон кулиб. — Етти киши. Манаву кенжатой билан саккиз киши экансизлар. Уйда момонгиз билан аянгизни қўшсак, роппа-роса ўн киши бўласизлар.

Бир бола, момом сомса ёёлмайдилар, тишлари йўқ, деб қолди.

Маҳалла оқсоқоли ташқари ҳовлисіда кичкинагина ошхона очғанды. Келинлари, хотини сомса, кабоб, манти тайёрлашарды. Етимқишлоқнинг йигит-яланлари түпланиб, шу ерда улфатчилик қилишарди.

— Қани, болалар, бориб билиб келинглар-чи, бугун қанақа овқатлари бор экан, — деди Толибжон.

Болаларнинг ҳаммаси баробар югуриб кетишиди. Қўлидаги кенжә жияни ҳам улар орқасидан, мен ҳам бораман, дегандек интилиб қолди.

Бир зумда болалар шовқин-сурон билан кўча тўлдириб қайтиб келишиди.

— Бугун манти бор, сомса бор, шашлик йўқ, — дейишиди ҳансирашиб.

Толибжон уларга пул берди.

— Ҳозир аянгдан идиш олиб, қанча манти, қанча сомса олишни сўрагин. Ортган пулни аянгга бериб қўй, — деди болаларнинг каттасига.

Шундан кейин, Толибжоннинг бир ўзи сой тарафга тушиб кетди.

Сой ўша-ўша. Болалик пайтларида гидек жимжит. Толибжон туфлисини ечиб, шимини тиззасигача шимариб, сув кечиб, ўша қадрдан оролчага чиқди. Сув ҳамон бир текис оқар, сал нари бориб тошларга тегиб сапчиб ўтарди.

Толибжон кумга чалқанча ётиб, сўнгсиз осмонга тикилди. Бу унинг болалик осмони эди. Ёшлик излари тушган, гудаклик ўйлари қолган бу сокин оролчадан асло кетгиси йўқ эди.

Кўп йиллар бўлди Толибжоннинг бу жойлардан мосуво бўлганига. Соч оқарди, умр ўтди. Юракда ҳеч қачон тузалмайдиган, бутун умри давомида зирқираб оғриб турадиган жароҳат ҳамишаликка ҳамроҳ бўлиб қолди.

Толибжон юрагини бир умрга жароҳатлаган, бошига қора кунлар соглан воқеани алам-ситам билан эслаб кетди...

У Тошкент шаҳар партия комитетида бўлим бошлиғи бўлиб ишларди. Бир сўзлилиги, ўжарлиги бирорвга ёқиб, бирорвга ёқмай юрарди. Тўғри сўз, фикрида собит Толибжон партия сафига ўтганда кекса коммунистлар: «Ҳамиша шундай бўлинг, ҳақиқат йўлидан асло чекинманг», деб кафолат беришган эди.

Ўшанда Сталиннинг шахсига сифиниш оқибатлари бутун мамлакат миқёсида тутатилиб бораётган, одамларда ҳаётга буюк бир ишонч пайдо бўлган пайтлар эди. Аммо майда

«шахсчалар» тирик эди. Улар «халқлар отаси»га салоқатларидан воз кечолмасдилар. Айниңса, лавозимлардаги бир неча «шахс фарзандлари» мамлакат бүйлаб эсган тоза шабадани ўткинчи, мавсумий бир тадбир деб билардилар.

Толибжон бўлаётган ишларни билиб, баъзан тажанг, баъзан исёнкор табиатини куч билан босиб юради.

Толибжон кўп ишларга гувоҳ эди. У ўзига-ўзи: шунчалик қонунсизликларни кўра-била туриб индамасам, қандай коммунист бўлдим, деб куйинарди. Охири унинг ичидаги исён портлаб, юзага отилиб чиқди.

Область партия конференциясида сўз олиб, ҳозирги раҳбаримиз министр Луқмоновнинг ёлғон-яшиқ гапларига ишониб, яхши-яхши одамларни бадном қилаётганини, республикамизда янги бир шахс пайдо бўлганини айтди.

Ушанда қизиқ бир воқеа юз берди. Зал бўйлаб гулдурос қарсаклар янгради. Қарсакларни ким чалаётганини билиб бўлмасди. Одамлар стул тагига қўлларини тикиб қарсак чалардилар. Кўзларидан, юzlаридан қарсак чалаётгандарини билиб бўлмасди.

Танаффус пайтида ҳам казо-казолар бу фавқулодда воқеани чой устида муҳокама қилардилар. Бу ерда ҳам Луқмонов ҳаммани оғзига қаратиб шакаргуфторлик қиласди.

Луқмонов бети қаттикроқ одам эди. Уни ҳозиргина минбардан шармандаларча тушириб юборишиди. Профсоюз лидери билан тайёрлаш министри шаънига жуда хунук, ҳатто оғизга олиб бўлмайдиган гапни минбардан туриб баралла айтганида залда тўполон бўлиб кетди. Конференция делегатлари бир оғиздан, бу туҳмат, туҳмат, деб қичқиришиди. Уни минбардан тушиб кетсин, деб талаб қилишиди.

Мана, ҳозир у ҳеч гап бўлмагандек, хандон-хушон гап сотиб ўтирипти.

Боя биринчи қаторда кафтини чап қулоги орқасига тутиб, диққат билан гап тинглаётган етмиш ўшлардаги оқсоқолни президиумга таклиф қилишиди. У қўлини кўксига қўйиб, узр сўраб, яна жойига ўтирганди. Ҳозир оқсоқолни чойга чақиришиди. Бу оқсоқол умрининг ярмидан кўпини чет элларда ўтказган, уруш йилларида фронт орқасида маҳсус қўпорувчилар гуруҳини тузиб, фашистларга тўхтовсиз зарбалар берганди. Уруш тутагандан кейин разведкачи Раҳмон Дадаевга «Совет Иттифоқи Қаҳрамони» унвони берилиб, у «Олтин Юлдуз» билан мукофотланди. Бундан икки ойлар муқаддам

унга Чехословакия давлати ҳам Прагани озод қилишда кўрсатган жасоратлари учун қаҳрамон унвонини берган эди. Чехословакиянинг Москвалаги элчихонасида унга «Олтин Юлдуз» топшириш маросими бўлиб утган эди. Уни ҳеч ким исми, фамилияси билан атамасди. Оқсоқол деб иззат-хурмат қилишарди.

Оқсоқол ниҳоятда босик, мулоҳазали одам. Душман ҳудудида кўп марта хавфли вазиятларга тушиб қолганда шу хусусияти — совуққонлиги қўл келганди. У Давлат хавфсизлиги, ички ишлар соҳаларида ўн етти ёшидан хизмат қила бошлаган...

Луқмонов бошлаган гапини давом эттириди:

— Бу беодобни чет элга жўнатиб юбориш керак. Ўша ерларда юриб кўзи очилсин.

— Қайси айби учун, қайси беодоблиги учун? — деди Оқсоқол унинг кўзига қараб. — Чет элга юборилганлар жазо ўташ учун юборилмаганлар. Уларнинг гарданига ватан манфаатини ҳимоя қилиш, дипломатик муносабатларни мустаҳкамлаш...

Луқмонов унинг гапини бўлди:

— Кўйинг, отахон, сиз бу ишларга аралашманг. Пенсиянгизни еб ётаверинг. Сиз кексайиб қолган одамсиз, ҳозирги мураккаб вазиятни тушунмайсиз...

Оқсоқол Луқмоновнинг гапларига совуққонлик билан жавоб қилди:

— Агар чет элга жазо ўташ учун юборилади, деб тушунсангиз, шу беодоблигинги учун сизни юбориш керак. Биринчидан, мен пенсия олмайман. Пенсиядан кечганимга йигирма етти йил бўлган. Ойлигим ўзимга етиб ортади. Чет элларда юрган пайтларимда йигилиб қолган йигирма беш йиллик ойлигимни ҳам ҳалигача олмаганман. Энди Усмонов масаласига келсак, уни ҳеч қаёққа юбориш керак эмас. У шу ерда бўлиши зарур. У ҳеч қандай одобсизлик қилгани йўқ. Фақат ёшлигига бориб пича қизишиб кетди, холос. Вақтики келиб совиб, гапни орқа-ўнгига қараб айтадиган бўлиб қолади. Эзмалигим учун кечирасизлар, Алишер Навоийни қариганда ўқиш керак экан. Ҳозир мук тушиб Навоийни ўқияпман. Мана эшигинг, у нима дейди: «Оқил киши ростдан ўзгани демас, ҳама рост ҳам дегулик эмас». Эшиятпизми, ақлли одам фақат рост гап айтади, лекин рост экан, деб ҳамма

гапни ҳам айтавермаслик керак, дейди. Кўрдингизми, Усмонов шу ерда ёшлигига бориб, айтиш шарт бўлмаган гапларни ҳам айтиб юборди, бунинг учун уни кечириш керак. У кейин ўзини ўнглаб олади.

Обкомнинг биринчи котиби Ўтбосаров бундан тўрт йил олдин пенсияга чиқсан, лекин партия учётини кўчириб олиб кетмаганди. Ҳозир уни ҳам чойга чақиришган эди. Ўтбосаров оқсоқолнинг гапларини қувватлади.

— Луқмонов, ёшлигингизни эсланг. Ҳаммамиз ҳам бу ёшла ўт-олов бўлганмиз, сал нарсага пов этиб ёниб кетардик. Усмонов ҳам ҳозир ўша ёшда. Сиз эса ҳалигача гўдаксиз. Агар чет эл одамларнинг хатосини тузатадиган жой бўлса, энг аввал сизни юбориш керак.

Луқмоновга гап кор қилмасди. У бети қотиб кетган одам эди.

Оқсоқолнинг бу гаплари унинг юзига тушган аччиқ тарсаки эди. Бу гапнинг унга мутлақо алоқаси йўқдек у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чиқиб кетган эди.

Бу ерда КПССнинг вакили хурматли дўстимиз ўтириптилар. Усмоновга қандоқ чора кўришни Москва ҳал қилсин...

Конференциядан кейин Луқмонов КПСС вакилини Ўзбекистоннинг диққатга сазовор жойларини кўрсатиш учун Брежневнинг күёвини олиб борадиган Тахти Қорачадаги маҳсус боқقا олиб кетди. Ана шундан кейин уч ой ўтгач, Толибжон Усмоновни «Ватан топшириги»ни бажариш учун чёт элга жўнатиб юборишиди.

Луқмонов Брежневнинг күёви билан дўстлашиб олгандан кейин обком бюроси рад қилган масалаларни ҳам ўзича ҳал қилиб юборадиган бўлиб қолди.

Бу қадар босар-тусарини билмай қолган Луқмонов «Усмонов ким, бир беодоб тирранча, гапнинг орқа-ўнгига қарамай вайсайверадиган, бундай мўътабар даргоҳларда ишлашга нолойиқ» эканига бошқаларни ҳам ишонтирмоқчи бўларди.

Толибжон «Луқмонов ёлғон-яшиқ гаплар тарқатиб, яхши-яхши одамларни бадном қилаётганини...» айтгандаёқ Луқмоновнинг қорнига қозиқ қоққандек бўлганди. Луқмонов шу сўз учун ундан аёвсиз қасд олишга аҳд қилди,

II

Эрталаб нонуштадан кейин болалар ивирситган сўрини йиғишираётган Зайнаб кўча эшиги олдида фийқиллаб машина тұхтаганида қўлидаги супургини четга улоқтириб, эшикка қаради. Қирқ беш ёшлардаги, Будённийникига ўхшатиб мўйлов қўйган киши кирди. Унинг орқасидан яшик кўтарган йигитча инқиллаб келарди. Ҳовли этагида куймала наётган болалар баробарига қийқириб юбориши:

— Катта эна, тоғам келдилар, Мирвали тоғам келдилар!

Айвонда панжарага бағрини бериб ўтирган кампир ўрнидан турмоқчи бўлиб, қўзгала бошлади.

Мирвали деб аталмиш йигит шошиб бориб, кампирнинг елкасидан беозор босди.

— Қўзғалманг, эна, қўзғалманг. Севиниб қолдингизми, эна? Толибжон келиб бағрингиз тўлиб қолдими?!

Кампир тимирскиланиб, Мирвалининг елкасига қўл ташлаб кўришган бўлди.

— Вой, нимасини айтасан, болам, фойбим ҳозир бўлиб, уйим тўлиб қолди. Энди оёғимни узатиб кетаверсан ҳам бўлади. Дийдорини кўролмаяпман-да, бу кўз ўлгур дунёни зимиштон қилиб қўйди. Келганинг жуда яхши бўлди-да, болам. Толибжонгинамнинг ичи тўла дардга ўхшайди. Энди ўзинг уни бағрингга ол. Ўкситма. Ҳар қалай, юртнинг тепасидаги одамсан.

Мирвали у ёқ-бу ёққа аланглади.

— Дайдининг ўзи қани? Қайси гўрга гойиб бўлди?

Атрофни ўраб турган болалар баравар жавоб қилиши:

— Тоғам пастда, оролчада ўтириптилар.

— Вой, чақир уни. Мирвали тоғам келдилар, деб айт.

Болалар қимирлашмасди. Мирвалининг орқасидан яшик кўтариб келган йигитнинг яна киришини кутиб, эшикка қараб туришарди. Сал ўтмай йигитча — унинг шофёри қоп орқалаб кирди.

— Зайнаб, анави нарсаларни ўзинг жойлаб ол. — Мирвали шундай деб шофёрига юзланди: — Қоғоз қондаги гўштни ҳам олиб кир.

Зайнаб хижолат тортиб, норози оҳангда деди:

— Кеча акамнинг оёқларига жонлиқ сўйгандик. Бекор овора бўпсиз-да.

Мирвали унинг гапига парво қилмай, эшик томон юра бошлади.

— У дайдини ўзим топиб келаман. Зайнаб, синглим, қумғонда битта чой қайнатворгин.

— Гапингиз қурсин, директор, шу пайтда ким қумғонда чой қайнатади?!

Кампир гапга аралаши:

— Хўп дегин, болам, дарров хўп дегин. Қумғон чойини соғингандир-да.

Мирвали болаларни эргаштириб чиқиб кетди. Шофёр, мен нима қилай, дегандек, машина олдида унга қаради.

— Қовунларни ретрансляторда ишлаётгандарга обор. Бирон соатларда қайтиб кел. Шошма, кетмай тур, — деди у нимадир эсига тушгандек. — Озроқ кутиб тургин. Ҳозир келаман.

У, шундай деб, пастилкка қараб кетган илон изи йўлдан ўзига ўзи тормоз берётгандек, ўнг оёғига қаттиқ тиралиб, буталар орасидан жарлик томонга кетди. Бу паст-баландликда кунига неча мартараб бир-бирини қувиб ўйнаган болалар куччанмай, унинг атрофида шамолдек айланиб пастга тушиб келишарди.

Мирвали ўзига ўзи танбеҳ бергандек ўйларди: машинада юравериб пиёда юришни унутдимми? Ҳудди тормози бузилган машинадек пастилкка мункиб кетяпман!

Унинг бу жарликка келмаганига ҳам беш-үн йил чиқаров. Катта йўлдан фириллаб келиб, фириллаб кетаверган экан. Баъзан кампирдан хабар олгани келганда ҳам бу томонларга қарамаган эди. Шу топда, оролчалар кўрина бошлаганда ўтолов болалигини унутиб юборганини пайқаб қолди-ю, юраги қисилди. Ахир бу жойлар, оролчалар, отлиқнинг бўйини кўрсатмайдиган қамишлар орасида потирлаб кўтариладиган ўрдаклар, тонггача шовқин соладиган бақаларнинг қуриллашлари, сувларнинг шовиллаши, тошлар орасидан чиқиб, ювилиб топ-тоза бўлиб кетган қумларни лойқалатмоқчи бўлган балиқларнинг кумушдек товланишлари, туш пайтида бирдан жимжит бўлиб қоладиган, тунлари гўё аллақандай жинлар базм қиласидиган бу оромгоҳ энди унга бегона бўлиб қолгандек, нега келдинг, бизни унугансан-ку, деяётгандек бўларди.

Мирвали асли бу қишлоқдан эмасди. Унинг онаси Мирвали олти ёшлиқ пайтида туғолмай нобуд бўлади. Боламни ўкситмайман, деб Рихси aka уйланмайди. Мирвалининг ҳолидан кампир, Толибжоннинг ўгай онаси хабар олиб туради. Ҳар қалай, синглисининг боласини ташлаб қўймайди. Ҳоласи

уни ўз уйига күчириб олиб кетмайды. Тоғ сўқмоқларидан қатнаб, иссиқ-совуғидан хабар олиб туради. Рихсивой чироқчилик ёшгина полвондан йиқилиб, аламдан ўзини чавақлаб ташлайды. Бу орада кампирнинг ҳам чоли вафот қилиб, қаловланиб қолади.

Мирвали бўйига етиб, рўзгорни эплайдиган бўлиб қолганди. Кампир ниҳоятда сабр-қаноатли эди. Олдинги эридан қолган етим қизи Зайнаб, кейинги эридан қолган Толибжон, синглисидан қолган Мирвали. У мана шу уч етимчани оёққа турғизиш ҳам қарзим, ҳам фарзим, деб биларди. Бу тоғли юртда фидойи хотинлар озмунчами, дейсиз.

Мирвали шу топда, болалиги қолиб кетган оролчаларга яқинлашар экан, ана шуларни ўйлади.

Орқасидан келаётган бола ёлғиз оёқ йўлдан чиқиб, тошлардан сакраб-сакраб олдинга ўтди.

— Тоға, телевизоримиз ишламай қўйди.

— Ишлайди, энди ишлайди, — деди хаёли бўлингган Мирвали. — Эрта-индин ишлайди.

Аввалги кун кечга томон келган сел ретранслятор минорасини ағдариб юборган, тоғнинг бу тарафидаги хонадонларда телевизорлар кўрсатмай қўйганди.

Мирвали тош тепасига чиқиб, атрофга аланглай бошлади. Бу ердан етти орол бемалол кўриниб туарди. Аммо биронтасида Толибжоннинг қораси кўринмасди.

— Тоға, мен топиб келайми?

— Қаердалигини биласанми? — деди у болага қараб.

— Биламан, кечаям шу ерга келиб, шаршара олдида ўтириб йиглаганларини кўрганман.

Боя кампирнинг, ўртоғингни ичи тўла дард, дегани Мирвалининг эсига тушди.

— Йўл бошла, жиян, мени ўша ёққа олиб бор.

Бола уни шаршара томонга бошламай, ёлғиз оёқ йўл айирилишида чап томонга бошлади.

— Шаршара бу ёқда-ку, — деди ажабланиб Мирвали.

— Билмасакансиз-ку, тоға. Шовва бу ёқда.

Дарҳақиқат, улар сал юришгач, олти-етти метр баландликдан тушаётган шаршара олдидан чиқишиди. Демак, тоғ селлари йўлини ўзгартирибди-да, деб кўнглидан ўтказди у. Шу пайтгача тоғнинг бу пучмогига бирон марта ҳам келмаганидан ажабланди.

Шаршара гувиллаб тушар, йўл-йўлакай қоя тошларга урилиб тўзон бўлиб кетар, сув тўзонлари йигирма-ўттиз метр кенгликни тумандек ўраб оларди.

— Тофам шовванинг нарёғида ўтирадилар.

Улар бақатўн қоплаган сирпанчиқ тошлардан сакраб-сакраб, шовванинг нариги томонига ўтишди. Толибжон шаршарага тикилганча қимирамай ўтиарди.

— Энди сен кетавер, жиян. Биз ҳозир борамиз.

Бола орқасига чигирткадек сакраб югуриб кетди. Мирвали бола орқасидан бир дам илжайиб қараб тургач, Толибжон ўтирган харсанг тош томон юра бошлади.

Толибжон ҳамон қимирамай, шаршарага тикилганча ўтиар, сачраган тўзондан елкалари ҳўл бўлиб кетган, ияклидан тиззасига сув томаётганини ҳам сезмас эди.

— Хо, дайди! — деди унга яқинлашиб қолган Мирвали.

Толибжон сув шовқинидан унинг овозини эшифтади. Мирвали:

— Ҳой, кармисан, нима бало?! — деб яна қичқирди.

Толибжон бошини қўтарди. Одам бўйи пастликдан ўзига қараб илжайиб турган нотаниш шоп мўйлов кишига ҳайрон бўлиб, ўтиришини ҳам, туришини ҳам билмай тикилганча қолди. Мирвали ҳам қизиқ аҳволга тушди. Толибжон деб ўйлаган одами бегонага ўхшаб кўринди. Лекин унинг қаериидир Толибжонни эслатарди. Кўзи, ҳа, икки кўзи Толибжонники эди. Одам боласи йиллар ўтган сари ўзгараверади, аммо кўзлари ўша-ўша, ёшлигидагидек ўзгармай тураверади. Бу ўша Толибжон эди. У ҳам Мирвалига қараб, аввалига уни танимади. Толибжон шунча юрт кезиб, қанча савдоларни бошидан кечириб, негадир бирга ўсган, бирга қояларга тармашган дўстини бирон марта бўлсин эсига олмаганидан афсусланди. Шунинг учун бўлса керак, турқи-тароватини ҳам унугиб юборганди. Бари бир унугмаганда ҳам Мирвали болалигидаги у кўрган Вали эмасди. У вояга етиб, тўлишиб, ёшлигидагига ўхшамай кетганди. Айниқса, шоп мўйлови уни жуда бошқача кўрсатарди.

— Вой, Толиб ака, ўзингизмисиз? Мени танимаяпсизми? Мен Валиман, Мирвали чатоқман.

Толибжон ўрнидан турди-ю, бирдан тош устидан сакраб, Мирвалини қучоқлаб олди. У қадрдонини бағрига босаркан, бирон оғиз сўз айтишга тили айланмасди. Шу топда ҳам қувонч, ҳам буюк бир андиша тилини танглайига ёпишириб кўйганди.

Хар хил ўйлар уни гунгу лол қилиб қўйганди.

Одамзод қизиқ бўлади. Ўй ўйлаб тополмаган, хаёлингга минг уринганинг билан келтиролмаган умрингни ё азоб, ё қувонч, ё андиша пайтларида лоп этиб бир дақиқада кўрасан. Ўтган умринг кўз олдингдан жуда тиниқ, жуда аниқ бўлиб ўтади. Ва шу дақиқада, ўтган умрингга баҳо бериб улгурасан.

Мана шу тоғ чўққисида бир чўпон оёғи тагидаги тош кўчиб қулаб кетади. Пастда пичан ғарами бор экан, ўшанга тушиб омон қолади. То шу пичан ғарамига тушгунча бир дақиқа вақт ўтади, холос. Аммо у энди ўлдим, деб ўйлайди.

Чўпонлар унинг тирик қолганига севиниб, ранги бўздек оқариб кетган чўпондан:

— Ўлишинг нақд эди. Яхшиям пичан устига тушдинг. Ростини айт, то ғарамга тушгунингча хаёлингдан нималар кечди? — деб сўрашади.

— Дадамни кўрдим, аям билан гаплашдим, болаларим билан видолашдим. Хотиним тўртта етим билан қандоқ яшайди, деб ўйладим. Муни қаранглар, милтиқ ўқланганча қозикда қолганди, шу эсимга келди, болалар билмасдан тепкини босворса, битта-яримтага тегиб кетадими, деб кўп ташвиш тортдим. Абдусаттор ўлаётганда васият қилиб, икки минг сўм берган эди, қизимни узатишганда ўзинг бош бўласан деб, шу гапни ҳеч ким билмасди. Ўгай отаси билса, пулни қисташи мумкин эди. Шу пул қиёмат қарз бўлиб бўйнимда қолиб кетадими, деб ёмонам эзилиб кетдим...

Бу гапга бирор ишонди, бирор ишонмади. Кўпчилик чўпонни ёлғончига чиқазган эди. Аслини олганда, у рост гапни айтганди.

Бундай дақиқаларда бутун бир умр кўз олдингдан ўтади.

Толибжон ҳам шу топда бутун болалигини кўриб улгурган эди.

Мирвали Толибжоннинг кўнглидан нималар ўтганини сезиб турарди. Шунинг учун ортиқча гинахонликка ўтмай, үзини гўёки яқинда ажралишиб яна топишгандек тутди.

— Оббо, дарвиш-ей, оббо дарбадар-ей, от айланиб қозигини топгандек. яна юргингни кўмсаб кепсан-да. Ажаб қипсан. Энди қочиб бўпсан. Бўйнингта арқон солиб ишлатаман. Ундан кейин...

Мирвали бирдан сергакланиб, гапи оғзида қолди. Ахир, Толибжон ундан катта эди-ку! Ўша кезларда уни ака дермиди?

Сизлармиди ё сенлармиди? Ҳозир сенлаганим малол келган бўлса-я! Ҳар қалай, интеллигент одам. Чет элларда дипломатлар билан гаплашган, катта охурдан сув ичган.

— Юринг, уйга борайлик, ўша ерда гаплашамиз.

Толибжон энди анча ўзига келган, паришонлиги ҳам тарқаган эди.

У Мирвалининг болалик йилларини энди аниқ кўз олдига келтира бошлади. Жуда шўх бола эди. Муштлашишга ўч, ўтганнинг ўроғини, кетганинг кетмонини оладиган симобдек беқарор эди. Энди қўйилиб қолгандир.

Иккови индамайгина тепаликка чиқа бошлашди. Шаршара овози аста-секин эшитилмай қолди.

— Бир йўқлаб борган эдим, тополмадим.

Толибжон ҳайрон бўлди: мени қаердан йўқлаган бўлиши мумкин?

— Қачон? — деди Толибжон.

— Бунгаям беш-олти йил бўлиб қолди. Мозамбикка борган эдик. Ўша ерда мутахассисларимиз пахта экишяпти. Менам ўн кун туриб келдим. Ўшанда сизни шу тарафда деб эшитиб қолдим. Қидириб тополмадим. Асвон томонга кетди, дейишиди. У томонларга йўлим тушмади.

— Ўзбеклар у тарафларда кўп. Ирригаторлар, агрономлар бор. Кўришолмабмиз-да, Миср эҳромларини кўрсатардим.

— Кўрдим, — деди Мирвали, — Мисрга борганимда кўрдим. Зўр жойлар экан. Ўша эҳромларни одам боласи қўл билан қилганига ишонгинг келмайди.

Гап билан бўлиб, улар тепаликка чиқиб олганларини билмай қолишиди. Эшик олдода Зайнаб уларни кутиб турарди. Шофёр бола ухлаб қолган бўлса керак, кабинанинг очиқ эшигидан икки оёғи чиқиб турарди.

— Мунча ҳаяллаб кетдинглар? Қумғон неча қайнаб, неча совиди. Аям, улар қани, деб жуда шошириб ташладилар.

Мирвали шофёрни уйғотиб, кабинадаги рация трубкасини кўтарди. У ким биландир гаплашиб: «Қайнарга жой қилинглар, меҳмон боради», деб тайинлади-да, Толибжон кетидан ҳовлига кирди.

Ховлига кўллаб сув сепилган, ҳаммаёқ ораста эди. Сўрига гилам тушалган. Айвонда ўтирган кампирни Мирвали кўтариб сўрига олиб келди.

— Кудратингдан ўргилай, худо, кўзимни олишга-ку олдинг, оёғимни тинч қўйсанг бўлмасмиди. Тимирскиланиб бўлса ҳам омонатингни олгунингча юриб турардим.

Мирвали кампирга тегажоғлик қилди:

— Шунча юрдингиз, бўлди-да! Манави невара-чеварала-рингизнинг кўзи, оёғи сизники. Тўқсонни уриб кўйдингиз-ку, яна нимани кўроқчисиз?! Кўравериб, жамики нарса ёл бўлиб кетгандир.

— Шундоқ дейсан-ку, болам, бу ёруғ жаҳоннинг жамолига ким тўйибдики, мен тўйай.

Зайнаб кетма-кет уч чойнак чой келтириди.

— Манавиниси энамга, долчинли. Манавиниси акамга, кийикўти дамланган. Манави тўқсон беш сизга, директор.

— Кийикўтидан ичиб туринглар, болаларим, меъдани тоза қиласи, — деди кампир ўз чойнагини тимирангидан топаркан. — Ҳой, қизим, овқатинг лишган бўлса, опкела қол, акаларингни қорни очгандир. Атайлаб қовоқ сомса қилдик, Толибжон болам, сен борган тарафларда ҳам ошқовоқ бўларканми?

Толибжон елкасини қисди.

Болалар шовқин-сурон билан бир тоғора манти, қофоз пакетда сомса олиб кириши.

— Ошқовоқ емаганимга ҳам кўп йиллар бўлиб кетди.

— Ҳим, — деди кампир афсуслангандек. — Шу ердан чиқиб кетганингдан кейин емаган экансан. Ҳа, болам, яшамабсан-да. Умрни сувга оқизиб кепсан.

Толибжон нима дейишини билмай, бош эгиб, тансиқ қовоқ сомсани еб ўтираверди.

— Вали, болам, энди Толибжонни сенга топширдим. Туғилган ерларини айлантир. Юртини кўрсин. Дилядаги губорни ёз.

Овқатдан кейин Мирвали кампирдан дуо олиб ўрнидан турди.

— Толиб энди мени ихтиёримда. Кечқурун келмаса, хавотир олманг, эна.

— Йўқ, йўқ, кечқурун уйда бўлсин. Мен ҳали дийдорига тўйганим йўқ. Кечқурун катта куёв келади. Неваралар келади. Уй тўлиб кетади-я!

— Хўп, хўп. Майли, келади.

Мирвали билан Толибжон чиқиб кетиши. Сал ўтмай, кўчала машина гуриллади. Кетаётган машина орқасидан юргурган бир гала боланинг қийқириғи, бақириб-чақириши эшитилди. Кампир ташқарига қулоқ соларкан, ҳа, умрингдан барака топкурлар-а, деб қўйди.

III

Машина ўнгир оралаб, кечагина сел суриб туширган харсанг уюмлари олдида тұхтади. Мирвали пастта тушиб, құлни пешонасига соябон қилиб, худди арра билан қирқілғандек тик қояға қаради. Ўттис метрли телеминора қоянинг қоқ белида фил хартумидек илдизга илиниб қолган эди.

Толибжон ҳам кабинадан бош чиқариб, ўша томонга — неча тонна оғирликдаги минорани панжасида ушлаб турған илдизга ҳайрат билан тикилди. Шамол сал тебратса, у пастта шитоб билан қулаши аниқ эди.

— Бу илдиз паровозни ҳам құтаради, оғайни, — деди Мирвали Толибжоннинг күнглидан ўтган фикрни пайқагандек. — Эртага альпинистлар келади. Вертолёт ҳам чақырылған. Үзимизнинг болалар ҳозир минора оёғи тиравадиган супачага бетон қуишияпти. Үн минутлик сел, биласанми, қанча зарар келтирди. Уч юз түқсон етти әчкини нобуд қилди. Түққиз күприкни суриб кетди. Түртта қишлоқчадаги юз саксон хонадоннинг телевизорини ўчирди. Бузган йўлларни айтмай қўя қолай. Табиатнинг бунақа телба ўйинларига бас келиб бўлмайди.

Толибжон кабинадан чиқди. Қоядан тўкилган тошлардан әчкига ўхшаб сакраб-сакраб юрган машинада силкинавериб, бели оғриб кетган эди. Қаддини ростлаб, атрофга назар ташлади. Ёмғир ювиб ўтган пастликлар кўм-кўк. Гиёҳларда заррача губор йўқ.

— Толибжон, бирпас дам олиб тур, биз юқорига чиқиб, бетончи болалардан хабар олиб қўяйлик, — деди Мирвали ён соатига қараб. — Агар хоҳласанг, биз билан юр.

Толибжонни машина қоқиб қўйган эди. Шу ерда кутишини айтди.

Шоффёр билан Мирвали юқорига чиқа бошлади.

Толибжон ҳозир Мирвали олиб қараган қопқогига ёқут қадалган ён соатни таниди. Бу соат унинг отасидан қолган. Кампир ҳар сандиқ очганда уни Мирвалига кўрсатиб, катта бўлганингда тутасан, дерди. Аммо Мирвалининг сабри чидамай, кампир йўғида сандиқ титиб, соатни олар, учтўрт кун болаларга мақтаниб юрарди.

Бугун кўришганларидан бери журъят билан бирон гап айтмади. Унча-мунча айтган гапининг ярми ичидә чайналиб қолиб кетарди. Аслида, Толибжон ёшлигига ҳам одамовироқ

эди. Тенгқурларига ортиқча арапашмас, бир чеккада китоб ўқиб кунини кеч қиласы. Кампир унинг бу феълидан күп ранжири. Вой, болам-э, мундоқ ўртоқларингга қүшилсанғчи, ҳадеб китобга тикилиб ўтираверасанми, деб уни зўрлаб кўчага чиқазиб юборарди.

Тоғ болалари жуда шўх, жангари бўлади. Нариги қишлоқ болалари билан муштлашгани атайлаб довон ошиб боришарди. Кўйлак-иштонлари дабдала бўлиб, бирининг боши ёрилиб, бирининг кўзи кўкариб, кечга томон қайтиб келишарди. У ёқдан еган калтаги камлик қилгандек, дадаларидан ҳам яхшигина шапалоқ ейишарди. Аммо муштлашишга тўймаган бу болалар яна тоғ ошиб қасдларини олиб қайтишарди. Айниқса, Мирвали гапга кирмайдиган «қулоқсиз» бола эди. Айтган гапини қилмай, ураман деганини урмай қўймасди. Хуллас, Толибжон ёшлиқ пайтларини кўз олдига келтириб, Мирвалининг оқсоқланмаган, тимдаланмаган, пешонаси гурра бўлмаган пайтини эслолмади. Ундан ташқари, муштдек боши билан ургутлик бир тожик қизини яхши кўриб қолиб, довон ошиб ҳадеганда ўша ёқقا кетиб қолаверарди. Ўз қишлоғидан нарига қиз бермайдиган ургутлик тожикларга унинг бу бемаънилиги малол келганидан бир-икки ушлаб олиб калтаклашган эди. Ўшанда ҳам Мирвали тавба қилмаган. Эртасига ой энди кўтарилган паллада ўша қизни опқочиб келганди. Вали ўшанда энди ўн иккida эди. Қиз эса тўққиз-ўн ёшларда экан. Сочлари жамалак, узун чакан кўйлаги тўпифига тушган бир гўдак эди.

Кампир каловлаб қолган эди. Ҳарчанд қизни обориб кўйишга қистаса ҳам ўғли кўнмас, қизнинг яқинига одам йўлатмасди. Кампир яхшиликча гапириб кўрди, бўлмади, йиглаб ялинди, бўлмади. Қизнинг ҳам кетгиси келмасди. Кампир ўша кеча ётмади. Тиқ этса, эшикка қараб қизни бағрига босиб, ўтириб чиқди. Ҳали тонг ёришмаган эди. Девор орқасида от дупури эшишилди. Отликларнинг тожикчалаб гапиришидан юраги ўйнаб кетди. Девор наҳрасидан тупроқ тўкилиб, икки-уч йигит ўзини ҳовлига гуп-гуп отди. Мирвали ухламаётган экан, бужир тутга тирмашиб томга чиқди-ю, чорбоғга ўзини отди.

Бўлаётган тўполондан қўшнилар уйғониб кетишиди. Бир зумда ҳовли одамга тўлди. Қизнинг урувлари, болангни топиб берасан, деб кампирга ўдағайлар, кампир нима дейиншини билмай дир-дир титрарди.

Тонготар маҳали қизни олиб кетиши. Аммо эртасига ҳам, индинига ҳам Валидан дарак бўлмади. Кампир йиғлар, кимга арз қилиб, кимдан мадад сўрашини билмас эди.

Тоғ одамлари сержашл бўлади. Жаҳл устида уни бир бало қилиб кўйишмадимикан, деб ташвишга тушиб қолди. Ўшанда ҳам Толиб ҳеч нарса билмагандек, бир чеккада китоб ўқиш билан банд эди. Кампир умрида унга қаттиқ гапирмаганди. Ўгайлигим ботмасин, деб ҳамиша, болам-бўтам, дерди. Аммо бугун чидамади. Тепасига шаҳд келиб, қўлидан китобни тортиб олди.

— Ҳа, китоб ҳам ўлсин одамдан азиз бўлмай! Дунёни сув босса тўпифингга чиқмайди-я! Тур ўрнингдан, қидир у ярамасни!

Толиб ўтирган жойида дўнғиллади:

— Юрғандир, дайдиб. Келади. Оч қолиб, силласи қуриб, қайтиб келади.

— Вой, унга бир бало бўлган. Бор, қидир, суриштир. Мунча меҳрсиз бўлмасанг!

Толиб истар-истамас ўрнидан туриб, кўчага чиқди. Қаёққа боришини, кимдан сўрашини билмасди. У тахминан сой ёқалаб кетаркан, ҳуштак овозини эшилди...

У уйга қайтиб келганда кампир ўчоқ бошида ўтирганча аламини Зайнабдан оларди:

— Етим қўзи асрасанг оғзи-бурнинг мой этар, етим ўғил асрасанг оғиз-бурнинг қон этар, деб шуни айтади-да! Ҳой, нега шумшайиб ўтирибсанлар, эчкиларни қайириб келмайсанларми, елини тўлиб кетди-ку! Худойи таолонинг мендан бошқа етим боқадигани йўқми?! Мунча пешонам шўр бўлмаса...

Толибнинг оёқ товушини эшитиб, кампирнинг оғзидаги оғзида, бўғзидаги бўғзида қолди.

— Ҳой, бирон гап топиб келдингми?

Толиб жавоб ўрнига ҳадеб илжаярди.

— Дурустроқ гапир, ўзини кўрдингми?

— Кўрдим. Эртага келади.

— Вой, нега эртага келаркан, бугун келсин!

— Келолмайди, жудаям зарур иши бормиш.

— Дурустроқ гапирсанг-чи, ўз қўзинг билан кўрдингми, гаплашдингми, овозини ўз қулоғинг билан эшилдингми? Ростини айт.

— Бир-икки марта ёлғон гапирганмидим! — деди зарда билан Толиб.

Толиб бола бўлиб бирон марта ёлғон гапирмаган эди. Кампир унинг бу одатини яхши биларди. Ҳозир Валининг соғ-саломатлигини эшитиб, юзига қон ютургандек бўлди.

Толиб бошқа гап айтмай, айвонга бориб, китобини қўлига олди.

Мирвали қаҳри қаттиқ, унча-мунчага кўзидан ёш чиқмайдиган бола эди. Кўшниси Рассоқ буқачининг ошхонаси шифтига доимо йигирма-үттизта қази осиғлиқ бўларди. Мирвали баъзи-баъзиде девор ошиб битта қази ўғирлаб чиқарди-да, сойга тушиб, эски пақирда қайнатиб, болалар билан ерди. Бир гал девор ошиб тушганда буқачининг ити талаб, кийим-бошларини бурда-бурда қилиб юборган эди. Мирвали шу итдан қасд олиш пайига тушиди. Ҳар куни деворга миниб олиб, итга сук ташлар, нон ташлар, қассобхонага атайнин бориб, олиб келган ичак-чавоқларини берарди. Охири ит унга ўрганди. Рассоқ буқачи бозорчага чиқиб кетган пайтларда Мирвали итни эргаштириб сойга олиб борар, «ўйнатар»ди.

Мирвали бир куни болаларни тўплаб, юринглар, сизларга «картинка» кўрсатаман, деб қолди. Болалар унга эргашиб сойга тушишди. Рассоқ буқачининг ити ёввойи жийдага оёғидан боғлиқ туарди. Ит негадир арқон билан эмас, усти оқ қобиқли электр сими билан боғланган эди.

Мирвали, «ҳозир картина кўрассанлар» деб, симни ечиб, учини жийданинг айрисига ташлаб тортди. Ит оёғидан осилганча кўтарила бошлади. Охири у одам бўйи кўтарилигандан кейин Мирвали сим учини жийда танасига маҳкам қилиб боғлади. Ит типирчилар, вангилларди. Мирвали қўйнидан гугурт чиқазиб, бир парча қофозни ёндириди-да, итнинг бўйнига тутди. Худди фонар ёғи сепилгандек итнинг жунлари лоп этиб ёниб кетди. Олов ичиди қолган ит даҳшатли улиди. Энди у каттакон машъаладек ловуллаб ёнарди. Салдан кейин итнинг овози ўчди, қимирамай қолди.

Ўшанда Толибжон икки кўзини панжалари билан беркитиб, орқа ўгириб олган эди.

Мирвали каклик боқарди. Тўрт-бешта каклик доим ҳовлида донлаб юрар, уни кўрганда югуриб олдига келарди. Шу какликлардан биттасини уста Долимнинг мушуги олиб қочди. Мирвали пайт пойлаб мушукни тутди. Икки кўзига мих тиқиб, мўйловини қайчилаб қўйиб юборди.

Мушук алам билан миёвлар, қаёққа қараб юрса ўзини бир нимага уриб оларди. Ё бўлмаса, ариққа тушиб кетарди. Унинг бу ҳолидан Мирвали мазза қилиб куларди.

Ўша куни Мирвали кўр мушукни кечгача «ўйнаб», кейин девордан уста Долимнинг ҳовлисига отиб юборганди.

Бу воқеага кўп ийллар бўлган. Улар икковининг ёши ҳам бир жойга бориб қолган. Бирининг омади келган, бири омадсизлик азобини тортарди.

Бирон соатлар чамаси вақт ўтиб, Мирвали илдизларга осилиб қайтиб тушди.

Яна машинага чиқишиди. Йўл ўйдим-чуқур, фидираклар тошлардан сакраб машинани тинимсиз силкитар, Толибjon гоҳ ўнг ёнбошига, гоҳ чап ёнбошига сурилиб, бу оғир йўл азобига кўниколмасди.

— Қишлоқда ҳали кўп турасанми? Ё яна жуфтакни ростлаб, шу кетганингча соқолинг кўксингга тушганда келасанми? — деди Мирвали.

Толибjon жавоб қилди:

— Кўраман-да. Бу жойларга жимжитлик қидириб келдим.

— Нима?! — деди ҳайратланиб Мирвали. — Жимжитлик дедингми? Вой, сени қара-ю! Жимжитликни мен бор жойдан қидиряпсанми? Толиб бўлсан! Тавба, дунёнинг ишлари зап ғалати-да. Мен жимжитликни қувиб юрибман, бу бўлса қидириб юрипти. Жимжитликни одамзод ўлганда топади. Гўрга кирганди!. Менга қара, сени сизлайми, сенлайми? Сизласам бегонага ўхшаб қоласан, сенласам дилинг оғрийдими, дейман.

— Менга барибир. Яххиси, сенлаганинг дуруст, — деди Толибjon.

— Бўпти. Эрталаб куёвингни идорада кўрувдим, келганингни ўшандан эшитдим. Қайнагам келди, дейди. Шу ўйлайман, шу ўйлайман, отингни тополмайман. Далавой кал дадангни танирди, ўшандан сўрадим. Эсида бор экан, Толиб эди шекилли, деб қолди. Қара, одамларни эсидан ҳам чиқиб кетибсан. Палончи одам сўйган, палончи мачитта ўт қўйган, деб эслашади. Сени нима қилган, деб эслашсин? Бу ёмон, ошнам. Юрtingда унтилсанг, бундан даҳшатлиси бўлмайди. Қайтиб келганинг жуда яхши бўлди. Одамларнинг эсидан чиқмайдиган кўп ишлар қиласиз. Кўнглингга келмасин, гапнинг сирасини айтдим. Албатта, чет элларда кўп ишлар қилган бўлишинг мумкин. Мен буни айтиётганим йўқ. Туғилган юрtingда ҳам бир нима қилиб қўйишинг керак.

— Одам ўлдираими, мачитга ўт қўяйми? — деди Толибжон пичинг билан.

Мирвали, э-э, бор-э, деди кабина деразасидан ташқарига тупуар экан.

— Шу машина менинг уйим, — деди кейин. — Баъзан кечалари машинада ухлаб тонг оттираман. Биласанми, қанча ерим бор? Билмайсан. Мана шу тоғларнинг икки тарафидаги ерларнинг ҳаммаси менини, менга қарайди. Уйдан бир чиқиб кетганимча ҳафталаб келолмайман.

— Болалигингда ҳам уйга сифмай тоғ-тошларда санқиб юрардинг.

Мирвали қулиб юборди.

— Ёмон эдим-а! Онам бечорани кўп қийнаганман. Яrim кечалари тоғларда юраверардим. Бўрилар еб кетмаганига ҳайронман.

— Бўри боласини ҳам боққан эдинг, шекилли.

— Вей, бўри инига кириб, боласини опчиқканман-а! Қип-қизил жинни эдим.

— Ургутнинг Қора қишлоғидан қиз олиб қочганинг эсингдами?

Мирвали жимиб қолди. У аллақандай хаёлларга берилганлек, кўзларини юмиб, ширин бир хўрсиниб қўиди.

— Оти Гулби, Гулбиби. Ўзи ҳам гулдек қиз эди-да. Бечора ота-онаси мендан безор бўлиб чироқчилик бир жувозкашнинг ўғлига зудлик билан тўй қилиб бериб юборди. Муни қара, яқинда тасодифан кўриб қолдим. Невара-чеварали бўлиб кетибди. Яхшиям уйланмаганим. Жуда хунук кампир бўпти. Сайлловчилар билан учрашувга борган эдим. Президиумда ўтирсам, сельсоветнинг раиси Чори Ашир туртди. Қулоғимга шивирлаб, олтинчи қаторнинг ўн биринчи жойида ўтирган хотинни танияпсанми, деб қолди. Қараб танимадим.

— Ўша Гулбиби бўлади.

— Жуда хунуги чиқиб кетибди-ку, — дедим кўзларимга ишонмай.

Чори Ашир кулади.

— Сени келишингни айтгандим. Тағинам бу пардоз қилиб келгани, — деди.

Машина нотекис йўллардан коптоқдек сакраб-сакраб, охири кенг, текис асфальтга чиқди.

Тоғ йўлидан машина текис бораради. Толибжон машинанинг ёмон йўллардан юриб силкитганидан бели зирқираб оғрирди.

Офтоб тоғнинг бу томонига ўтган. Пастликлар кўм-кўк, губордан холи толларнинг барглари шаффоф эди. Ёнгоқзорлар, жийдазорлар панасидаги сой шовқини эшитилмас, бу ерларда фақат машина моторининг турнилаши ҳоким эди.

Йўлни эчкилар подаси тўсиб чиқди. Эчки, ҳар қалай, жуда зийрак ҳайвон бўлади. Қўй подаси бўлганда чўпонни қийнаб юборарди. То машина калласига дўйк этиб урилмагунча тикка келаверади. Эчки бўлса, машина қораси кўриниши билан ўзини четга олади. Шофёр бир-икки сигнал бериши билан эчкилар подаси йўлнинг чап томонига ўтди. Мирвали уларга аллақандай меҳр билан қаради.

— Бу жониворларни қўпайтиргунча она сутим оғзимга келган.

Анча жойгача жим кетишли. Ўн минутлар чамаси вақт ўтганда Толибжоннинг бўйнига иссиқ нафас теккандек бўлди.

Мирвали унинг елкасига бошини ташлаб, пиш-лиш қилиб ухларди. Толибжон, майли, ором олсин, деган ниятда қўмирламай ўтираверди.

Рация чўзиб-чўзиб овоз берди. Шофёр трубкани олиб, яна босиб қўйди. Кимдир манқаланиб, тинмай, алло, алло, деб қичқиради.

IV

Нурмат тоға шийпонда мудраб ўтиради. Ҳар гал пастликдан машина товуши эшитилиши билан кўзини очиб, директор келмаяптимикан, деб алангларди.

Кундузи совхоз марказидан, меҳмон келади, у-буларни тайёрлаб туринг, деб масаллиқларни ташлаб кетишган эди.

Бу шийпонни адирнинг тепасига ўтган йили Мирвалининг ўзи қурдирган, фақат азиз меҳмонларнигина олиб келарди. Нурмат тоға шийпон орқасидаги ярим гектарча жойга селитрасиз, қўй қийи солиб қовун-тарвуз экарди. Ойда-йилда бир келадиган меҳмонни кутишдан ва шу полизга қарашдан бошқа Нурмат тоғанинг иши йўқ эди. Кунни кеч қилиш учун от думидан тузоқ ясаб, полиз пушталарига ташлаб қўйган. Кунига тўртта-бешта бедана илиниб турарди. Нурмат тоға жуда озода, миришкор одам бўлганидан шийпонни гулдек тутади. Бундан ташқари, у жуда пазанда эди. Келган меҳмонлар у пиширган таомларни мақтаб-мақтаб ейишарди.

Бугун Мирвали меҳмон олиб келади, жуда яқин қадрдона эмиш, яхшироқ тайёргарлик куринг, деб тайинлашганидан у тишининг кавагида асраб юрган беданаларни зиралаб товоқقا босди. Полиздан саралаб-саралаб қовунтарвуз узиб, сояга ташлаб қўйди. Аммо ҳадеганда Мирвалидан дарак бўлмасди. Охири у шийпон устунига суяниб пинакка кетди. Машинанинг кучли сигналидан чўчиб кўзини очди.

Семон йўлканинг нариёғида ҳаво ранг «Волга» келиб тўхтади. Ундан бўйнига бир эмас, иккита фотоаппарат осган, яқинидаги одамга ҳам бир кўзини қисиб қарайдиган одати учун мерган деб лақаб олган Расулбек Умаров тушди. Нурмат тоға бу одамни унча хушламасди. Ёлғонни кўп гапиради. Бирорни алдаб кетишга уста, ўз манфаати учун отасини ҳам аямайдиган Расулбекни Мирвали нечунким ўзига яқин қилиб юрибди, деб ҳайрон бўларди.

Расулбек шийпон олдига келиб, энсаси қотиб турган Нурмат тоғага бир кўзини қисиб узоқ тикилди.

— Хўжайн келмадими?

Нурмат тоға индамай ичкарига кириб кетди. Унинг бу хил муомаласидан жаҳли чиққан Расулбек орқасидан ичкарига кирди.

— Бу қанақаси бўлди, бобойка...

Нурмат тоғанинг кўзларидан ўт чақнаб кетай деди.

— Оғзингга қараб гапир. Ўша сен билган ўрисчани мен ҳам биламан, «Бобойка» деганинг нима деганинг?

— Ҳа, энди сиз ўрисчага мендан уста бўлишингиз ҳам керак-да. Турмаларда юриб уста бўлиб кетгансиз. Менга қаранг. Эртага нозик меҳмон келади. Беш-ўнта бедана тутиб, патини юлиб кўйинг. Мен бағажнидка кўчқор олиб келганиман. Индушка ҳам бор. Сўйиб, калла-почасини ажратиб, тандир кабоб қиласиз. Арча шохларини ҳам олиб келганиман. Зира ҳам бор. Индушкадан жаркоп қиласиз. Беданадан табака.

Расулбек қилинадиган ишларни тайинлагунча шофёр думбаси тирсиллаб турган қора кўчқорни шийпон устунига боғлаб, қўлтиғидаги фули-фули товуқни қаерга қўяй, деб фармон кутиб турарди.

— Директор менинг буйругимсиз ҳеч ким меҳмон кутмайди, деб тайинлаган, — деди Нурмат тоға.

— У киши билан ўзим гаплашаман. Йўқ демайдилар.

Шу пайт машина қисқа-қисқа сигнал бериб, тепаликка чиқиб келди-да, худди шийпон пиллапояси олдида тұхтади. Кийим-боши чанг бўлиб кетган Мирвали билан Толибжон тушишди.

— Ия, сен бу ерда нима қилиб юрибсан? — деди Мирвали Расулбекка қараб. — Қўчқор зўр-ку.

Расулбек уни қўлтиқлаб, четроққа чиқишига ундали.

— Гапиравер, бу ерда бегона йўқ. Меҳмонинг борми?

— Абдуғани ака меҳмон олиб бораман, юқорига жой қилдириб кўй, деб тайинлаганлар. — Пичирлаб тушунтириди Расулбек. — Меҳмон Тошкентдан, нозик одам. Ҳаммамизга ҳам фойдаси тегадиган катталардан. Сельхозтехника республика базасининг бошқарувчиси Ҳожимурод Холматов. Сиз уни яхши танийсиз. У ҳам сизни танийди. Колхозда пайтларида жуда кўп портретларини қилиб берганман. «Ҳурмат тахтаси» га илгорларнинг сувратларини ишлаб берганман. Абдуғани ака илтимос қилиб қолдилар, йўқ деёлмадим. Селитр дейсизми, трактор дейсизми, техника запчасти дейсизми, олдини бизга берадилар. Озиб-ёзиб бир тушиб қолган ишлари экан, йўқ деёлмадим.

Дарҳақиқат, область сельхозтехника бирлашмаси бошлиғи Абдуғани Исмоилов совхоз нимани сўраса йўқ демай берарди.

— Бўпти, меҳмонни яхшилаб кутинглар. Нурмат тоға қарашиб юборадилар.

Нурмат тоға гапга аралашди:

— Болам, мени шу ишга аралаштирма. Мен сенинг ҳурматинг учун бу ерларда юрибман. Меҳмон кутишига ҳолим ҳам, хоҳишм ҳам йўқ. Сенинг йўриғинг бошқа. Ўл, десанг ўламан...

Тоғанинг бу хил гапларига Мирвали ҳайрон бўлмади. Феъли шунаقا деб қўя қолди.

Мирвали Ҳожимурод Холматовни яхши биларди. Аммо у билан сира борди-келди қимлаган. Ўз ишига ниҳоятда пишиқ бу одам ҳар қандай катта ишларни қилганда ҳам орқасида из қолдирмасди. У кўп ревизияларни кўрган. Кўп қийин-қистовлар ичидан омон-эсон чиқиб кетганди.

Ҳожимурод ҳеч қачон ҳужжат аралашадиган пулга кўз олайтирасди. Агар бир жойга битта юз сўмлик, ёнига битта бир тийинлик кўйиб, қайси бирини оласиз, деса, Ҳожимурод албатта бир тийинни оламан, дейди. У сўмдан тийинни афзал кўрарди. Тийин миллионнинг ота уруғи, деб биларди.

У ўн икки йил жуда катта колхозга раислик қилди. Унинг колхози йилига давлатга саккиз минг тонна пахта сотарди. Аммо Ҳожимурод ўн минг тоннага етказарди. Аслини олганда, бор пахтаси етти минг тонна ҳам чиқмасди. Етмаганини пахта заводидан сотиб оларди. Авжи терим қизиган палладарда завод кунига ўн етти минг тоннага етказиб пахта қабул қиласди. Аммо тарозибонлар, лаборантлар, пахтанг ифлос экан, деб уч фоизини, нам экан, деб тўрт фоизини чегирарди, хуллас, бир тонна пахта етти юз килога ўтарди.

Шундай қилиб, заводда анча-мунча ортиқча пахта йиги-либ қоларди.

Ҳожимурод заводга пахтанинг ҳар килоси учун тўқиз тийиндан тўлаб, колхозга ўн тийиндан ўтказарди. Шунда Ҳожимуродга бир тийиндан тўпланиб, ўттиз минг сўм қоларди. Колхоз топширмаган уч минг тонна пахтанинг ҳар килосига заводдан эллик олти тийиндан пул оларди. Шунда бекордан-бекорга колхоз кассасига бир миллион етти юз олтмиш минг сўм пул тушарди. Шундан тўқиз юз минг сўми заводдагиларга қоларди.

Бу ҳам майли, давлатга ортиқча пахта сотгани учун Ҳожимуроднинг колхози қўшимча пул оларди. Планни ошириб бажаргани учун раис, бошбух, бош агроном олти ойлик маош билан мукофотланарди.

Ҳожимурод шу пулларни тийиндан топарди. Бу ишларга на хужжат, на бирон қофоз аралашарди. Оғизда топилган бойлик эди булар.

Ҳожимуроднинг хужжатсиз пул топадиган яна бир усули бор эди. У ҳар йили гектарчиларга йигирма гектар ерга пиёз эктиради. Улар билан колхоз орасида расмий равишда ҳар гектар ердан тўқиз тоннадан пиёз топширишга шартнома тузиларди. Улар вақтинча колхозга аъзо қилиб олинарди. Аслида, бу миришкор гектарчилар ҳар гектар ердан йигирма беш тоннадан пиёз олардилар. Ҳожимурод улардан ҳар гектар ер учун беш минг сўмдан пул оларди. Йигирма гектар ер учун юз минг сўм киссасига кираарди. Бундан ташқари, колхоздан оладиган маошлари ҳам Ҳожимуродга қоларди. Улар ведомостга қўл қўйиб, индамай кетаверардилар. Ҳеч қандай ревизия бу ишни тополмасди.

Тийиндан миллион ясадиган бу одам ҳозир кўтарилиб, катта лавозимни эгаллаб турипти. Республика колхоз-совхозларига бериладиган кимёвий доридан тортиб тракторгача,

сейлкадан тортиб экскаваторгача, бульдозердан тортиб машина баллонигача, мойли бўёқдан тортиб сув қўшиб ичса бўладиган тоза спиртгача унинг қўлида.

Битта колхоздан шунча пул топадиган одам бу жойда қандоқ ишлар қилаётганикин?

Лекин бугунги зиёфат Ҳожимурод учун бир умр эсдан чиқмайдиган сабоқ бўлишини Мирвали билади. Аммо Нурмат тоға меҳмоннинг кимлигини ҳали билмайди. Билса, ана унда қиёмат бўлади.

Мирвали куттилмаган ҳангомаларга ўч эди. Бугун бу тоғларда нимадир бўлади, кимдир қувади, кимдир қочади.

Расулбек Мирвали билан хайрлашиб, жўнаб кетди.

— Бу нима қилганингиз, тоға? Яхши бўлмади-ку, — деди гинахонлик билан Мирвали.

— Шу болани жиним сўймайди. Кўрассан, бир кун сенга панд бериб қўяди. Одам сотиш одатим йўқ эди. Бир айтиб қўяй. Кечалари келиб кийик овлайди бу ярамас.

— Йўғ-э! — деб юборди Мирвали. — Кийик овлайди? Вой, ярамас-эй!

— Шундоқ, болам. Қўли эгри. Ҳаром одам.

Мирвали жаҳл билан у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Толибжон бир чеккада унинг тажанглигини кузатиб турарди.

— Бу кийикларни қаёқлардан олиб келганман, биласизми? Ўттиз кийик боласидан икки юз қирқ кийик қилдим. Энди эркинликка чиқди бу жониворлар. Тўрт йил сим тўр орасида боқилган. Вой, ярамас-эй! Вой, абраҳ-эй! Ўз кўзингиз билан кўрганмисиз ё тахминий гапми бу?

Тоға чақимчилик қилганидан хижолат тортиб, паст овоз билан, рост, деди.

Толибжон билан Мирвали айвондаги сўрига ўтиришди. Тоға устига дока ёпилган дастурхон бетини очди.

Толибжон пастга қаради.

— Қиттак-қиттак қиласизми, оғайнини? Тоға, опкелинг анавундан.

Толибжон ичмаслигини айтиб қайтарди.

— Умуман ичмайсанми ё ҳозир кўнглинг хоҳламай туриптими? — деди Мирвали.

— Кечроқ. Шундоқ тоза ҳаводан мазза қилиб нафас олай, — деди Толибжон.

— Бу гапинг дуруст. Ол, овқатга қара. Нурмат тоғам роса пазанда. Аммо феълли одам. Жинига ёқмаган киши билан чой экан-ку, совуқ сув ҳам ичмайди.

— Бояги муомаласидан билгандим. Одам деган мана шунаقا принципиалний бўлиши керак. Анави Расулбек менга ўтиришмади.

— Аферист у. Ёмонам шайтон одам. Любойни алдайди. Баъзи бир дефицит запчастларни топишга ёрдам бериб туради, деб ёнимга олгандим. Аммо-лекин, суврат олишга ёмонам уста-да! Пойтахтдан келган фоточилар ҳам унга тан беришади. Дом культурада виставка очган. Шуни ўрнига сени мўлжаллаганман. Бир ишлаб берасан.

— Э-э, йўғэ! — деб юборди Толибжон. — Бирон йил ишга ярамайман.

— Ярайсан. Ярайсан, ошнам. Ўзим ёрдам бераман. Бурнингни ерга ишқаб ишлатаман. Чет элларда юриб, кўзи пишган одамсан. Ҳў, анави кунгайдан, — у қўли билан тоғ оралаб кетган йўл бошини кўрсатди, — ана шу жойдан Тирсаксойни бўғасан. Сувни манави текисликка ҳайдаймиз.

Толибжон бир дам ўйланиб қолди.

— Бўлмас-ов. Ахир, бу сувлар тоғ этагидаги қанчалаб ўрмону ўрмончаларни сугоради. Куритиб кўясан-ку.

— Сен ақлли одамсан. Область миқёсидагина эмас, республика, мамлакат миқёсидан чиқиб, халқаро миқёсла иш кўрадиган қўли узун, фикри кенг одамсан. Қандоқ қилсак, қандоқ бўлишини ўйла. Сих ҳам куймайдиган, кабоб ҳам куймайдиган йўлни топ. Экинлар ҳам, жониворлар ҳам сув ичин, ўрмонлар ҳам қуrimасин. Ҳўш, қалай?

— Ўлимдан бошқа ҳар дардга даво топилади. Ўйлаш керак.

— Ана, ана! — деди Мирвали. — Энди каллангни мотори қизиди. Ишлат, яхшилаб ишлат. Ўйла. Менга сув керак. Сув бўлса, бир йилга қолмай юз, минг гектар ер очвораман. Милион керакми, ўн милион керакми, пулим бор. Ҳисобни катта ол.

Толибжон кўзларини юмиб, ўй ўйлаб кетди. Ўрнидан туриб, кунгай томон қаради.

— Ахир, бу тоғлар арчаси билан, дўланаю ёнгоқзорлари билан гўзал. Ҳавосининг ҳам тиниқлиги шундан. Тоғда кун кўрадиган паррандаю даррандалар қайдан сув ичади. Буёгини ҳам ўйлаш керак, оғайни. Кунгай тарафда қор тез эрийди. Тошлар орасига сув сингмай, гиёҳлар ҳам эрта баҳордаёқ қуриб, қовжираб қолади.

Мирвали Нурмат тоға билан овқатланиб ўтирган иофёрга қаради.

— Мунча имиллайсан?! Чаққон-чаққон е. Марказга тушамиз. Эртага сенга оддих бераман. Дамингни оласан. Бугунча чидаб бер, бола.

Шофёр бола лунжидагини ютмаёқ сочиқни қўлига олди. Совиб қолган чойни битта симиришдаёқ бўшатиб, машина олдига борди.

— Бўлмасам, мен кетдим, — деди Мирвали Толибжонга қараб. — Сен дамингни олиб, яхшилаб ўла. Ҳе, бола, мен келгунча калланг бўш турмасин. Ҳўпми?

Толибжон кула-кула, хўп, хўп, дедим-ку, деди қўлини кўксига қўйиб.

Мирвали машинага ўтириб жўнаб кетди. Толибжон то у келгунча бирпасгина ором олмоқчи бўлди.

— Идиш-товоқларни йифишириб, ювиб саранжом қилгунимча зерикмай ўтирасиз-да, меҳмон, — деди Нурмат тоға ундан узр сўрагандек.

Толибжон ёшлигига ҳам шунаقا, вақтини уйда, китоб ўқиб ўтказарди. Мирвалига ўхшаб тог-тошларни кезмасди. Тоғларнинг бу хил пучмоқлари унга бегона эди. У чўққиларга чиқмаган, ўнгириларда кезмаган. Бир ювош уй боласи эди. Шунинг учун ҳам ҳозир у ёшлигини эслаганда, бу тоғлар, чўққиларни кўз олдига келтиролмасди. Одамови бўлиб ўсган Толибжон тоғларнинг қанақалигию ҳавосининг қаймоқдек майнлигини энди биляпти. Унинг бу жойларда муҳаббати ҳам қолмаган. Биринчи севги лаззати бу жойлардан олисда, ҳеч қандай романтик туйгуларсиз кўнгилга кирганди. Бошқа йигитлар сингари гулу гулзорлар, булбул хонишлари, байту фазаллар ишқига аланга ташламаган. У онг билан, ақл билан севганди. Бу хил севгига мубтало бўлган кишининг кўп армонлари дилида қолиб кетади. Умрда бир мартагина бериладиган ишқ аталмиш туйғуми, ҳиссиётми, ҳалигача таърифи кашф қилинмаган роҳат худди бир тадбирдек ўтади-кетади. Буюк роҳатдан бенасиб бўлгани бир кун келиб юрак-бағрини ўртайди. Фижжак нолаларидек кўз ёшларига қоришиқ туйғуҳисларни бой бериб қўйганидан фарёд уради.

Толибжон хотинини севарди. Фақат яхши оила бошлиғи, покиза, ақлли, ҳалол бўлгани учун, саранжом-саришта уй бекаси бўлгани учун ва, ниҳоят, ажойиб бир ўғил туғиб бергани учун севарди.

Йиллар ўтди. Арзанда ўғил ҳам, ажойиб уй бекаси ҳам оламдан ўтиб кетишиди. Толибжон якка бўлиб қолди.

У Санобар билан йигирма йил яшади. Шундан ўн саккиз йилини чет элларда ўтказди. Қаерда бўлса хотини унинг ёнида эди. Кирини ювиб, овқатини пишириб, кунлару йилларни унга термилиб ўтказди. Толибжон унга бирон марта бўлсин қаттиқ гапирмади. Бошқаларга ўхшаб сенламади. Сизлаб яшади.

Уни министрлик иши билан СССРга чақиришганда боласи билан Санобар ўзга юртда қолар, то келгунича элчихонага қатнаб, қачон келишини суриштиради. Толибжон қайтишда янги чиққан пластинкаларни олиб келарди. Санобар она-юрт овозини мана шу грампластинкалардангина эшитарди.

Бир куни Толибжон ҳориб-чарчаб ишдан қайтганда Санобар пластинка қўйиб эшитаётган эди. У қўшиқ сехрига шунчалар берилиб кетган эдикি, Толибжон кирганини ҳам сезмади. Кафтини иягига тираганча икки кўзи жиққа ёш, бир нуқтага тикилганча қимир этмасди. Толибжон унга халақит бермаслик учун оёқ учида юриб, ичкари хонага кириб кетди. Ниҳоят, қўшиқ тинди. Толибжон йўталиб, унинг олдига келди. Санобар ҳали ҳам қўшиқ сехрида эди.

У дастурхонга овқат қўйганда ҳам, чой узатаётганда ҳам маъюс эди. Шунда Толибжон унинг юртини соғинаётганини, ҳар галгидан кўра қаттиқ соғинаётганини сезди. Толибжон илгарилари ҳам Тошкентга бир бориб келасизми, деб сўрарди. Санобар она-юртини қанчалик соғинган бўлмасин, уни ёлғиз ташлаб кетишга кўзи қиймас, усиз қийналиб, мунғайиб қолишини ўйлаб рад жавобини берарди. Санобар фидойи хотин эди. Уйим, эрим, болам, дейдиган хотин эди...

Тоғ шамоли ўт-ўланларни силкиб ўйнаётган, куни билан қизиган тошларни ялаб совитаётган завол маҳали Толибжон олисда, энди ҳеч қачон бориб кўриб бўлмайдиган юртларда кулга айланиб қолиб кетган хотинини эслаяпти. У қандоқ хотин эди-я!

Ўғли бўйига етган сари келин кўриш орзусида ширин хаёллар сурарди. Магазинма-магазин кезиб, келинига сарполитик харид қиласарди. Ҳатто келиннинг никоҳ куни киядиган лозимига зар жияклар ҳам олиб қўйганди.

...Искандарияда соҳил бўйлаб сайр қилиб юришганда етаклаб келаётган ўғлининг кўзи илиниб, хархаша қила бошлади. Толибжон болани кўтариб олди. Бола дадасининг елкасига бошини қўйганча пиш-пиш ухлай бошлади.

— Ўғлингиз сиздан бир минут ҳам ажралмасам, дейди. Ишдан келгунингизча минг марта дадам қачон келади, деб сўрайди, — деди хотини.

Толибжон ҳам ўғлини жон-жонидан яхши кўрарди. Ишдан келиши билан уни ўйнатар, то ухлагунча турли эртаклар айтар, бузилган ўйинчоқларини тузатиб берарди. Шундай кезларда Толибжон ёнида хотини борлигини ҳам унтар, бирон оғиз гап айтмаган оқшомлари ҳам бўларди.

Ўшандай кунларнинг бирида Санобар ўпкаланиб деди:

— Менга қаранг, дадаси. Бу уйда шу болангиздан бошқа одам борми?

Толибжон гапнинг маъносини дарров тушунди.

— Шу биттагина болангиздан мени қизғаняпсизми?

— Йўқ, бир очиқчасига гаплашайлик. Мени ҳам яхши кўрганмисиз?

Толибжон беларво жавоб қилди:

— Яхши кўргандирманки, сизга уйланганман-да. Шу пайтда ишқу муҳаббат қаёқдан эсингизга келиб қолди?

— Ахир, мен аёл кишиман.

— Буни биламан, — деди Толибжон.

Ана шундан кейин ҳафсаласи пир бўлган Санобар ичкари уйга кириб кетди, бирпастдан кейин пиқ-пиқ йиғлагани эшитилди.

Толибжон ичкарига кириб, уни юпатмоқчи, бошига қўл узатиб, соchlарини силамоқчи бўлди. Кўлийи қайтариб олди. Умрида ҳеч қачон хотин эркалатмаган эди.

— Санобар, қўйинг, қўйинг, мени биласиз-ку, худо урган тўғри одамман. Унақа байту фазаллар айтишни билмайман. Албатта, сиз менга дунёда энг яқин, энг қадрлон одамсиз. Умримни ўла-ўлгунимча сизга боғлаганман. Сиздан бир кун ажрасам туролмайман.

Ўша кунлар энди Толибжоннинг дилида армон бўлиб қолди.

«Бағримга босиб эркалатмайманми, соchlарини силамайманми?! Ахир, уни жони мени ичимда, мени жоним уни ичида эди-ку. Наҳотки, шу муҳаббат бўлмаса?!»

Толибжон уни ниҳоятда қаттиқ севганига энди иқрор бўляпти. «Ўзи тириклигига шу гапларни айтсан бўлмасми? Энди айтаманми? Йўқолгандан кейин, бир умр қайтиб келмайдиган бўлиб кетгандан кейин айтаяпманми, бу гапларни?!»

Нурмат тоганинг йўтали ўйларини тарқатиб юборди.

— Ухлаётганимидингиз, меҳмон? Қўйинг, завол пайти ухламанг. Тушга ёмон нарсалар киради. Мирвали келяпти, — деди Нурмат тоға ўрнидан туриб.

Машинанинг икки чироғи икки нурли коптоқдек сакраб-сакраб келарди.

* * *

— Нурмат тоға ғалати одам экан, — деди Толибжон машина дўнг оша ялангликка чиққанда.

Ғуборсиз тоғ ҳавоси ҳаддан ташқари тиниқ эди. Юлдузлар жуда яқинда чақнаётгандек, машинанинг олд ойнасига тушган ой ёруғидан йўлни дуруст илғаб бўлмасди. Олисолисларда тошга урилаётган шаршара товуши ҳам худди икки қадам наридан эшитилаётгандек эди.

Руль бошқариб бораётган Мирвалининг хаёли бир дам бўлинди. Кейин Толибжоннинг сўроғига жўялик бир жавоб қилиш учун фикрини жамлашга уринди.

— Нурмат тоғани ғалати одам, дединг. Тўғри, ғалати одам. У бирорвга ишонмайди. Ҳаммадан шубҳаланади. Эртага нима бўлади, уни сира қизиқтирумайди. Кўрган кунига кул тортиб юрипти. Мен уни битта нарсасига тан бераман. Ҳалол одам. Аммо кўнгли тош бўлиб кетган. Феъли айниб турганда ҳеч кимни аямайди. Дунёда суюнган бирдан-бир одами — мен. Жазаваси тутиб турган пайтда мен, қўйинг, бўлди, тоға, десам, таққа тўхтайди. Бошини эгиб, ичкарига кириб кетади-ю, кечгача чиқмай ўтираверади. Э, сен билмайсан, Толиб, бу одамнинг ичи тўла дард. Чидаб юрипти. Авваллари у бир кунмас-бир кун ўзини нобуд қилиб қўяди, деб хавотир олардим. Кейинчалик сири-асорини олганимдан кейин бу хил одамлар ўз жонига қасд қилмаслигини билдим. Бу тоға асли паландаралик бўлади. Кредит техникумida ўқиб юрганимда бизга пул оборотидан банкда практика олиб бораарди. Илми у қадар бўлмаса ҳам тажрибаси зўр эди. Ҳисоб-китоб масаласида ҳозирги электрон ҳисоблаш машинаси чиққунча областнинг ҳисоб машинаси шу эди...

Шағал тўқилган йўлда икки кийик боласи имирсилаб бораарди. Машина фараси кўзини олиб, иккови бир-бирига қапишиб қимирамай қолишли. Мирвали тормозни босди, машина шағалларни суриб секинлашди. Шу пайт харсанг тош орасидан сакраб чиққан она кийик ташвишланиб, болаларининг олдини тўсади. У қарши келаётган машинани писанд қилмай ҳужумга тайёр турарди.

Шунда Толибжон бу жониворнинг болалари олдидағи буюк бир фидойилигидан ҳайратда қолди. Беихтиёр Мирвали бошқараётган машина рулига ёпиши. Машина чайқалиб кетди, сурилиб йўл четида тўхтади. Чироқ нури ҳам чайқалиб, энди ўнгирларга чўкиб қолган туманларни ёритарди. Мирвали пастга қулаб кетишдан қўрқиб, рулни чапга бурди. Фара йўлни ёритганда кийиклар фойиб бўлганди.

— Зоя, — деди ички бир ҳаяжон билан Мирвали.

Толибжон унинг бу гапидан ҳеч нарса тушунмади.

— Зоя, бу кийикнинг оти. Бир ярим ой бўлди, кўтондан чиқариб юборганимизга. Хайрият, болалапти. Икки йил сим тўр қўтонда боққанмиз. Энди кетмайди. Бу тоғларнинг гиёҳини чимдиган кийик асло кетмайди, ошна. Сен ҳам бу сойлар сувини ичиб катта бўлгандинг, келдинг-ку.

Бугун эрталаб ҳам Толибжон телеминора тагида шу кийикларни кўрганди.

— Кетиб қолмасмикин бу кийиклар? — деди Толибжон.

— Йўқ, кетмас. Жуда болалигига олиб келганимиз. Одамга ҳам унча-мунча ўрганган... Ҳа, гап Нурмат тоға тўгрисида эди-я, ҳозир айтиб бераман. Жуда кўпни кўрган бобой бу.

Мирвали машина тезлигини пасайтириб, аста ҳикоясини бошлади.

Нурмат тоға тинчгина банкда булбулнинг қафасидек тор кассада пул олиб, пул бериб кунини ўтказиб юради. Районда эмас, бутун областда ном чиқазган колхознинг Ҳожимурод деган раиси тинчини бузади. Ишга таклиф қиласди. Ҳолжонига қўймай, банк бошқарувчисининг ҳам розилигини олиб, колхозга кассирликка олиб кетади. Бошида улар жуда иноқ ишлашади. Раиснинг зиёфатлари усиз ўтмайдиган бўлиб қолади. Бирон йил ўтгандан кейин Нурмат тоға колхознинг ички сирларию раиснинг иш тутиш йўлларини билиб олади. Баъзи қонунсиз харжаларга қўникмай юради. Кейинчалик бу ишлар оддий бир нарсага айланниб қолади. Кассир халқига иккита раҳбарнинг имзоси бўлса, бас. Ҳар қанча пул бўлса бераверади. Раис билан бош бухгалтернинг имзоси билан пул олиб келади. Шу имзолар билан тегишли одамларга санаб беради. Қиладиган иши шу. Улар раис билан ота-боладек бўлиб кетишади. Раис, «зарур» бўлиб қолиб, беш мингми, ўн мингми сўраса, тилхатсиз бераверадиган бўлиб қолади. Эртаси ё индини раис бухгалтерия орқали олган пулларни кужжатлаштириб қўяди.

Кунларнинг бирида раис уни кабинетига чақириб, ўттиз минг сўм тайёрлаб қўйишини тайинлайди.

— Шунча пулни нима қиласиз? — дейди ажабланиб Нурмат тоға.

— Күёвга битта ҳовли олиб бермоқчи бўлиб юргандим. Ҳозир телефон қилишди. Ўттиз мингга битта яхши ҳовли савдосини пишишиб қўйишпти. Уйдаги пул хотинда эди. Туркистонга Султонимни зиёрат қилгани кетган. Келиши билан жойига қўйиб кўямиз. Банкка бориб йиригига алмаштириб келсангиз дуруст бўларди. Шунча пулни дўппайтириб олиб юрмай.

Нурмат тоға йўқ дейишини ҳам, ҳа дейишини ҳам билмай, чайналиб туриб қолади.

— Ишонмаяпсиз, чоғи, — дейди раис аччиқланиб, — ё тилхат ёзиб берайми?

Нурмат тоға раисга неча марталаб ўн минг, ўн беш минглаб пул берган, бирон марта тилхат сўрамаганди. Раис ҳам айтган куни ё пулни қайтариб берар, ё бўлмаса, бухгалтерия орқали расмийлаштириб, орани очиқ қилиб қўярди. Шундоқ одамга ишончсизлик қилишга Нурмат тоғанинг кўнгли бўлмайди. Айтган вақтида ўттиз минг сўмни идорага келтириб беради.

У уйига қайтаркан, дили сира ёришмайди. «Раис келгунча ревизия босса нима бўлади? Бухгалтерни хабардор қилиб қўйсинмикин? Йўғ-э, билса дили оғрийди. Ахир, у унақа одам эмас. Ҳалол...». Ўйлай-ўйлай, нима бўлса ҳам бош бухгалтерга бир оғиз айтиб қўймоқчи бўлади. Аксига олиб, у ҳам Қаршига зарур иш билан кетиб қолган экан. Эртага албатта айтаман, деб ўзини овутади.

Кечаси билан минг тўлғониб, тушлари бузилиб тонг отдиради. Эрталаб бухгалтернинг олдига кирганда ёнида одам бор экан, чиқиб кетгунча кутиб туради. Эзмароқ одам экан, пенсия олиш учун қанақа ҳужжат керак, аввал қаёққа бораман, кимга учрашаман, деб роса чўзилади. Охири, ишини битказиб чиқиб кетади. Бухгалтер Нурмат тоғага қарайди.

— Жуда хунук иш бўлди-да, аксига олиб областга чақириб қолишиди. Раисни кузатгани чиқолмадим. Сиз чиқдингизми, тоға?

Нурмат тоға ҳайрон бўлади. Чакирса овоз етадиган жойга икки кунга кетган одамни ҳам тантана билан кузатиладими? Армияга кетаётган бўлмаса, съездга делегат бўлиб кетаётган бўлмаса!

— Индинга қайтиб келадиган одамни кузатиб қўйиш шартми? — дейди ажабланиб Нурмат тоға.

— Индинга қайтадиган?! — дейди бухгалтер уни масхара қилгандек. — Худо хоҳласа, йигирма тўрт кундан кейин қайтадилар. Тошкентда бир кун бўлса, жами йигирма беш кун.

— У чўтга йигирма беш деб тош ташлайди. — Қайтишда у ёқ-бу ёқни айлансалар, яна беш кун. — У яна бешта тош ташлайди. — Хотин киши билан курортга борган одам вақтида қайтолмайди.

Нурмат тоға ўрнидан сапчиб туриб кетади.

— Нима?! Курортга!?

Унинг важоҳатидан бухгалтер қўрқиб кетади.

— Сизга нима бўлди? Ўтилинг, ўтилинг! Ия, ия, рангин-гиз ғалати бўлиб кетди-ку.

У шошиб стол торгасидан аллақандай таблетка олиб унга узатади.

— Тилингизнинг тагига ташлаб олинг...

Унинг гаплари Нурмат тоғанинг қулогига кирмайди, боши гувиллаб, кўзлари тиниб, ҳолсизланиб курсига ўтириб қолади.

— Доктор чақирайми? — дейди бухгалтер, телефон трубкасига кўл узатаркан.

Нурмат тоға пешонасига шапиллатиб уриб, гандиракла-ганча чиқиб кетади.

Нима гап бўлганлигидан хабари йўқ бухгалтер ҳайрон бўлиб, орқасидан чиқади. Тоға йўл четидаги скамейкада бошини чангалағанча буқчайиб ўтиради.

Бухгалтер тепасига келиб, аста шивирлайди:

— Тоға, туринг ўрнингиздан, одамлар кутиб қолди. Пул оладиганларни жўнатворинг. Ишдан қолишмасин, ҳаммаси далага кетадиганлар.

Тоға бошини кўтариб, маъносиз кўзларини қайга яши-ришни билмай, яна ерга қарайди.

— Пул йўқ. Бир тийин ҳам йўқ. Ҳаммасини раис супуриб кетган. Индинга қайтиб бераман, деб ўттиз минг олиб кетди.

Бухгалтернинг ранги оқариб, тиззалиридан дармон кет-гандек, гавдасини кўтаролмай қолди. Кейин ўзига келиб, ишонқирамай дейди:

— Йўғ-э, раис унақа одам эмас, бирорвни алдамайди. Иситмангиз йўқми? Довдирамаяпсизми? Ҳушингизни йифинг.

Тоға бошини сарак-сарак қилиб, уҳ тортади.

— Сенки ишонмадинг, бу гапга энди кимни ишонтира-ман? Мени тириклайнин гўрга тиқдиларинг.

Бухгалтер шошиб ичкарига кириб кетади. Раиснинг уйига телефон қилади. Келини уйда экан, раиснинг қайси курортга кетганини сўрайди. Келини аниқ бир жавоб айтмолмайди.

— Феълларини биласиз-ку, бир жойда узок туролмайдилар. Менимча, путёвкасиз кетишган. Аямни асаблари бузилиб, бўлар-бўлмасга йиглайдиган бўлиб қолгандилар. Бир айлантириб келаман, деб олиб кетдилар. Қайси томонга кетганларини билмайман. Телефон қилсалар, айтарман сизга.

Энди бухгалтер ҳам ташвишга тушиб қолади. Қаергадир телефон қилади, ким биландир гаплашади. Ҳуллас, эртасига контроль-ревизия бошқармасидан одам келиб, кассани муҳрлайдио, ревизия бошлайди. Кечқурун ёнбошига «Милиция» деб ёзилган машина Нурмат тоғани олиб кетади. Беш кунгача тоғани ана шу машинада олиб келиб, бухгалтерияга опкириб кетишар, кечқурун яна машинада олиб кетишарди. Олтинчи куни уни идорага опкелмай қўйишади. Тергов бошланганмиш, деган гап чиқади. Йигирма кундан кейин тўлишиб, ранги тиникиб, раис сафардан қайтади. Район прокуратурасида уни тоғага юзма-юз қилишади.

— Ўтган ойнинг йигирма еттинчи куни колхоз кассири Нурмат Холматовдан ўттиз минг сўм пул олганмисиз? — деб сўрайди терговчи.

Раис «ҳайрон бўлиб», бир терговчига, бир Нурмат тоғага қарайди.

— Қанақа ўттиз минг? Шунча пулни нима қиласман? Нега оламан?

Нурмат тоға у билан юзма-юз қилишганига севинганди. Раис пул олганини айтади, бу ишнинг хато бўлганини уларга тушунтиради, деган умид юрагининг бир чеккасида йилт этганди. Раиснинг жавобидан ҳанг-манг бўлиб қолади. Сапчиб ўрнидан туриб кетади.

— Ахир, күёвимга участка олиб бераман, пулим хотинимда эди... индинга қайтариб бераман...

Терговчи унинг гапини бўлади:

— Ўтиринг! Рухсатимсиз гапиришни ман қиласман. Ҳўш, — дейди у раисга, — демак, пул олганингизни инкор қиласиз?

— Олган бўлсан, тилхатимни кўрсатсан! Шунча пулни тилхатсиз, ҳужжатсиз, гувоҳсиз бериб бўладими? Ахир, у ёш бола эмас-ку.

— Тилхат олганмисиз? — дейди терговчи тоғага.

— Йўқ.

- Нега?
- Бу одамга ишонардим.
- Тушунарли. — Терговчи бошини сарак-сарак қилиб, нималарниидир ёза бошлайди. Кейин: — Имзо чекинг, — деб тоғага бир варақ қофоз узатади.

Тоға гаранг эди. Күzlари тиниб, күли қалтираб, тергов қофози тагига имзо чекади.

— Тамом! Ревизия бошқа камомад тополмаган. Бошқа хужжатлар түғри расмийлаштирилган. Ревизия материаллари билан сизни таништирганман. Бошқа саволим йўқ. Ишни энди судга ошираман. Агар терговнинг боришидан норози бўлсангиз, мана қофоз, бош терговчига арз қилишингиз мумкин. Раис, сизга рухсат, судда ҳам бир-икки марта безовта қилишади. Чақирув қофози олишингиз билан албатта келишингиз керак.

Раис, албатта, албатта, деб чиқиб кетади.

Йигирма кундан кейин суд бўлади. Тоғани камомадчи сифатида ўн икки йилга ҳукм қилишади. Мол-мулки мусодара қилинадиган бўлади.

Шу билан умрини тинчгина, бир маромда ўтказаётган одамнинг ҳаётида кескин бурилиш бўлади.

Бу орада уйидаги нарсалари мусодара қилинади. Ҳовлиси сотилади. Хотини битта тугунча билан уйдан чиқиб кетади. Шу кетганча қаёққа кетганини суриштирадиган одам бўлмайди. Ўн икки йил ўтиб кетиб, Нурмат тоға озиб-тўзиб, буқчайиб қайтиб келади. Уни илгари кўрганлар энди таниёлмайди. Қариган, соқоллари оқариб кетган...

— Гаплашсанг, гаплари ҳам анчагина узуқ-юлук, — деди Мирвали. — Баъзан гапидан адашиб кетиб, сўраган нарсанг қолиб, бошқа нарсани айтади. Савоб бўлар-ку, ҳам тоғ ҳавосида соғлиғи тикланар, деб шу ёққа олиб келдим. Шийпонни супуриб-сидириб юради. Орқа тарафга пича қовун эккан, селитрасиз. Тузоқ қўяди, бедана илиниб туради. Баъзи-баъзила ўзи билан ўзи сўзлашадиган одати бор. Қулоқ солсанг, бирон маъно чиқмайди. Нима деяётганини ўзи билса керак. Бир куни тоғдан жуда чарчаб келдиму, мана шу шийпон айвонидаги расқладушкага ётиб магнитофон қўйдим. «Чоргоҳ» ни мириқиб эшита бошладим. Нурмат тоға шийпон зинасига ўтириб, қимиirlамай, ашулани охиригача эшитди. Чўққи-ларни ўраган булатларга, пастликда эчкилар подаси кўтарган тўзонга тикилганча юм-юм ёш тўкарди. Ашула тингандан кейин ўрнидан турди-да, ёш тўла кўзлари билан менга қараб:

— Болам, мен боримда бу ашулани күйманг, — деди.

У шундай деди-ю, шийпон орқасига ўтиб кетди. Орқасидан мен ҳам шийпон панаисига ўтдим. Тога харсанг тош устида муштдек бўлиб ўтирас, қимирамас эди. Тоганинг дарди бедаво. Ичини куйдирган чўф ўтсиз тутаб, бутун вужудини жизғанак қилаётгандек эди...

Толибжон бу гапларни жимгина эшитаркан, эрталабдан бери қўзига телба бўлиб кўринган тоға энди адолатсизлик, шафқатсизлик қурбони, ифлос, жирканч қўллар фижимлаб ташлаган аянчли бир кимса сифатида намоён бўлди.

Толибжон ҳаётнинг аёвсиз зарбаларига дуч келган, омадсиз ҳаёти қаловлатиб қўйган, безовта асрнинг шиддаткор, сершовқин бўронларидан қочиб, тинчгина бир кунжи ковак излаган одам эди. Энди тоганинг кечмишини эшитиб, дунёда ундан ҳам чорасиз одамлар олдида ўз чорасизлиги ҳеч гап бўлмай қолганини билди.

Рацияда, ўртоқ Рихсиев, деган овоз тўхтовсиз эшитила бошлади. Мирвали трубкани қулоғига қўйиб қичқирди:

— Эшитаман, эшитаман. Гапиравер. Нима гап?

— Эшитяпсизми, ўртоқ Рихсиев. Эртага пионер лагеридан биринчи смена қайтади. Завгар автобус бермаяпти. Расулбексиз беролмайман, дейди. Расулбек меҳмон кутгани Шахрисабз аэропортига чиқиб кетган. Нима қилай?

— Гаражни менга улаб бер. Ўзим гаплашаман...

Рация анча пайтгача қитирлаб, гувиллаб турди. Кейин хотинчалиш овоз келди:

— Гараж жужурниги эшитади...

V

Нурмат тоға колхозда кассирлик пайтида кўп зиёфатларни кўрган, ноз-неъматларга тўла дастурхон безаб, қанча-қанча меҳмонларни кутган. Аммо Расулбекдақа дастурхон безайдиган мезбонни кўрмаган эди.

Какликлар ҳозир чўққига чиқиб кетган, на тузоқقا илинади, на ўқ билан уриб бўлади. Хонадонлардаги ўргангандан какликлардан беш-олтитасини сотиб олиб дўлма қилди. Тоғ раийхонию жамбилларини қиймага қориб, какликнинг қорнига жойлаб, ип билан тикиб чиқди. Икки кун ичиди тузоққа илинган беданаларни Нурмат тоғага патини юлдириб, зирараб қозонга бостириб қўйди. Эринмай пўстдумба қиртишлади.

Ярим пақир олчанинг данагини ажратиб, холодильникка қўйди. Эрталаб сўйилган қўчкорнинг калла-почасию ичакларини машинада уйга жўнатди. Шоффердан хасип билан калла гўшти соат бешга тайёр бўлсин, деб қайта-қайта тайинлади Бек.

Кун тоғ орқасига ўтиши билан столга дастурхон ёзиб, мева-чеваларни қўя бошлади. Ҳали у столни ясатиб улгурмаган ҳам эдик, чўпон йигит «Москвич»да тўрхалта тўла балиқ олиб келди. Балиқларни унинг ўзига тозалашни топшириб, бедана бостирган қозонни газга қўйди.

— Сал дурустроқ кийиниб олинг, сто восмойларга ўхшаб юрманг, меҳмонлар олдида, — деди.

Нурмат тоға қаддини ростлаб ўрнидан турди.

— Хотиржам бўл, Бек. Меҳмонларингни олдига бормайман.

— Тавба, бу одамга битта гап кам, иккита гап кўп. Жинними ўзи. Одамови, бу ярамас чол.

Шийпон олдидаги ялангликда иккита «Волга» олдинма-кетин келиб тўхтади. Ундан биринчи бўлиб ёши олтмишларга яқинлашиб қолган, оппоқ юзли, бағбақаси галстугининг тугуни устидан тошиб чиққан, салобатли бир киши тушди.

— Оббо сен-эй, — деди меҳмон. — Зўр боласан-да.

— Шогирдингизман-да, Ҳожи ака. — Расулбек ялтоқланаб йўл бошлади.

Ҳожи ака билан область ва район сельхозтехника бирлашмаси бошлиқлари, райПО мудири ҳам келган.

У меҳмонларнинг қўлларига сув қуйиб, сочиқ тутди. Кейин стол устидаги докани очиб, ўтиришга таклиф қилди.

Ҳожи ака ясатилган дастурхонга қараб ҳайрон бўлиб қолди.

Меҳмонлар ўтиришгач, Расулбек буғи чиқиб турган каклик дўлмани ўртага қўйди.

— Битта илтимос, — деди у айёрча кўз қисиб. — Ҳаммасини еб қўйманглар. Ҳали бундан ҳам зўрлари бор.

Ўртага кабоб келди. Пўстдумба келди. Охири бедана табака тортилдй.

Утра кесишли дунёнинг бирон мамлакатида Шахрисабз билан Китоб пазандаларига teng келадигани бўлмайди. Улар кесган уграни ғалтак ип ёнига қўйсангиз қайси бири ип, қайси бири утра — билиб бўлмайди.

Мана шу Расулбек ана шунаقا уста пазандалардан бири эди.

Совхозга чет әл делегатлари келганды утра ичиб туриб, бу машинада қирғылганми, деб сүрашганди. Құлда кесилганини айтишганда биронтаси ишонмаган.

Үшанды Мирвалининг буйруғи билан Расулбек бир зувала хамир қориб, мәҳмонар олдиде утра кесган. Кейин уградан биттасини олиб игнанинг тешигидан ўтказган эди.

Хожи ака ҳар гал таомни оғзига солғанда Расулбек шаңнига ҳамду санолар ўқирди.

— Вей, бу хунарни қайдан ўрганғансан, палакат?! Жуда зүр экансан-ку!

— Ҳали шошманг, Хожи ака. Тоғ жилғасидан тутилған ой балиқни еғанмисиз? Емагансиз! Ана энди ейсиз. Чарвига ўраб димланған жигар еғанмисиз? Емагансиз! Ҳали ҳасип бор, калла гүшти бор.

Хожи ака ёйилиб қулди.

— Бўқтириб ўлдирмоқчимисан?! Нафасим тиқилиб қолди. Энди жиндек дам бер. У ёқ-бу ёққа юриб овқатни ҳазм қиласайлик.

— Маъқул, маъқул. Ҳазми таом учун ҳам тадбир белгилаб кўйғанман. Ўзлари полизга бориб, тузоққа тушган беданаларни териб оладилар. Бунинг гашти бошқача бўлади. Нима дейсиз, маъқулми?

Хожи ака ёғли қўлларини сочиққа артиб, ўрнидан турди. У ичмас эди. Шунинг учун ҳам ҳамроҳлари, ноқулай бўлмасин, деб шишаларга қўл урмай одоб сақлаб ўтиришган эди, ўрниларидан қўзғалишмади. Хожи ака нари кетиши билан шишаларга қўл узатишиди.

Атроф жимжит. Кечки шаббода фир-фир эсади. Тоғнинг соя тарафи тўқ яшил тусга кирган. Чўққиларнинг учи худди қилич дамидек чақнаб турипти. Шундок пастликда, худди оёғинг тагига узала тушгандек катта қишлоқ ястаниб ётибди. Қишлоқ ўртасидан кесиб ўтган сойнинг шовиллаши эшитилмас, факат дараҳтзорлар, харсанглар орасидан буралиб буралиб ўтиши ажиб бир манзара ҳосил қиласа эди.

Расулбек Хожи акани шийпон орқасига, Нурмат тоғанинг чайласига бошларкан:

— Ҳу ўша қовун полизида тузоққа илинган беданалар сизга интизор бўлиб ётишибди, — деди.

— Бўлди, бўлди. У ёфини ўзим топиб оламан. Сен ишингни қиласавер.

Расулбек итоаткорона қўл қовуштириб, орқасига қайтди.

Хожи ака сүқмоқдан битта-битта босиб полиз томон юра бошлади. Чайлада икки тиззасини қучоқлаб Нурмат тоға узоқларга тикилганча қимирламай ўтиради. Хожи ака чайла олдидан ўтаркан, «омонмисиз, бобой» деб қўйдию, пайкал томон кетаверди.

Боядан бери қимирламай ўтирган Нурмат тоға фавқулодда бир ҳаяжон билан сесканди. Таниш овоз уни сергаклантириди. Пайкал томон кетаётган кишининг орқасидан тикилиб қолди.

Ўша, ўшанинг ўзи. Ҳожимурод бу. Нурмат тоға нима қилишини билмай, беихтиёр ўрнидан турди. Бу пайт Ҳожи жўяклардаги лой тузоқларга илинган беданалардан бир-иккитасини олиб қўйнига солиб улгурган, ажиб бир чаққонлик билан жўяқдан-жўякка сакраб тузоққа энгашарди.

Нурмат тоға ундан кўз узмай туриб қолди. Ниҳоят, Ҳожининг шодон овози эшитилди:

— Бобой, битта халта келтириңг. Қўйним беданага тўлиб кетди. Питирлаб ғашимни келтиряпти.

Нурмат тоға ҳушёр тортди. Чайла устунига илиб қўйилган қўшофиз милтиқни қўлига олди. Тиззасида букиб ўқлади. Кейин Ҳожи энгашиб бедана олаётган пайкалга келди.

— Халта келтирдингизми? — деди Ҳожи унга қарамай.

— Ҳа, — деди тоға.

Ҳожи унга ўгирилиб қаради-ю, ҳанг-манг бўлиб қолди. Чолнинг қўлидаги милтиқнинг учи унга тўғриланган, икки кўзида ўт чақнарди. Ҳожи эсанкираб, ҳозиргина тузоқдан олган беданани қўйиб юборди. Бедананинг биттаси Нурмат тоғанинг олдидан пириллаб учиб ўтди.

Ҳожимурод қалт-қалт титрар, қўйнидаги беданалар питирларди.

— Мен сени қидирмадим, — деди босиқ, бўғиқ овоз билан Нурмат тоға. — Жазоингни худо берсин, дегандим. Йўқ, сен худога ҳам чап бердинг. Ажал тортиб, ўз оёгинг билан олдимга келдинг. Имон келтир... Имон келтир. Ҳозир ўласан. Ал-қасос-ул-минал ҳақ, дейдилар.

Ҳожимуроднинг тили калимага келмасди. Нима дейишини, нима қилишини билмасди. Қаршисида милтиқ ўқталиб турган одамга айтгулик бирон гапи йўқ эди. Ҳеч қандай узр, ҳеч қандай илтижо уни шу топда ўлимдан олиб қололмасди. Ҳожимурод шунча йил яшаб, шунча чиғириқлардан бутун чиқиб, бунаقا танг аҳволга тушмаган эди. Бирон кун келиб унга рўпара бўламан, деб хаёлига ҳам келтирмаганди.

Колхоз оғизга түшгән ҳұжаликлар, Ҳожимурод эса пичоғи кескир раислар қаторида юради. У райком секретари билан прокурордан бошқа раҳбарларни раҳбар қаторида құрмасди. Бошқаларни идора олдидаги ҳужрада нон-чой билан кутиб юборарди.

Ҳожимурод жуда талбиркор, ҳар иш қўлидан келадиган киши эди. Бухгалтериядами, омбордами бирон чатоқлик бўлиб қолса, бирпасда тўғриларди. Келадиган ревизорлар актни Ҳожимурод айтгандек қилиб ёзишарди. Айниқса, гўшт топшириш пайтида иши роса «юришарди». У кассадан ўн-ўн беш минг сўм олиб, ферма мудири билан бозорга бориб мол харид қиласди. Моллар машинага бозордан ортилганча тўппатўғри тайёрлов конторасига жўнатиларди. Ҳужжатлар эса беш ой олдин сотиб олинган, боқишига мунча ем, хашак кетди, деб расмийлаштириларди. Бу орада молни қўрмаган молбоқарга ҳам беш ойлик маош ёзиларди. Нурмат тоға кассир бўлгани учун бу ишларнинг барчасидан хабардор эди.

Мана, қанча вақт ўтиб, иккови яна юзма-юз келиб туришибди.

Ҳожимурод, чиқмаган жондан умид, дегандек, чолни инсофга келтирмоқчи бўлди.

— Бола-чақамни уволига қоласиз, — деди у титраб-қақшаб.

— Мени бола-чақамнинг уволи нега сени тутмади? Йўқ, сени мазза қилиб, роҳат қилиб ўлдираман. Қани, ечин. Еч кўйлакларингни. Бўл, ечинмасанг, ҳозир тепкини босаман.

Ҳожимурод шошиб кўйлагини еча бошлади. Этаклари тагидан бир гала бедана париллаб учеб чиқди-да, полиз этагига бориб тушди.

— Еч! Шимни ҳам еч. Еч деяпман!

Ҳожимурод бир сўз демай шимини ҳам ечди. Нурмат тоға қўйнидан гугурт олиб унга иргитди.

— Ёқ! Ёқиб юбор!

— Бу нима деганингиз? Ахир, яланғоч қайга бораман?

Тоға яна милтиқ учини унга тўғрилади.

— Қимиrlама! Энди сенга кийим-бошнинг кераги йўқ. Ўзлари кафанлаб кўмиб қўйишади.

Ҳожи шартта ўзини ерга отди. Эмаклаб у томон кела бошлади.

— Мени кечиринг. Кечиринг. Гуноҳларимни оқлайман. Ўша ўттиз минг сўмни тўлайман. Эллик минг қилиб тўлайман.

— Пулни-ку, тўлайсан. Сенга пул чўт эмас. Қурбонлар умрини нима билан тўлайсан? Азоб-уқубатда йўқолган навқирон умримни нима билан тўлайсан? Сарсон-саргардон

бўлиб, ўлиб кетган хотинимнинг умрини нима билан тўлайсан? Йўқ бўлиб, тўзиб, патарат топиб кетган оиласма қанча ҳақ тўлайсан? Кийимларни ёқ. Бўлмаса, тепкини босаман.

Ҳожимурод чўккалаб ўтириб, кийимларини бир жойга тўплади. Қўллари қалтираб гугурт чақди. Уни кийимларига оборишдан олдин, раҳми келармикан, деб Нурмат тоғага зорли қаради. Тоға милтиқ учи билан кийимларни кўрсатди. Шундан кейин Ҳожимурод ёниб турган гугурт чўпини кийимларига тутди. Гугурт чақилган кийим-бош анча вақтгача тутаб турган эди, шаббода эсиши билан лоп этиб гуриллаб ёниб кетди. Ҳожи худди ташлаган пўстига тикилган бешиктебратардек ёнаётган кийимларига маъюс қараб турарди.

Шийпон томондан маст йигитларнинг пойма-пой қўшиклиари эшитилади.

Шу топда Нурмат тоғанинг ичидаги ўт ёнарди. Бу ўт аста ўрмалаб, унинг бутун вужудини қамраб олди. У нима қилаётганини, нималар деяётганини билмасди. Қаршисида турган шу яланғоч одамдан даҳшатли ўч олиш истаги ҳукмронлик қиласди.

Ҳожимурод эса у билан учрашув, қачондир рўпара келиб қолиш тўғрисида сира ўйламаганди. Уни мутлақо унутиб юборганди. Тўғри, баъзи-баъзизда Нурматни эмас, хотинини эслаб қўярди. Ҳар гал эсига келганда этлари жимирилаб, қўзлари қоронғилашиб кетарди.

Беш йил бўлди, хотини ҳам кўринмай қолди. Илгарилари у шаҳарда пайдо бўлиб қолар, соchlари тўзғиган, бир қарашдаёқ телбалиги билиниб турадиган бу аёл ҳар куни эрталаб Ҳожимурод ишга кетадиган пайтда эшиги олдида кутиб турарди. У кўриниши билан, қўлинини қиблага чўзиб, узоқ дуои бад қиласди.

— Худоёх худовандо, шу одам хонавайрон бўлсин! Шу эшикдан лопиллаб тобутлар чиқсан! Э худо, борлигинг рост бўлса, шу одамни баҳтиқаро қил! Умри хорликда, зорликда ўтсан, омин!

Ҳожимурод бу телбадан тезроқ кутилиш учун шошиб ўзини машинага урар, шофёр ҳам мотори гуриллаб турган машинани ўқдек учирив олиб кетарди. Хотин машина орқасидан тош отиб қоларди. Яна ўша этни жимирилатадиган қарғиши:

— Худоёх худовандо, шу одам хонавайрон бўлсин!

Шу топда Ҳожимуроднинг кўзига сочлари тўзғиган телба хотиннинг алам тўла кўзлари кўриниб кетди.

Хотин тўрт-беш кун уни қарғаб-қарғаб йўқ бўлиб кетарди. Орадан икки-уч ой ўтиб, яна пайдо бўларди-да, хумордан чиққунча қарғаб кетиб қоларди. Беш йилдан ошди, у келмай қўиди. Ҳожимурод аста-секин уни ҳам унугиб юборди. Аммо баъзи-баъзида эсига тушиб қолар, кўнгли алланечук бўлиб, уйқуси қочарди. Шундай кезларда қоқ ярим кечаси кўрпани елкага тортиб, босиб-босиб чекарди.

Офтоб ўчаётган маҳал икки одам бир-бирига бақамти келиб, чурқ этмай турарди. Бирининг ичи тўла алам, дард. Бири эса бутун бир хонадонни вайрон қилган, энди қасос онлари келганда тақдирга чап бериб бўлмаслигига ақли етиб, бу дунёдан умидини узиб, лолу ҳайрон турарди.

Нурмат тоға милтиқ учи билан, юр, деб ишора қилди. Ҳожимурод қимирамади.

— Юр!

— Қаёқقا?

Нурмат тоға жавоб ўрнига милтиқ учини унинг бошига тўғрилади. Ҳожимурод сеҳрлангандек, ихтиёrsиз орқасига тисарилди.

— Пастга қараб юр! — деб буюрди Нурмат тоға.

Нурмат тоға энди бу одам устидан мутлақо ҳоким эди. Энди бу одам унинг қўлида. Ёт деса ётади, тур деса туради. Ҳожимуроднинг бу ночор ҳолати унга роҳат бағишлиарди. Ҳар бир қалтираш унинг кўнглидаги аламларни томчиматомчи чиқазиб юбораётганга ўхшарди.

Улар шу алпозда дам тез, дам секин юриб пастликка тушишди. Ҳожимурод яланг оёқ, тошлардан юролмай қийналар, гоҳ оёқ учida, гоҳ товони билан юриб ҳолдан тойган эди.

— Менга қаранг, — деди Ҳожимурод. — Бўлди-да энди. Мендан нима истайсиз? Майли, пул керак бўлса, пул олинг, мол-мулк керак бўлса, майли, олинг. Энди бас, қўйиб юборинг.

Нурмат тоға индамади. Юр, деб ишора қилди. Ҳожимурод тошлардан сакраб-сакраб яна юрди. Улар ана шу алпозда юриб, тубсиз жарлик ёқасига келишди. Ҳожимурод энди ҳаётдан умидини узганди. Ҳозир бу ярамас жар ёқасида пешонамдан отади, жарга қулайман, ўлигим бўриларга см бўлади, деб ўйлади. Шарт бурилди-ю ўзини Нурмат тоғанинг оёғи остига ташлади.

— Ёлвораман. Сабийларимга раҳм қилинг. Умрим бўйи қулингиз бўлай.

Унинг бу ёлворишлари Нурмат тоғага заррача таъсир қилмасди. У ўн беш йил саргардонликда хор-зор бўлиб, дийдаси қотиб кетганди. Унинг устига, хор-зорлигига, хотинининг телба бўлиб ўлиб кетишига сабабчи шу эди. Нурмат ундан шафқат тилаганда юзини ўтирган эди. Дунёдаги пасткашларнинг энг пасткаши шу тобда яланғоч, афтодаҳол бир алпозда қаршисида туради.

Офтоб ўчди. Тоғ ўнгирлари бир дам сукунатга чўмди. Чигирткалар ҳам чирилламас, гиёҳлар ҳам шитирламас, кўнгилни эзувчи, кўкракдан босувчи бир қоронгилик ҳоким эди. Одамлар айтган завол пайти шумикин?

— Жўна энди, — деб буюрди Нурмат тоға.

Ҳожимурод орқасига шошиб бурилган эди. Нурмат тоға жеркиб берди:

— Орқага энди йўл йўқ. Жарликка тушасан. Ўша тарафдан қаёққа йўл бўлса кетаверасан.

Жарлик ваҳимали эди. Ҳожимурод иккиланиб турмади. Нима бўлса ҳам унинг қўлидан кутулиш учун жар томонга туша бошлади.

-- Орқага қайтмайсан. Шу ерда тонг отгунча ўтираман. Қайтдинг, отаман.

Ҳожимурод ўлимдан қочгандек ўзини ўнгирга урди. Оёқларининг қонаб кетишига қарамай, чағир тошларни босиб, харсанглар орқасига ўтиб кетди.

Ҳозир Нурмат тоға турган йўлдан бошқа орқага қайтадиган ёлғиз оёқ йўл йўқ эди.

Нурмат тоға ўжар, қайсар, жаҳлдор одам эди. Умуман, тоғликларнинг ўз ўжар қонунлари бўлади. Харсанг тошлардан уй тиклайдилар. Ҳар баҳор селлар уйларини бузиб, вайрон қилиб кетади. Лекин табиат қанча ўжар бўлмасин, улар қайсарлик билан яна кулба тиклайдилар. Бу ердаги эркинлик, кенглик кўнгилларга қанчалик эзгулик солмасин, барибир улар ўжарлик одатларини ташлаётмайдилар. Бутун умрлари тошлар, селлар билан олишиб ўтади (наинки одамлар, ҳатто гиёҳлар, дарахтлар ҳам қайсарлик билан табиатга ўчакишиб яшайдилар. Селлар дарахтларни илдизи билан қўпориб ўнгирларга улоқтиради. Лекин бу қайсар дарахтлар илдизлари сувга тегиши билан, селларга ўчакишиб, яна япроқ ёзаверадилар). Тоза ҳаво, тошдан-тошга урилиб пишиб тушадиган сув,

ғубор күнмаган гиёхлар, баланд чүққиларга ўрмалаб кетган ёлғиз оёқ йүллар күнгилга аллақандай эзгу түйулар солған. Улар дүстликни муқадлас туталилар. Дүст учун, яхшилик учун жонларини ҳам аямайдилар. Аммо...

Аммо хиёнат ўртага тушса, жон-жонининг аллақаерида яшириниб ётган ваҳший куч қалқиб юзага чиқади. Уни ҳеч қандай тўсик қайтара олмайди. Бу — тоғликлар удуми!

Нурмат тоға ҳам ана шундай ваҳший куч ихтиёрида эди. У ўжарлик қилиб, алламаҳалгача йўл пойлаб ўтириди. Ой кўтарилиди. Чигирткалар тинимсиз чирилларди. Қайдадир бўри улиди. Осмони фалакдан қизил чироғи бир ўчиб-бир ёниб самолёт унсиз учиб ўтди. Ўзи йўқ бўлиб кетгандан кейин овози гуриллаб тоғу тошни ларзага солди.

Нурмат тоға орқага қайтаркан, шу ишим тўғри бўлдими, деб ўзига ўзи савол бермади. У ўтган умри, болалари, хотини олдидаги қарздан бир оз бўлса ҳам узилгандек, ўзини енгил сезди. Калласига ҳеч нарса келмади. Ҳеч нарсани ўйламади ҳам.

Ҳожимурод орқасига қарамасди. Қараса, Нурмат отиб ташлайдигандек эди. Ҳар минут, ҳар секунд ўқ узилишини кутарди. Ҳозир варанглаб ўқ отиладио Ҳожимуроднинг умрига якун ясади. Тоғу тошларда жасади бўриларга, шоқолларга ем бўлади.

У туғилиб, эсини танигандан бўён қандай яшади, нималар қилди? Одамдек яшадими? Бирон дардмандга дармон бўлдими? Иккىлганни кўтариб кўйдими? Йиғлаган етимнинг кўз ёшини артдими? Бирон муҳтоҗнинг мушкулини осон қилдими?

Хаёлидан ўтган бу саволларга жавоб тополмади. Ўзини юпатиш учун хайрли ишларини эсламоқчи бўлди.

Маҳалла мачитига янги тобут ясатиб берди. Маҳалла аҳли унинг бу ишини асқияга олди. Бирон одам қазо қилса, Ҳожимуроднинг тобутини олиб чиқинглар, деб унга эшиттириб пичинг қиласидиган бўлишиди.

Иккилиб бели синган опаси бир йил гипсланиб, касалхонада шифтга термилиб ётди. Ҳар гал эшик очилганда, укам келяпти, деб умидвор бўлди. Ана шу ногирон опаси оламдан ўтганда тобут олдига тушиб, «вой опам»лаб, кўз ёшини дарё қилиб оқизди. Уч йил бўлди, не-не меҳрибончиликлар қилган опасининг қабри гариб бўлиб, қовжираган ўтларга кўмилиб ётибди.

Хожимурод ўйлаб-ўйлаб, биронта қылган хайрли ишини тополмади. Күз олдига одамларга қылган жабри, ноҳақлиги келаверди.

Ногаҳон ўлим кутаётган одамнинг хаёлига нималар келмайди. Ҳозир ўқ узилади. Шу билан тамом!

Уйи, болалари, орттирган давлати күз олдига келди. Наҳот-ки, шуларнинг ҳаммасидан бир дақиқада маҳрум бўлса?

Орқа томонда нимадир шитирлади. Тош думалаб қарсиллади. Бу товуш унга худди кимдир милтиқ ўқлаётгандек туюлди. Нурмат милтиқни энди ўқлади, леб ўйлади Ҳожимурод.

Нурмат!

Ким у? Ҳожимурод унга нима ёмонлик қылган?

У ўзига-ўзи беихтиёр шу савонни берди-ю, сесканди. Жавоб излашга юраги бетламади. Агар жавоб изласа, ўзидан-ўзи нафратланиб кетади. У ўзини ўзи ёвуз деб аташга журъат қилолмасди. Начора. Бир дақиқадан кейин оламдан ўтади. Ҳеч бўлмаса, ўлими олдидан қылган гуноҳлари учун тавба қилиши керак-ку.

У Нурмат тоғанинг бошига кулфатлар солди. Ўттиз минг сўмга туширди. Қаматди. Уй-жойи мусодара бўлди. Қўлидаги боласи билан хотини уйдан ҳайдаб чиқарилди. Аламда ўртаниб, хотини телба бўлиб қолди. Нурматнинг ўзи умрини қамоқларда сарсон-саргардонликда ўтказди. Энди умри тоғу тошларда девонавор ўтмоқда. Шуларнинг барига Ҳожимурод сабабчи. Пулга ўчлиги, ҳаромдан ҳазар қымаслиги, молдунё, пул олдидা ҳар қандай муқаддас нарсани оёқости қилишдан тоймаслиги сабаб бўлди.

Бу хаго эмасди. Пасткашлиқ ҳам эмасди. Бу ваҳшийлик, жирканчлик эди!

Атрофни қоронгулик босди. Шу топда Ҳожимуроднинг кўнгли ҳам, тоғу тошлар ҳам, тошлар орасидан қайнаб чиққан аждар мисол илдизлар ҳам қоп-қора эди.

Ҳожимурод тойиб йиқилди. Осмон йўлини тўсган тоғлар тепасидаги ойнинг дока орқасига чироқ ёққандек ожиз шуъласи тарагиб келарди. Ҳожимурод, Нурмат мени ҳозир отади, ҳозир отиб ташлайди, деган хавотирда анчагина йўл юриб кўйганини сезмаганди. Нурмат тоғанинг қораси кўринмасди. Демак, Нурмат уни таъқиб қилмаган. Ўша жойда қолган.

Ҳожимурод ўлим хавфи чекинганини сездию бирдан бўшашиб, оёқ-қўлидан дармон кетди. Ерга тирагиб, ҳарчанд ўрнидан турмоқчи бўлади, кучи етмайди. Шу йиқилганича

чалқанча ётиб, осмонга қаради. Күzlари хира тортганидан юлдузлар бир-бирига чаплашиб кетгандек бўларди. Атроф ваҳимали эди. Қайдадир сой гувиллайди. Тенадан думалаган тош гувиллаб, пастликларга шағал суриб тушади. Яқингинада ёввойи мушукнинг этни жимиirlаштирадиган жуда хунук миёвлаши эшилди. Ҳали у томонда, ҳали бу томонда унинг кўкимтири кўzlари ёниб, ўчади. Одам оёғи тегмаган, фақат маҳлуқлар маконида пайдо бўлган Ҳожимурод уларни безовта қилганга ўхшарди. Айниқса, гала-гала мушукларнинг бағиллаб миёвлаши, папирос чўғидек ўчиб-ёнаётган кўzlари Ҳожимуроднинг этини музлатиб юборарди. Нима бўлса ҳам бу худо қарғаган жойдан кетиши керак. Аммо қаёққа? Атроф тоғ, қоялар. Нажот йўли қайси томонда?

У тубсиз ўнгир оғзида қалтираб, қай тарафга боришини билмай, ҳайрон туарди. Бу хил туришдан фойда йўқлигини билиб, боши оққан тарафга қараб кетмоқчи бўлди. Қовжираб қолган бута шохини куч билан синдириб, унга таянганча юқорига кўтарила бошлади.

Узоқдан шуъла кўринди. Гулхандан қолган чўғлар бўлса керак, деб ўйлади. Энди у йўлни ўша тарафга қараб олди. Шуъла узоқ эмас эди. Кимдир яқиндагина гулхан ёқиб, ўчирмай ташлаб кетганга ўхшайди. Катта харсанг тагида бир бўйра эни жойда чўғлари ҳали ҳам милтираб туарди. Ҳожимурод энгашиб чўққа тикилди. У чўққа ўхшамасди. Қўлидаги таёқ билан чўғни титиб кўрди. Ажаб, таёқ тегиши биланоқ чўғларнинг ҳаммаси сўнди.

Ҳожимурод гулхан деб ўйлаган жой йилтироқ қуртнинг уяси эди.

У мутлақо ҳолдан тойди. Юришга мадори қолмай, яssi това тошга узала тушиб ётиб олди. Пешонамга битгани шу экан, қандоқ қилай, деб тақдирга тан бердию, бошини тирсагига қўйиб кўзини юмди. Куни билан офтоб қиздирган тош ҳам иссиққина эди. Нимадир чиқиллаётганини эшилди. Нима бу? Соатми?

Ҳожимурод ҳали кийим-бошини ечганда соатини олмаган, ўз ташвиши билан бўлиб билагида соати борлигини сезмаган экан.

Ой ҳали унча баланд кўтарилемаган. Соатнинг фосфорли миллари неча бўлганини кўрсатиб турипти. Ўн иккidan ошипти.

Хожимурод иссиққина тошга ўтириб, беихтиёр мудрай бошлади. Юмшоқ түшакларга ботиб ухлайдиган одамга яйдоқ тошда ётиш осон эмасди. У ҳали у ёнбошига, ҳали бу ёнбошига ағдарилар эди.

Жони узилган одамдек, тош бағридан ҳарорат кетди. Тонгга яқин баданни узиб оладиган музга айланди. Хожимурод қалтираб ўрнидан турди. Ҳаво салқин, муздек эди. Хожимурод титраб-қақшаб юқорига чиқа бошлади. Гиёхларга тушган шудринг томчилари ҳам муздек.

Унинг боши айланиб, күнгли бехузур бўла бошлади. Кўзи тиниб, тепасидаги тоғлар гир-гир айланди. У мувозанатини йўқотиб, ёнбошига гурс этиб ийқилди.

Ана шундан кейин нималар бўлганини билмайди. Ёнбошига иссиқ ўтганда кўзини очди. Кимdir уни пўстинга ўраб гулхан ёнига ётқизиб қўйган эди.

Хожимурод қаердалигини, нималар бўлаётганини билмасди. Бошини кўтариб, атрофга қаради. Офтоб чараклаб, терак бўйи кўтарилиб қолган. Сон-саноқсиз оппоқ эчкилар тинмай маърашади. Олтмиш ёшлардаги серсоқол бир чол таёғига кўксини тираб унга қараб турарди.

— Тирикмисан? — деди у ҳассадан кўксини узиб. — Кимсан ўзинг?

Хожимурод елкасига пўстинни тортиб, унга ҳайрон қаради.

— Бу тарафларда шир яланғоч нима қилиб журибсан, широфим?

Хожимурод қуруқшаб қолган лабларини аранг жуфтлаб жавоб берди:

— Қароқчилар талаб кетди, ота.

— Биз тарафларда қарақши жўқ эди-ку. Бу товларда итна ҳам жўқолмайди.

Эчкилар орасида ҳайт-ҳайт деб юрган йигитча чолнинг олдига келди.

— Уловларни товга ҳайдайми?

— Шошма, болам. Манов меймонга томоқ бер.

Йигитча заранг товоқда эт олиб келди. Гулханда вақирлаб қайнаётган қумғонга чой ташлаб, белбогидан суви қочган нон олиб, Хожимуроднинг олдига қўйди.

Хожимурод ниҳоятда очиқкан эди. Ҳеч қаёққа қарамай, пишиллаб лунжига овқат тиқарди. Бир пасда заранг товоқдаги гўшт тугади. Янги дамланган чойни босиб-босиб ичдию, аъзойи бадани терга ботди.

— Энди не қилмоқшисан? — деди чўпон чол.

Ҳожимурод билагидаги соатни ечиб, дастурхон устига қўйди.

— Ота, илтимос, яна бир яхшилик қилинг. Мана шу соатни, яқин орада магазин бўлса, топшириб, ярим баҳосига олса ҳам майли, менга кийим-бош харид қилиб келинг. Уйимга яланғоч бормай.

Чол чўпон йигитга қаради.

— Улим, жўқ дема. Бир пусрмон боласи экан. Пат-патингни миниб, паствга тушиб чиқ. Шай ҳам тугаган. Туз ол, қанд ол. Гугурт олиш ҳам эсингдан чиқмасин.

Йигит ўтов орқасидан мотоцикл етаклаб чиқди-да, дастурхон устида ялтираб турган соатни олиб ҳавас билан тикилди.

— Зўр соат экан. Увол-ку, сотиш.

— Соат одамдан қимбат эмас, — деди чол. — Бор, меймонни айтганини қил.

Йигитча мотоциклини патирлатиб, ёнбағир бўйлаб кетган ёлғиз оёқ йўлда бир зумда ғойиб бўлди. Моторнинг гуриллаши анча вақтгача эшитилиб турди.

Мотоцикл орқасидан юргурган ит тилини осилтириб қайтиб келди.

VI

Бу жойларнинг тонглари қандоқ бўлишини Толибжон шу пайтгача билмаганди. Чўқининг нарёғи — Китоб томонларда аллақачон кун ёйилган, дала-тошда офтоб деҳқоннинг яғринини қиздирган маҳал, бу жойларда — Омонқўтон ўнгирларида ҳали кўр ойдинга ўхшаш нимқоронгулик хукм сурарди. Фақат осмон оппоқ. Тундан узилиб қолган қоронгулик аста-секин эриётганга ўхшайди. Ажаб, бу пайтларда дараҳтларнинг сояси бўлмайди. Агар фотоаппаратда бирон ниманинг суратини олсанг, ҳеч нарса чиқмаса керак. Ахир, сурат соя билан нур бир-бирига йўл бермаганда пайдо бўлади.

Толибжон ана шундай пайтларда баланд бир тош тепасига чиқиб, олисларга тикилади. Паст-баландлар, бағрини ерга бериб ётган филга ўхшаш баҳайбат тошлилар шаклини йўқотган. Илондек тўлғонган сой ҳам энди йўқقا ўхшайди. Фақат гувиллаган овози эшитилади.

У рассом Ўрол Тансиқбоев асарлари нусхасини журналлардан қирқиб олиб сақларди. Чет элларда юрганда шу она юрт манзараларига узоқ-узоқ тикилиб, хаёлларга толарди. У шу топда қараб ўтирган манзаралар суратларда кўрганларига ўхшамасди. Бунда нур билан соя ўйини йўқ эди. Унинг бу кўраётганлари буюк кашфиётга ўхшарди. Шунча ёшга кириб, ҳали бу тўғрида сира ўйлаб кўрмаган экан. Энди у нур билан соянинг буюк қудратига имон келтирди.

Чўққилар устида бургут сокин сузарди. Тоғ орқасида бош кўтарган қуёш унинг қанотларида чақнайди. Гўё осмони фалакда бургут ёнаётганга ўхшайди.

Мана шу бургут офтобни чўққига тортиб чиқараётгандек эди. Ҳадемай бургут орқасидан қуёш чўққига чиқди. Чиқдию олам нурга тўлиб кетди. Азамат чинорлар пастликларга узун-узун соялар ташлади. Шудринг босган това тошлар ялтиради. Тоғ ёнбағирлари худди азамат тимсоҳ терисига ўхшаб кетди. Шаршаралардан сув эмас, нур тўкилаётгандек... Атрофдан қушларнинг чуғур-чуғурию олисларда чўпонларнинг ҳайт-хўйти эшитила бошлади.

Толибжон ҳар тонг ана шу манзараларни томоша қилгани чиқади. Тиник, чанг-ғубордан холи, шаффоғ ҳаво, ҳеч қандай таърифга сифмайдиган кўринишлардан Толибжон ҳузур қиласиди.

Унинг таранг тортилган асабларига сокинлик ҳаловат, ором берарди. Толибжон ана шу жимжитликни қидириб келганди. Уни топди. Она юритдан, туғилиб ўсган сўқмоқларидан топди.

Сўқмоқ бошида жиянининг қораси кўринди.

— Тоғааа! Катта энам чақириптилар. Чойингизни ичармишсиз!

Толибжон ўрнидан туриб, юқорига чиқа бошлади. У энди сўқмоқдан чиққанида жияни диканглаб чолиб кетди.

— Тоға, мени тутинг, тутиб бўпсиз!

Толибжон орқасидан югурди. Етолмади. Бола анча жойга бориб тўхтади.

— Етолмадингиз, етолмадингиз!

— Жиян, жуда чопафон экансан.

Толибжон тош девор оралиғидаги қийшайган эшикдан ичкарига кирди.

Болалар каттакон хом олма гирдига чўп тиқиб чархпалак ясашибган экан, ариқчада пилдираб айланяпти. Этагини липпа

уриб олган Зайнаб лой ўчоқ четига оёқ тираб сут пиширятти. Қүёв айвон устунига осиб қўйилган кафтдаккина ойнага қараб соқол оляпти.

Зайнаб ўчоқдан чўеларни тортиб, заранг чўмичда сопол товоққа сут қуйиб Толибжонга узатди.

— Ака, қайноққина, ичиб олинг.

Айвонда яқиндагина тандирдан узилган иккита кулчани рўмолига ўраб ўтирган кампирнинг овози эшитилди:

— Ҳой, бола.. Ичиб ол. Эрталабки соғилган сутнинг ҳикмати кўп. Сен юрган юртларда сут талқонини сувга қориб беради дейишади. Бунақада сутнинг сутлиги қоладими! Дарров ичиб ол, болам. Ҳалкумингни кўйдириб-кўйдириб ич. Асло томоқ оғриғи бўлмайсан. Шундоқ қил, болам.

Толибжон тик турганча сут хўплай бошлади. У кўп йиллардан бери бунақа ширин сут ичмаганди. Кампир айтганча бор. У юрган юртларда порошок қилинган сут сотиларди. Таъми ҳам бошқача эди.

Ҳали болаларнинг ҳаммаси уйғонмаган. Кечқурун, тоғам билан ётаман, деб хархаша қилгани чойшабга бурканиб ухлаб ётиби. У кеча алламаҳалгача Толибжоннинг бўйнидан қучоқлаб: эртак айтинг, тағин айтинг, деб қўймаганди. Эртак ярмига келмаёқ пиш-пиш ухлаб қолганди. Зайнаб келиб, ўз ўрнига обориб ётқизганини ҳам билмаганди. Унинг ёнгинасида иштончанг биттаси ўтирипти. У ҳали бет-қўлини ювмаёқ каттакон кунгабоқарни тимдалаб писта чақяпти. Ёстиқ, кўрпа-тўшак усти писта пўчоқларига тўлиб кетган. У ҳар замон Толибжонга қараб илжаяди. Толибжон шу топда бориб, болани ўпиб-ўпиб олгиси келди.

Зайнаб бола тепасига келиб, уят-уят, деди.

— Ҳаммаёқни пўчоқ қилиб юборибсиз-ку, қани, тура қолинг, ўрнингизни йигиб олай, хўжайнин!

Зайнаб шундай деб болани кўтарди, кўтарди-ю иштонсиз орқасига беозор шапиллатиб урди.

— Боплабсиз-ку, хўжайнин. Тоғантиз кўрса уят қилмайдими? Энди кул сепиб офтобда қуритиб оламизми?

Бола қилган иши гуноҳлигини билмай жилмайди. Бир чиройли жилмайди. Бегубор, ширин жилмайиш эди бу. Бу нораста, бегуноҳ гўдак жилмайиши эди. Зайнаб унинг қорнидан кўтариб, ариқ бўйига олиб кетаркан, юзларидан

чүлп-чүлп ўпарди. У боланинг бай-байлашига қарамай, бақиртириб ариқда жилдираб оқаётган муздек сувда орқасини ювди. Бола бу «жабр-зулм»дан қутқаришни сўрагандек тоғасига умидвор қаради.

Ҳаммаёғи шалаббо болани кўтариб айвон томонга ўтаркан, Зайнаб ақасига гап қотди:

— Бу киши шунақалар. Ҳар куни аҳвол шу.

Айвонда ўтирган кампирнинг овози эшишилди:

— Ҳой, Зайнаб, сенга неча марта айтиш керак. Болани қовуғига қўчқор мойи суртиш керак. Нега айтганимни қилмайсан?

Зайнаб ҳали уйғонмаган яна бир боласини кўтариб айвонга обориб ётқизди. Кейин сўридаги ўринларни бир четга тахлаб, супуриб олди. Жой қилди. Толибжон онасини кўтариб сўрига опкелиб ўтқизди. Кампир рўмолига ўроғлиқ иссиқ нонни қўлидан қўймасди. Толибжон уни кўтарганда бутун вужудидан иссиқ, жизза солингган седанали нон ҳиди анқиб кетди.

Нонушта пайтида жанжал чиқди. Болалар тоғам билан ўтираман, деб хархаша бошлаши.

— Ҳой, тоғаларинг битта. Сенлар кўпсанлар. Қайси биттант билан ўтиради.

— Мен билан, мен билан.

Иккитаси икки ёнига, биттаси тиззасига ўтириди. Жой тегмагани қовоқ-тумшуғи осилиб тескари қараб олди.

— Мен сизни тоға қилмайман. Сизни ёмон кўраман. Дадамни тоға қиласман.

Толибжон хузур қилиб кулди.

— Сенга самокат опкелиб берганман-ку.

— Керак эмас, керак эмас.

Толибжон охири уни ўнг тиззасига олиб ўтиришга мажбур бўлди.

Кампир уларга танбех берарди:

— Ҳой, нега бунақа қиласанлар?! Тоғанг чойини ичиб олсин.

Кампир рўмолни ечиб, жizzалик нонни тимирскиланиб ўғлининг олдига қўйди.

— Иссиққина еб ол. Атайн седана септиранман. Седана емаганингга ҳам кўп йиллар бўлгандир. Аксига олиб седана ўлгур бир отим носча қолган экан.

Ҳаммаёғни седана ҳиди тутиб кетди. Яна жанжал чиқди. Болалар тоғамнинг нонларидан еймиз, дебчувиллаши. Зайнаб бир чимдим-бир чимдимдан ушатиб, уларнинг қўлига берди.

— Энди қолганини төғанғ есиналар. Хўпми, оппоқ болаларим.

Йўқ, болалар талашиб-тортишиб нонни улоқ қилишворди. Толибжон зўрга бир бурдагина еб қолди. Кампир яна гапга тушди:

— Кунда еган оч, йилда еган тўқ, деб шуни айтади-да. Ҳой, куёв тўра, Хартумнинг бозоридан бир қадоққина седана опкелиб беринг.

— Хўп, хўп, — деди куёв бўшаган пиёлани дастурхонга қўяр экан.

Куёв ниҳоятда камгал йигит эди. Тонг отгандан то нонушта тугагунча ундан чиққан гап шу, кампирнинг седана олиб келинг, деганига жавоб, хўп, хўп, дегани бўлди.

У қачонлардир Тошкентда зооветеринария техникумидаги ўқиган, колхозга ветврач бўлиб келганди. Бу орада колхоз совхозга айланди, у ўша-ўша ветврач.

Илгарилари Усмонали дўхтирининг қўли-қўлига тегмасди. Ҳали мол фермасида, ҳали яйловга чиқиб кетган қўйлар сурувида, ҳали тоғда ўрмалаб юрган эчкилар орасида. Борабора совхозга битта ветврач камлик қилиб қолди. Ўттиз минг қўй, ўн икки минг қорамол, минг-минглаб эчкини битта ветврач эплаёлмасди. Бир тоқقا чиқиб кетганича Усмонали ойлаб қолиб кетарди. Соч-соқоли ўсиб, қорайиб, озиб-тўзиб қайтиб келардию икки кун ўтмай, яна Усмонали дўхтири керак бўлиб, чақириб кетишарди. Энди бунаقا ветврачлардан тўртта. Зоналарга бўлиб олишган. Усмонали фақат эчкиларга қарайди. Ҳафтанинг беш кунини тоғда ўтказиб, икки кунгина уйда бўлади.

У уйдалик пайтида ҳовлининг кемтикларини тузатади, лой қориб деворларнинг нураган жойларини сувайди. Гувала қуйиб офтобга териб қўяди. У қўйган гувалаларда, албатта, болаларнинг оёқ излари бўлади. Бошқа йўл қуриб кетгандек, болалар атайлаб гувалани босиб ўтишади. Усмонали уларга индамасди. Босилган гувала тепасига келиб қараб турардиди, бир илжайиб ўтиб кетарди. Арқонни елкага ташлаб, ўроқни олиб пастликка тушиб кетар, тушга яқин бурни ерга теккудек бўлиб ўт орқалаб чиқарди. Уларни ҳовлининг офтобрў жойига ёйиб, яна пастликка тушиб кетарди.

Усмонали дўхтири икки кун уйда бўлса, шу икки кун ҳеч ким унинг овозини эшиитмасди. Баъзан тоқати тоқ бўлган Зайнаб аламини тўкиб соларди:

— Ҳой, менга қаранг. Уйда йўқ пайтингизда-ку, майли. Нега бор пайтингизда ҳам йўққа ўхшаб юрасиз? Ахир, шу колхоз ўлгурда ишлаганингизга йигирма йил бўлай деяпти. Қўл остингизда ишлайдиганлардан биттаси герой бўлди. Чўпонларнинг кўкраги орденга тўлиб кетди. Нега сизга биттагина медаль ҳам бермайли?

Усмонали дўхтир бу гапга жавоб тополмай:

— Медални нима қиласман? — дейди.

— Нима қиласман эмиш! Сиз ишдан бошқа нарсани билмайсиз. Ҳозир давру даврон кимники, гап билганники. Мажлисда гапирадиганларники. Сиз миқ этмайсиз. Ҳеч мажлис-пажлисда гапирганмисиз?

Усмонали дўхтир яна бошини сарак-сарак қиласади.

— Гапириб нима қиласман?

— Уйда қандоқ бўлсангиз, ишингизда ҳам шундоқсиз. Одам тилини унугиб қўйгансиз. Моллар тилини биласиз.

— Ҳой, ҳой! — дейди кампир. — Оғзим бор деб ҳар гапни айтавермайди одам детан. Эркак одамни вазифаси топиб-тутиб келиш. Топганини уйга ташиса, рўзгорингда камчилигинг бўлмаса, болаларингни усти бут, қорни тўқ бўлса, яна нима керак сенга, болам?!

Кампир галираётганда Усмоналининг юзи ёришиб кетади. Худди унинг ичидаги гапни айтавермайдек, бошини қимирилашиб туради.

Болаларнинг ҳам дадаси билан унчалик иши йўқ. Болалар эркалатмайдиган, ўйнатмайдиган кишиларга суйкалишмайди. Келганда, дадам келди, деб севинишмайди ҳам, кетганда, кетди, деб куйишмайди ҳам. Усмонали тоғдан ёнгоқми, дўланами, рабочми орқалаб келганда, унга томон гур югуришади, холос. Тоғларда улар истаган конфетлар, тешик кулчалар, самокату велосипедлар бўлмасди. Болалар уни уйга овқат ташийдиган, уй ишини қиласиган киши деб билишарди.

Шунинг учун ҳам Толибжонга болалар шундоққина ёпишиб қолишган эди.

Усмонали дўхтир буғун тоқقا кетади. Шу кетганча беш кун келмайди. Зайнаб тонг саҳарда, акаси чиқиб кетаётганда тандирга ўт қалаетган эли. Беш-ўнта кулчани саватга солиб, шамолласин деб айвон шифтидаги илгакка осиб қўйди. Эрининг кийим-бошларини дазмоллаб қийиққа тутди. Орасига совун, сочиқ солиб қўйди.

Эшик олдида ёнбошига «ВЕТВРАЧ» деб ёзилган «РАФ» автобусчаси тұхтаб, икki марта сигнал берди. Болалар гурра үринларидан туриб күчага югуришди. Толибжон күёвини кузатиб чиққанда автобус ичиғаған бола эди. Ҳатто құшни болалар ҳам чиқиб олишган. Усмонали дүхтир кетиш олдидан гуноқкорона илжайиб, деди:

— Сиз билан дурустгина гаплашомладым. Ҳафа бўлманг, ўзим шунақаман. Тоққа чиқинг, зап чиройли жойларни кўрсатаман. Улуғбек эккан чинорни, юлдузларни кузатиш учун қурдирган тош супани кўрсатаман. Шундоққина Омон-қўтон ёнидаги сўқмоқдан борамиз.

Ичида болалар чувиллашаётган машина зарб билан қўзғалиб, икки четида қоядан қулаган тошлар саф тортган йўлдан гуриллаб кетди. Машина муюлишга келганда зарб билан тўхтади. Болалар бир-бирларини итариб пастга тушишди. Улар кўчани шовқинга тўлдириб, қувлашганча ким ўзар ўйнаб келишарди.

Акаларини излаб остонаяга эмаклаб келган кенжа ўғил оғзидаги биттагина тишини кўрсатиб Толибжонга талпинди. Толибжон худди капалакнинг қанотидан ушлаёттандек авайлаб уни кўтарди. Бағрига илиққина теккан бола тани уни сескантириди. Вужуди титраб кетди.

Бу илиқ вужуд дунёнинг роҳатлари ичида ҳеч нарсага тенг қўриб бўлмайдиган буюк бир роҳат эди.

Болалар терлаб, ҳансираф қайтиб келишди. Ёши каттароги Толибжоннинг олдига келиб, давай, «зув, зувакам» ўйнаймиз, деб қолди.

— Бу қанақа ўйин? — деди ҳайрон бўлиб Толибжон.

— Ху анави тошгача нафас олмай «зув» деганча чопиб бориш. Боргунча ким нафас олса ютқизади.

— Бўлти, — деди Толибжон.

Ўртанча жияни унинг енгидан тортди.

— Ўйнаманг, тоға. Буни нафаси жуда узун. Элликта санагунингизча ҳам сув тагида туролади.

Бола шарт қўйди:

— Ким ютқазса, йигирмата ёнгоқ беради.

— Менда ёнгоқ йўқ. Ютқизсам нима қиласман?

— Белингиздаги қайишингизни берасиз. Бўлтими?

— Бўлти, — деди Толибжон болаларча ўйинга қизиқиб.

Бола нафасини ичига узоқ ютиб, тош томонга «зув»лаганча югуриб кетди. У тошга етиб, шу «зув»лаганча яна қайтиб келди ҳамки, нафас олмасди.

Боланинг ранги оқариб, кўкраги ичига тортиб кетганди.
— Бўлди, бўлди, жиян. Энди навбат менга.

Толибжон ҳам нафасини ичига тортиб, тош томонга қараб югуриб кетди. Унинг «зув» лаганини болалар эшишиб туришарди. Толибжон тошга етмаёқ нафас олиб юборди. Болалар чувилашиб, ютқаздингиз, ютқаздингиз, қайишни ечинг, дейишарди.

Толибжон белидан камарини ечиб, болага узатди. Бола камарни баланд кўтарганча чопиб кетди. Бошқалари кўчани чангитиб, унинг орқасидан югуришди. Кенжа жияни ҳам эмаклаганча уларга томон кафти билан тупроқли ерни таптап уриб борарди.

VII

Толибжоннинг қиласиган иши йўқ. Эрталаб туриб тонг отишини томоша қилади. Қайтиб келиб онаси билан ўтган-кетганлардан гаплашади. Куни билан жиянларини эргаштириб, сой бўйларида айланади. Болаларга турли ўйинчоқлар ясад беради. Уларнинг телба-тескари гапларидан завқланиб, ўз болалигини эслайди.

Ишга ўрганган одамнинг бекор қолиши бир фожиа эканини Толибжон энди билди. Шундай диққат бўлган кунларнинг бирида Толибжон кечаси хонтахтага бағрини бериб, КПСС Марказий Комитетининг парткомиссиясига хат ёзди. Партия аъзоси бўла туриб биронта фойдали иш қилишига имкон беришмайтганини бирма-бир ёзди. Китоб шаҳар почтасидан заказной қилиб жўнатди. Унинг бу хил кайфиятини кампир сезиб турарди. Толибжонни ёнига чақириб, бир гап айтди:

— Зерикиб қоляпсан, болам. Эрмакка бўлса ҳам бирон ишнинг бошини тутсанг бўларди. Бунақа зерикиб ўтиранг, бир кун эмас, бир кун яна дайдиб кетиб қоласан. Шундан қўрқаман. Менинг ҳам беш кунлигим борми-йўқми, мени тупроққа қўйиб, кейин қаёққа кетсанг ўзинг биласан.

— Ҳеч қаёққа кетмайман, эна. Ота-онам ўтган ерларда яшамоқчиман, — деди Толибжон.

— Балли, болам. Шунча дарбадар кезганинг бўлади.

Толибжон қачондан бери айтолмай юрган гапни энди очиқ айтишга аҳд қилди.

— Тошкентда бир рўзборга етадиган юким бор. Олиб келсам, дегандим. Бу жойга ўзларингиз сифмай қолибсиз. Мен қайга сигаман. Шу атрофдан чоғроқ бўлса ҳам бир

бошлана олсам, сизга яқинроқ жойда яшасам дейман. Мирвали марказдан жой бераман, дейди. Менга ҳашаматли уйнинг кераги йўқ. Энди жўнгина умр кечирмоқчиман. Дабдабаларни кўриб бўлдим. Сиз қатори, қўни-қўшниларингиз қатори яшамоқчиман.

Унинг гапи кампирга маъқул келди.

— Шу, болам, Мирвалига жудаям элакишаверма. Қўли очик, дали-фули бўлгани билан юртга маъқул келмайдиган қилиқлари кўп. Унга қўшилиб сен ҳам бадном бўлиб қолма. Миш-мишларга қараганда, унинг қўли қонли, кўп одамнинг бошини еган. Гулдек қизларни бахтсиз қилган. Рисолатнинг келинини йўлдан урган ҳам шу. Равшанбекнинг ғойиб бўлишида ҳам унинг қўли бор, деган гаплар юрипти. Эҳтиёт бўл! Ундан кўра ўзингни ўйла. Бирон мўмин-қобили учраса, бошингни икки қилиб олсакмикин?

— Йўқ, эна, — деди Толибжон. — Умримни буёгини якка ўтказмоқчиман. Хотиним билан ўғлимнинг хотираси мени ёлғиз қўймайди. Ҳамма вақт бирга.

— Ўзинг биласан. Қаришинг бор. Иссиқ-совуфинг бор, ётиш-туришинг бор. Ёнингда биттагина ҳамдаминг бўлса дегандим-да, яна ўзинг биласан. Қариб боши ёстиққа етганда хотин киши ҳар ерга сифиб кетаверади. Мана, мен сиғяпман-ку. Эркак қариганда ҳеч бир кунжи-ковакка сиғмайди... Шу яқин ўртадан ҳовли оламан, дейсан. Қандоқ бўларкин? Ахир, бу уй, бу ҳовли отангдан қолган. Сенинг жойинг. Күёвга айтай, анави этакка том солсин. Сен ўз уйнингга ўзинг ҳа бўл.

Толибжон онасининг сўзини қайтарди.

— Эна, бу гапингиз менга маъқул келмади. Бу уй Зайнабники. Шунча бола билан яна том солиш унга оғирлик қиласди. Агар сиз рози бўлсангиз, ҳовли этагига икки хонали уй, бир айвони билан қуриб ўша ерда яшай. Сизни ҳам ўша уйга олиб ўтаман. Бирга яшаймиз.

Кампир жимиб қолди. Елкалари силкинарди-ю, кўзида ёш кўринмасди. Ажаб, кўрмайдиган кўзга ёш ҳам келмас экан.

Кампир эшитилар-эшитилмас пичирлади:

— Умрингдан барака топ, болам. Ўғил, ўғил экан. Шунинг учун ўғил туғилган уйда тўй бўлиб кетади. Бери кел, пешонангдан бир ўпиб қўяй. Эзилиб адойи тамом бўлган энангта бошқатдан жон ато қилдинг.

Толибжон энгашиб, кампирнинг кўкрагига бош қўйди.
Кампир унинг бошини силади. Елкаларини силади.

Толибжон жуда олисларда қолиб кетган гўдаклик йилларига қайтиб боргандек эди. Ўз онаси бағрида эркаланаётгандек эди.

Кампир уни бағридан қўйиб, тимирскиланиб чойнак қидира бошлади. Толибжон унга чой қўйиб узатди. Кампир бир-икки хўплаб пиёлани ёнига қўйди.

— Энди бундай қил, болам. Кийиксовди момомга бормаганимга ҳам кўп йиллар бўлиб кетди. Ҳар йили етти тангадан атаб, ташлаб қўйғанман. Шу атаганларимни обориб, Кийиксовди момомни зиёрат қилиб кел. Биламан, сен янгича одамсан. Бунақа ишлардан ҳазар қиласан. Мен учун бор, болам. Беш-тўрт кундан бери даданг тушимга киряпти. Кийиксовди момом ҳам тушимга киряпти. Ўзим боролмайман. Оборсанг ҳам йўлига чидамайман. Ҳеч бўлмаса, мен бўлиб бор.

Толибжон, хўп, деди.

У Кийиксовди момо тўғрисида болалигига кўп афсоналар эшитган. Узоқ-яқиндан зиёратчилар келиб, жонлиқ сўйиб, тавоб қилишларини ҳам эшитган. Аммо ўзи бориб кўрмаган эди.

Кенжа ўелининг бўйнига сочиқ бойлаб, қайчи билан сочини олаётган Зайнаб гапга аралаши:

— Эна, билиб гапиляпсизми? Акам у ерга борсалар гапсўзга қоладилар. Райком у ерга одам қўйган. Ким келса рўйхатга олиб ўтиради. Борманг, ака.

— Яхши одамни хотирласа нимаси ҳукуматга малол келаркан? Кийиксовди момом авлиё бўлмаса, чорёрлардан биттаси бўлмаса...

Толибжон онасини юпатди:

— Бораман, эна, бораман...

Ўелининг сочиққа тушган соchlарини тушиб, ичкарига опкириб кетаётган Зайнаб акасига, борманг, деб яна таъкидлади.

Зайнабнинг ташвишланишига асос бор эди. Яқинда ферма мудири Кийиксовдига бориб, эчки сўйиб қон чиқазгани учун партиядан ўчирилиб, ишдан олинган эди. Райком бир неча марта газаб қилиб келиб, Кийиксовди мақбарасини бузиб ташламоқчи бўлди. Кексалар уни отанг яхши, онанг яхши, деб зўрга қайташганди.

Толибжон кечаси Кийиксовди афсонасини ўйлаб ётди.

Икки кўчманчи қабила ўртасига низо тушиб, омонсиз жанг бўлали.

Одамларнинг ноаҳилликларидан дили оғриган табиб кампир бош олиб тоғу тошларга чиқиб кетади. Мана шу Замбуруғ қоя тагида харсанг тошлардан ватан тикиб, одамлардан олисда танҳо яшай бошлайди.

Бу кимсасиз кампир ялангликка эрта баҳор ўзига етарлича қилиб бугдой сепаркан. Яна арпа сепаркан. Ҳосилни ўриб олгандан кейин құл тегирмонда тортиб ун қилиб оларкан. Шундоққина эшиги тагидан оқадиган жилғадағың-ғиж балиқ сузиб юраркан. У гиёх териб, кундузлари хилмашил дорилар тайёрларкан. Баъзан кечалари ҳам ой түлган пайтда баргларнинг товланишига қараб, эңг ноёб гиёҳларни топаркан. Тоғдаги паррандалару даррандалар унга ўрганиб қолишган экан. Илон-чайналар уни чақмас экан. Бўрилар унинг ёнидан бемалол ўтиб кетавераркан. Айнқлар ҳам унга даф қилмас экан.

Тоғ ёнбағирларини қалин қор босган пайтларда кампир эшиги олдидағи охурга турли овқатлар түкиб қўяркан. Хўраксиз қолган кийиклар шу ердан тамадди қилиб кетаркан. Эшиги очиқ қолган пайтларда какликлар уйнинг ичига бемалол кириб дон чўқийверар эканлар.

Бир томон ёнғоқзор, бир томонда пистазор... Кампир гўшт емас экан. Ноң, ёнғоқ, жийдаю туршаклар, олма-қоқилар унинг емаги экан.

У овчиларни ёмон кўрар экан. Кампирнинг қарғишидан кўрқиб овчилар бу томонларга келишмас экан. У қарғаган одам ё майиб, ё бирон тузалмас дардга чалинади, леб ўйлашаркан. Унинг кулбасига узок-узоқ юртлардан табиблар келиб, у тайёрлаган дориларни олиб кетишаркан. Кампир улардан пул олмас экан. Улар кампирга туз, кийим-кечак опкелиб дорига алмаштириб кетишаркан.

Мана шу кампир тонг саҳарда тоғда гиёх териб юрса, ўнгирдан қандайдир ғалати овоз эшитилибди. Буталарни қайириб ўнгирга энгашиб қараса, бир кийик қопқонга тушиб типирчилаётган эмиш. Жониворнинг қопқонга илинганига анча бўлган шекилли, у ҳолдан тойган, қопқон қисган оёғидан қон оқармиш. Кампир гиёх тўла саватини ўнгир четида қолдириб пастга тушади. Куч билан қопқонни аириб кийикнинг оёғини чиқазиб олади. Кийикнинг туришга мажоли йўқ эди. Кампир унинг у ёқ-бу ёғига қарайдию бирдан ғалати бўлиб кетади. Кийикнинг дўппайган қорни лип-лип учармиш. О, жонивор, ой-кунинг яқинга ўхшайди.

деб ўйлабди кампир. У кийикнинг қорнини беозор силабди. Нимадир типирчиләтгандек бўлибди. Дока рўмол тагидан танғиган пешонабогини ечиб, кийикнинг ярадор оёғини танғиб боғлабди. Чўққида ялтираётган офтоб нури сирпаниб ўнгирга тушибди. Баданига иссиқ ўтган кийик силкиниб ўрнидан турибди-да, бир дам қимирламай, қоп-қора кўзларини кампирга тикиб, кейин аста-секин юриб ўнгирдан чиқиб кетибди. Кампир унинг кўзларида аллақандай миннат-дорлик аломатини сезгандек бўлибди.

Кампир беш-үн кунгача унинг кўзларини унуголмайди. Маъюс қоп-қора кўзлар нималарнидир ифода қилмоқчи бўлганди. Бу жониворнинг тили бўлсаки, айта қолса. Шу кўзлар, шу бегуноҳ маъюс кўзларда халоскор инсон боласига айтадиган аллақандай гап бор эди.

Орадан яна ўн кун ўтиб, кампир ўша кийикни сўқмоқда ўт чимдиг юрганида кўради. Энди ўёлғиз эмасди. Орқасида нимжонгина, юрганда титраб турадиган ингичка оёқлари зўрга гавдасини кўтараётган кийикчаси бор эди.

— Ҳа, жонивор, кўз ёрибсан-ку! — дейди пи chirlab кампир.

Ҳамма кийик бир кийик. Уларни бир-биридан фарқ қилиш қийин. Кампир унинг ўша кийик эканини оёғига бойланган латтадан билади. Унинг ярадор оёғида ҳали ҳам пешонабог танғилганча турарди.

Кампир оёқ остида ўсган ўтдан қисимига сиққанча юлиб, кийик томон юра бошлайди.

— Ма, жонивор, ма! — Кийик ундан қочмайди. У туттган ўтга бўйинни чўзиб келаверади.

Кампир уни бўйнидан силайди. Тиз чўкиб оёғидаги латтани еча бошлайди. Кийик индамай туриб беради.

Эртасига кампир Замбуруғ чўққи йўлида бир отлиқнинг қорасини кўради. Ажаб, бу томонларга овчилар йўламас эди, бу ким бўлди экан, деб ўйлади кампир. Ҳуркиган кийиклар пастликка қараб қочади. Нотаниш кимса отига қамчи босиб, кийиклар орқасидан қувади. Бир ош пишгунча вақт орасида ўша отлик сўқмоқдан, эгар қошига кийик боласини ўнгариб, кампирга қарамай ўтиб кетади.

Кампир ҳанг-манг бўлиб қолади. У ўзини бу ердаги жондорларнинг соқчиси, деб биларди. Мен борман, бу томонларга овчи йўламайди, деб ўйларди. Овчига эргашиб она кийик югуриб борарди. Елини тирсиллаб, тўлишиб

кетганидан дуруст чополмасди. Орқа оёқларини кериб ўтириб қолади, сўнг кучаниб ўрнидан туради юна югуради. Энди отлиқ кетиб бўлган, сўқмоқ адоги чанг-тўзондан кўринмас эди.

Ўша куни то қоронғу тушгунча кийик йўлга қараб умидвор ётади. Саҳар пайти яна келади. Яна ўша томонга қараб ётаверади. Кампир унинг аҳволига чидаёлмайди. Ёнига боради. Кийик кўзларида юм-юм ёш билан унга маъюс боқади. Кампир унинг бўйини, елкаларини силайди. Аста шохидан тортиб, туришга унлайди. Кийик итоаткорона ўрнидан туриб, кампирга эргашади. Кийикнинг елинлари шишиб кетганди. Кампир уни эшик олдидаги қолдириб, ичкаридан пақир олиб чиқади-да, чўкка тушганча пов-пов соға бошлайди. Ҳар гал кампирнинг бармоқлари елинига текканда кийикнинг баданлари дириллаб, териси лип-лип учарди. Бўғиздан қуилиб чиқаётган хўрсиниқ кампирнинг елкаларига иссиқ тегарди.

— Ҳа, жонивор, оппоқ сутинг ўз болангга буюрмади-я!

Елини бўшаган кийик енгил тортиб, аста сўқмоққа қараб кета бошлайди. Кампир пақир тўла сутни тоғорага қуиб, кулба орқасига қўяди.

Айниқса, ёз ойлари кампирнинг юмушлари кўп бўларди. Ўт ўриб офтобга ёяр, қуриганларини фарамлаб томга босарди. Эртаги арпани ўриб, донини шопиради.

Тоғни қалин қор босиб, жониворлар емиши қор тагида қолиб кетган паллаларда кампир томдан хашак олиб тушиб, уйи атрофига ёйиб ташлар, тўрт-беш бўйра эни қорни кураб ерни очарди. Унга дон сепиб ташларди. Оч қолган тоғ ҳайвонлари ана шу хашакларни егани келишарди. Какликлар, ёввойи каптарлар бир-бирларини хуркитиб дон чўкишарди.

Бу жониворлар кампирдан хуркишмасди. Унинг олдидаги бемалол юраверишарди.

Кампир бўтқа тўла тоғорани сўқмоққа опчиқиб, ичига оғир тош ташлаб қўярди. Агар шундай қилмаса, ҳайвонлар овқат талашиб, тоғорани ағдариб юборишарди. Овқат исини туйган ёввойи мушуклар, шоқоллар ва бошқа ҳайвонлар бир зумда ёпирилиб келишардию бўтқани еб, яна ғойиб бўлишарди.

Боласидан айрилган кийик ҳар тонг кампирнинг эшиги олдидаги пайдо бўларди. Кампир унинг елини бўшагунча тизиллатиб соғиб оларди. Баъзан кунига икки мартадан келадиган

пайтлари ҳам бўларди. Кампир уни силаб, жонивор, келавер, елининг тўлдими, олдимга келавер, деб соғиб, уни енгиллатарди.

Бу хил келишлар кийикка одат бўлиб қолади. То сутдан қолгунча келиб-кетиб юради. Кейин кун оралаб, ҳафта оралаб келадиган бўлади.

Бир куни тонг маҳали кампир ташқарига чиқса, икки кийик курт-курт хашак чайнаяпти. Улардан бирини кампир дарров таниди. Унинг олд ўнг оёғида териси шилиниб жун ўсмай қолган жойи бор эди. Таниш кийик ёнида шохлари буралиб кетган бақувват кийик қочишни мўлжаллаб сергак турарди.

— Жониворгина-я, жуфт топибсан-ку, — дейди у овозчиқазиб.

Кийик ундан чўчимайди. Жуфти тисарилиб, сал нари кетади.

Бутун қишлоқ кампирнинг кийик соғишини билиб олган эди. Баъзан у кийик соғадиган маҳалда дараҳтлар, тошлар орасидан қараб туришарди. Бу атрофдагилар ёввойи кийикни соққан одамни кўришмаган эди. Айниқса, кийикнинг ўзи тоғдан тушиб, кампирга ўзини соғдириб, яна чўққиларга чиқиб кетиши ҳаммани ҳайрон қолдиради.

Ана шундан кейин кампирнинг номи Кийиксовди онага, Кийиксовди момога айланган эди.

Кийиксовди момо салкам юз ёшда оламдан ўтади. Бутун қишлоқ мотам тутиб, уни ўзининг тош кулбаси ёнига кўмиб, сағана кўтаради.

Уни кўмаётганларида оломон тепасида қушлар фарёд уриб чирқиллаб айланадилар. Кийиклар оломонга яқин келиб, юмюм кўз ёш тўқадилар. Айиқлар тошлар устига чиқиб, ўкириб-ўкириб йиғлайдилар.

Қушлар тоғлардан анвойи гул уруғларини опкелиб қабр устига сепадилар. Эрта баҳор келиши билан қабр устида кимхобдек бўлиб гуллар очилади.

Кийиксовди момонинг қабри қадамжога айланади. Бу тоғларга келганилар унинг қабрини тавоб қилмай кетмайдилар. Бу қабр яқинида овчилар ҳам ўқ чиқазмайдилар. Табиатнинг сокин ва лекин бениҳоя гўзал масканига турли томонлардан сўқмоқлар очилади...

Бу афсонами, ҳақиқатми, Толибжон билмасди. Ёшлигиде эшитганлари афсонадан кўра ҳақиқатга яқин эди. У олис юртларда юрган кезларида Кийиксовди момо воқеасини эслаб турарди. Ҳар гал эслаганда қоя тошлар қуршовидаги қадрдон

қишлоғини күргандек бўларди. Қушларнинг чуғурини, булоқлар жилғасининг шилдираганини эшитгандек бўларди. Кийиксовди момо афсонаси унинг таржимаи ҳоли билан қоришиб кетгандек эди.

* * *

Катта Ўзбекистон тракти тоғ бурама йўлларидан ошиб, Китоб шаҳрини оралаб ўтади. Китобга етмай чап томонда катта йўл бор.

Бу жойда автобус кутган йўловчилар кўп бўлади. Улар Варганзе, Паландара, Ҳазрат Башир томонларнинг кишилари. Ўнг томонга кетган чогроқ йўл Қоплонбоп қишлоғига элтади. У ёғига йўл йўқ. Фақат ёлғиз оёқ сўқмоқлар, холос.

Машина Ҳазрат Башир бурилишига келганда Толибжон кабина томини тапиллатиб урди. Шитоб билан келаётган машина тўхтади. Толибжон пастга сакраб тушлию чўнтағидан пул излай бошлади. То у пул чиқазгунча шофёр моторга газ бериб, жўнаб қолди.

Қоплонбоп, шу ерликларнинг таърифи билан айтганда, ер юзининг энг сўлим жойи. Самарқандда саратон ҳарорати қирқ даражага чиққанда, Қоплонбопда мўътадил — ўттиз беш даражада қимиirlамай туради.

Қоплонбоп аҳолиси ижтимоий фойдали ишлар билан деярли шуғулланишмасди. Шунинг учун ҳам район катталари на клуб, на маданий-маиший бино курган. Теласига «ОМЕХТА» деб ёзилган биттагина магазин бор, холос. Унда саноат моллари ҳам, озиқ-овқат ҳам сотилиди. Ҳатто, велосипед билан китоб ҳам шу дўконда. Нархи туширилган моллар қаторида мини юбка билан хилма-хил ўлчамдаги чет эл сийнабандлари ҳам бор эли.

Ёз ойлари сайил бошланганда Зарафшон воҳасининг турли жойларидан келган одамларни учратиш мумкин. Ўша кезларда бозор қизирди. Ёймачилар қулфми, сичқон тутадиган қопқонми, изолентами, сақичми, чекичми, ипга ўтказилган ўрик магизими, зирами — ёйиб ташлашарди. Улар ёзиб қўйган клеёнкада тўтиё, аччиқтош, қалампирмунчоқ, сурма, укпаргача бўларди. Бир томонда тўн бозори, бир томонда пичноқ, жун пайпоқ бозори, бир томонда дўппи, ранг бозори... Ранг бозори жуда гавжум бўларди. Тоғдан тушган чўпонлар ҳар қанча ранг бўлса, бирпасда талаб кетардилар.

Улар эчкилардан тараб олинган тивитларни, тиззагача чиқадиган пайпоқларни тўқийдиган жун ипларни бўяш учун ранг харид қилардилар.

Бешик, беланчак, қыз сумак, ўғил сумак, ип ўрайдиган урчуқ, заранг чүмич, ўроқ бозори қозондек қайнарди.

Эх-хе. Қоплонбоп бозорида нималар бўлмайди. Қарсилатиб сақич чайнаган қизлар, самолёт тасвири туширилган чодир тешигидан калласини чиқазиб қўйиб суратга оладиган фоточилар... Бирига кавказча бешмет кийдириб, бирининг елкасига ёғочдан ясалган бешотарни осиб қўйиб суратга олади. Ёш келин-куёвлар бир-бирларига бошларини тегизиб туриб, тилла тиши борлар кулиб туриб, қўл соати борлар кафтини иягига тираб туриб суратга тушадилар. Новвойларнинг қўли қўлига тегмайди. Кабобпазлар олдида ёш-яланг гужон уради. Омонат чойхоналарда ошхўрларга қозон етишмайди. Қассоблар кунига нечталаб қўй сўйиб, етказишолмайди. Янги сўйилган қўйнинг гўшти совимай туриб талаш бўлиб кетади.

Толибжон Қоплонбопга кирмай, сўқмоққа чиқди. Олисда қишлоқнинг шовқини эшитилиб турарди. Бир неча жойда баробарига қўйилган магнитофонлардан ҳар хил қўшиқ тараляпти. Дорбоз киндикка келган бўлса керак, дўмбиранинг бир маромда дириллаши эшитилади. Бу шовқинларни карнайнинг ват-вати босиб кетади. Толибжоннинг ёнгинасидан янги сўйилган қўйнинг ўлкасини судраб бир ит ўтиб кетди. Соч-соқоли ўсиб кетган ялангоёқ бир йигитни тўртбеш киши, «ушла, ушла ўғрини!» деб қувлаб келарди. Ўғри Толибжонга рўпара келишдан кўрқиб, сўқмоқдан ўнгга бурилдио сойга ўзини отди. Орқасидан қувиб келганлар пастга тушишга журъат қилолмай қирғоқда тўхтаб қолишиди. Милиционер хуштагини чуриллатганча қолаверди. Ўғри сойнинг ҳар ер-ҳар ерида дўмбайиб турган ҳўл тошларга оёқ тираб, нариги қирғоққа чиқиб, қўлидаги тугунни баланд кўтарди-ю, чап қўли билан киндигининг пастини кўрсатиб масхара қилди. Кейин тошлар орқасига ўтиб йўқ бўлиб кетди. Қувиб келганлар уни сўкиб-сўкиб орқага қайтдилар.

Ёнма-ён ўсган, ҳар баҳор пиллачилар каллаклаб кетадиган кекса тут тагида беш-үн одам ўралашиб туршарди. Толибжон бунга унча аҳамият бермади. Яқин келганда ударнинг нимадандир дарғазаб бўлиб турганларини билди. Йўл четида бўғзига пичноқ тортилган бир буқача жон таслим қилаётган бўлса керак, орқа оёғини ҳар замон бир ожиз силкитиб қўярди. Одамлар жим. Толибжон ҳайрон бўлиб бир буқачага, бир одамларга қаради. Ҳеч кимдан садо чиқмади. Толибжон тутга суюниб афтодаҳол ўтирган хотинни кўрмаган экан. Унга қўзи тушди-ю кўнгли алланечук бўлиб кетди.

Озгин, ранги сарғайиб, юзига бемаҳал тушган ажинлар бу хотиннинг дукатлик эканини билдириб турарди. Толибjon тинмай папироc тутатиб турган йигитдан сўради:

— Нима бўлди?

— Нима бўлганини кўрмаяпсизми, — деди йигит. — Fўзани пайҳон қилади, деб директор бўғзига пичоқ тортворса бўладими! Невараси армиядан келишига сўймоқчи бўлиб боқиб юрган эди. Ноинсофликни қаранг-а!

Хотин индамас, жон таслим қилаётган буқачага маъюс қараб ўтиради. Кексароқ бир одам гап қотди:

— Нима қилиб анграйиб турибсанлар, қони ивиб қолмай туриб саранжом қилиш керак. Қони ичидан қолса, гўштини еб бўладими?

Буқача бўғизлангандан кейин кўп уринган бўлса керак, жунлари тупроқса қоришган, йўл четлари, гиёхлар усти, ҳатто тутнинг бужур танасига ҳам қон сараган эди.

Одамлар бири унинг оёғидан, бири шохидан судраб, тут тагига олиб келишди. Шоп мўйловли йигит белбоғига осилган қиндан пичоқ чиқариб, йўл четидан энгашиб тош танлай бошлади. Охири у истаган тошни топиб, бир туфладио пичогини қайрашга тушди.

Одамларни хўп ранжитган бу «ноинсофлик» Мирвалининг иши эди.

Катта йўлда кетаётган Мирвали узоқдан fўза пайкали ёқасида юрган молни кўрадио машинасини шагал тўкилган йўлга буриб, тут олдига келади. Бир хотин тутга суянганча ухлаб қолган. Буқачаси йўл четида ўт чимдиб юрипти.

Мирвали ухлаб қолган хотинни бир тепди. Хотин кўзини очиши билан тепасида фазабга тўлган Мирвалини кўриб, дағ-дағ титрайди. Тепки еган жойининг оғришига қарамай, алам билан ўрнидан туриб, директорга тик қарайди.

— Нима гуноҳ қилдим, ярамас?

Кайфи бор Мирвали fўза пайкали четида ўт чимдиб юрган буқачани кўрсатади. Хотин мудраб қолганида арқон қўлидан чиқиб кетганини билади-ю, тили калимага келмай, гулдираб қолади. Директор этигининг қўнжидан пичоқ чиқа-раётганида хотин қўлига ёпишади.

— Жон укам, ундан қилманг! Бола-чақангизнинг роҳатини кўринг! Бундай қилманг! Неварагинамнинг афғондан келишига атаб олганман.

— Ўн кун аввал шу буқачант fўза ичига кирганда армиядаги неварангни андиша қилиб кечиргандим.

— Ўшандан бери ғұзага кирмади. Арқонини ушлаб йўл четида ўтлатяпман. Мудраб қолган эканман, арқон ўлгур құлимдан чиқиб кетибди. Бари бир ғұзага кирмади. Киритмайман ҳам. Қандоқ қылай, дармоним йўқ, ўтирсам мудраб кетяпман.

— Мен сенга ўша куни нима дегандим? Бу ерда мол боқма, демаганмидим? — деди Мирвали ўдағайлаб.

— Бошқа қаёқда мол боқаман? Йўл четларидаги ўтларга дори сочиб ташлагансиз. Ўша ўтларни еб нечта мол ўлиб кетди.

— Бу мудрашинг бўлса, молинг албатта ғұзага киради. Яхиси унинг баҳридан ўтиш керак. — Директор юмшамади. Хотиннинг чирқиллаб турганига эътибор бермай, тут баргига интилган буқачанинг шохидан қайириб туриб, бўғзига пичоқ тортиб юборди. Бўғзидан повиллаб иссиқ қон отилаётган буқача ўйноқлаб, ўзини тут танасига зарб билан урди. Шағал йўл устига отилиб тушди-ю, бошини ўнглаётмай тутга урилар, тупроқ йўлга мункиб кетарди. Одамлар ўзларини четга олиб, телба бир алпоздаги молнинг азоб чекишига алам билан қараб туришарди.

Хотин Мирвалининг қаршиисига келиб ёқасига чанг солмоқчи бўлди. Мирвали қўлини қайириб ташлади. Хотин яна интилди.

— Худоё, у дунё, бу дунё икки юзинг қаро бўлсин! Урушда шаҳид бўлган эримнинг арвоҳи ёқангдан тутсин! Умринг қамоқларда ўтиб кетсин! — Шундай деб туриб у тиззалидию икки қўлини осмонга кўтарди. — Омин!

Мирвали ерга бир тупуриб машинасини гуриллатганча кетди.

Орқадан ғазаб билан қараб турган мўйловли йигит баланд овоз билан, даюс, деди. Кейин шундай гап айтганидан кўрқиб, ён-веридагиларга қаради. Улар, бу гапни сен айтмадинг, биз эшитмадик, дегандек, кўзларини олиб қочишиди.

Толибжон ҳозир идорага бораман, бунақа инсофсизлик қилгани учун Мирвалига қаттиқ-қаттиқ гапираман, деган ниятда шахдам юриб совхоз маркази томонга қараб кетди.

Мирвали идорада йўқ эди.

Толибжон шофёрдан, ўзи қани, деб сўради. У бош кўтармай жавоб қилди:

— Дам олгани боқقا кириб кетдилар. Бирон соат ухлаб оладилар.

Толибжон уйғонтунча уни кутишга аҳд қилди. Дастьёр йигит чинор тагидаги дастурхон ёзилган столга патнисда убу қўйди. Чой олиб чиқиб, Толибжонни ўтиришга ундаdi.

Мәҳмонхона бекаси — татар опой елкасига ип йигирадиган дастгоҳ қўйиб, бир этак тивит билан чинор тагига чиқди. Бир оздан кейин дастгоҳнинг ари овозини эслатадиган товуши келди.

Толибжон чой ҳўпларкан, бояги шаҳдидан анча тушгандек эди.

У ўрнидан туриб, беихтиёр татар опа ип йигираётган томонга юра бошлади, опанинг ишларига қараб турди. Опой қўлида бир сиқим тивит, бир оёғи билан чарх тепкисини босади. Пилдираб айланаётган урчуқ тивитни ҳўплаётгандек, ўзига тортиб ўрарди. Толибжон бу ишга шунчалик берилиб кетдики, опойнинг тепасига келганини ҳам билмай қолди. Опой бош кўтариб унга қаради.

— Ну, синга қизиқ што ли? — деди у ҳайрон бўлиб.

— Сиз ишингизни қиласеринг, опой. Бир оз томоша қиласай, — деди Толибжон.

Шу топда Толибжон болалигига онасининг чарх йигиришини эслади. Эчкидан тараб олинган тивитлар тўпланиб қолганда, айвонга чарх олиб чиқиб, ип йигиради. Ўнг қўлида чарх айлантириб, чап қўлида урчуққа тивит етказиб бериб турарли. Бу ҳам худда шундай. Фақат бунда парракни тепки босиб айлантирилади.

Толибжоннинг миясига ярқ этиб бир фикр келди. Орқасига ўгирилиб, шофёрни излай бошлади. Шофёр бола қон сачраган этикни тозалаб мәҳмонхонага опкириб кетаётган эди.

— Мирзажон, боғдан битта вентилятор олиб чиқинг, — деди.

Ичкарига кириб кетган Мирзажон шнуруни судраб вентилятор олиб чиқди. Толибжон унинг қўлидан олиб, у ёқ-бу ёғига қаради-да:

— Отвёркангизни опкелиб, манави парракни чиқазиб ташланг, — деди.

Мирзажон ҳайрон бўлиб елкасини бир қисди-да, зум ўтмай бағажникдан отвёрка, омбур келтириб бирпасда парракни чиқазиб олди. Толибжон опойнинг фартуги чўнтагидан чиқиб турган бўш урчуқлардан бирини сўраб олди. Шофёр билан иккови уриниб паррак ўрнига урчуқни ўрнатишиди.

Хозиргина Толибжон овқатланган столни кўтариб чинор тагига олиб келишди. Толибжон вентилятор вилкасини розеткага тиқиши билан урчуқ пириллаб айлана кетди. Кўзлари қувончдан яшнаб кетган Толибжон ҳаяжон билан Мирзажонга қаради. У қойил, каллангизга қойил, Толиб ака, деб юборди. Уларнинг қилаётган ишларини кузатиб турган опой яқин келиб ҳайрон бўлиб қолди.

— Мана, опой, ишингизни осонлаштиридик. Қани, озроқ тивит олиб келинг-чи.

Опой тивит олиб келиб, лаби билан тивит учини ҳўллаб урчуққа ўради. Кейин вентилятор тугмасини босди. Урчуқ айланиб, унинг қўлидаги тивитларни ҳўплаб ўрай бошлади. Бир зумда қисим тўла тивит урчуққа ўралиб бўлди.

Опой яна тивит олиб келди. Вентилятор урчуғи зум ўтмай уни ҳам ўраб ташлади. Улар учовлон бу ишга шунчалик берилиб кетишган эдики, боғдан Мирвали чиққанини, келиб соатига қараб, битта урчуққа неча минутда ип ўралиб бўлишини кузатиб турганини сезмай қолишиди.

— Бу иш кимнинг калласидан чиқди? — деди Мирвали шофёрига қараб.

У боши билан Толибжонни кўрсатди.

— Каллангга қойилман. Ўқиган одамсан-да, калланг ишлайди. Биласанми, сен ҳозир нима ўйлаб топдинг? Ҳазина топдинг, бирлашма учун миллионлаб пул топдинг!

Ҳўжаликларнинг санаб саноғига етиб бўлмайдиган оқ эчкилари бор. Улардан йилига бир марта тивит тараб олинар, икки марта жун қирқиларди. Олтмиш тоннадан ортиқ тивитни бирлашма совхозлари давлатга сотарди. Мирвали ҳозир шу тик турганича хомчўт қилди: бу йил эчкилар сони икки баробар ошди. Эчки — кўп тугадиган жонивор. Улардан тараб олинадиган тивитларнинг бир қисмини ип йигириш учун олиб қолса бўлади.

Мирвали дўстини бағрига босиб, уни бошқалар учун берк боққа судради. Иккови қофоз-қалам олиб ҳисоблашга тушиб кетишиди. У жуда тўғри, аниқ ҳисоб қиласарди.

— Менга қара. Қоплонбопдан совхозга сарик чақалик фойда йўқ. Улар бизни эмиб ётишибди. Эркаклар эрта баҳорда кетиб, кеч кузда қайтиб келади. Хотинларнинг қиши билан қиласиган иши йўқ. У жойларга на экин экиб бўлади, на бир гиёҳ ўстириб. Нима дейсан, ўша ердаги қаровсиз ётган қассобхонани цехга айлантирсак?! Мана шунақа вентилятор-

лардан икки юзтасини олиб келиб, аёлларга ип йигиртирсак...
Хўш, қалай? Агар шу иш яхши натижа берса, рўмол тўқийидиган цех очамиз.

Шундай деб вентиляторда ип йигираётган опойнинг олдига чиқишиди.

— Менга қаранг, битта рўмолни неча кунда тўқиб битказасиз?

Опой бир оз ўйланиб туриб, жавоб қилди:

— Ну, бўш вақтимга қорий. Сплошной заниматса итсан, икки кунда бир рўмол бита.

— Битта шунаقا тивит рўмол бозорда неча пул туради?

— Чиялининг Жаҳон бозорида оқини икки юз ўттизга, қорасини икки юзга сotalар.

Мирвали яна қофоз-қаламга ўзини урди.

Коплонбоп билан дукатликларнинг итини ҳам туваги олтиндан бўлиб кетади. Эрлари ҳам дайдиб кетиб қолмай, бола боқадиган бўлиб қолади.

Опойдан бир соатда йигирган ипни кўрсатишни сўрашди.

Телефон жиринглади. АТС қизлари Тошкентдан телефон қилишганини, Соғлиқни сақлаш министри Деҳқонободга кета туриб тўхтаб ўтмоқчи бўлганини айтди. Мирвали Толибжонга, ишинг бўлса эртага гаплашайлик, дедиу шошиб идорага чиқиб кетди.

Толибжон гаражга телефон қилиб, бирорта бўш машина бўлса, Етимқишлоққа обориб ташласин, деб илтимос қилди.

VIII

Мирвали идорадан чиқиб машина кутиб турган эди, чинор тагида хаёл сурисиб ўтирган бир аёлга кўзи тушди. Аввалига у биронтаси ўтиргандир-да, деб кўя қолди. Умуман, унинг ҳозир тоғ йўлига чиқиб министрни кутиб олишга унчалик хоҳиши йўқдек эди. Министр шу йўлдан Сурхондарё томонга ўтиб кетади. Лекин унинг айтадиган гали бор. Дукатликларнинг аризаси юзасидан гаплашмоқчи. Мирвалига қолса, умуман дукатликларни бу жойдан кўчириб юборса. Ҳаммаёққа касал тарқатади, бу маразлар. Илгарилари ҳам улар маҳсус медпункт, кичикроқ — йигирма-ўттиз ўринли касалхона қуриб беришни талаб қилишган. Шу тўғрида гап очган соғлиқни сақлаш бўлими бошлигини Мирвали қайириб ташлаган эди. Мана, дукатликлар яна бош кўтариб қолишиди.

Ариза ёзмаган жойи қолмаяпти. Редакциялар-ку хатга тұлиб кетган. Аммо Мирвали унча-мунча амалдорларга сүзини бериб құядығанлардан эмасди. У фақат биринчини тан олади. Биринчи эса уни ўғым, деган. Шундок бўлгандан кейин ким унга тик кела олади?!

Чинор тагида ўтирган аёл ўрнидан туриб, бу томонга қаради. Мирвали уни таниди. Бу Жайронади.

Мирвали уни илгари бир кўрган. Бу қиз Тошкентда интүристда таржимон. Аввалги йили у совхозга араб аёллари делегациясини бошлаб келганди. Мирвали унинг қаддиқоматига, сутга чайилгандек оппоқ юзи, зулукдек қошларига, чақнаб турган кўзларига боқиб, жинни бўлай деганди. Шу қизга ўзини ўқтам кўрсатиш учун, унинг эътиборини қозониш учун дастурхонга ноз-неъматларни тўкиб ташлаганди. Шу қизни деб делегациядаги аёлларнинг ҳаммасига қиммат баҳо совғалар берганди. У қизни четга чақириб, унга алоҳида совға тайёрланганини айтиб, меҳмонхонага олиб кирган. Чўнтағидан бриллиант кўзли зирақ чиқазиб, бу сизга, бошқалар кўрмасин, деб тайинлаган. Қиз ҳарчанд йўқ деса ҳам қўймай, зирақни сумкасига солиб қўйган эди.

Ташқарига чиқиши. Араб аёллари патнисни тапиллатиб уриб рақсга тушишарди. Мирвали Жайронани билагидан ушлаб, даврага тортди. Қиз бояги совғадан қувонганиданми, ё ўзи шунаقا шўх, қувноқми, ҳар қалай, қўймичи устидан шол рўмол бойлаб, бир рақсга тушиб кетдики... У белидан пастини силкитиб ўйнаганда, араб аёллари ҳам четга чиқиб қолиши. Мирвалининг назаридаги даврада бел силкитиб ўйнатган Жайрона унга икки-уч марта миннатдор илжайиб қўйгандек бўлди.

Ўша куни делегация аъзолари совхоз боғида тунаб қолиши.

Мирвали Жайронадан бир нафасгина боғда сайр қилишни сўради. Қиз ҳам йўқ демади. Иккови чироги ўчирилган боғда алла-паллагача гаплашиб айланиб юришди. Жайрона очиқина қиз экан. Улар қайтиб келишганда ҳаммаёқ жимжит, ошпаз ҳам, меҳмонлар ҳам донг қотиб ухлашарди. Мирвали бир қадаҳдан конъяқ ичишни таклиф қилди. Қиз бош чайқади.

— Келинг, Жайрона, бундан кейин кўришамизми-йўқми. Шу учрашувимиз учун, шу ойдин кеча учун, шу қаймокдек тоғ ҳавоси учун биттадан ичайлик.

Жайрона унинг гапини қайтаролмади. Қаршисида қадаҳ ушлаб, ёлбориб турган йигит реснубликанинг энг атоқли, энг ўқтам, пичоги кескир, қўли узун кишиларидан эди. Кўксиса Олий Совет депутатлиги нишони, «Олтин Юлдуз». Жайрона қадаҳни кўлига олиб, сиз учун, танишганимиз учун, деди. Икковлари ичиб юборишиди. Мирвали яна қадаҳларга қуиди.

— Энди бўлди, — деди Жайрона. — Бүёғи ортиқчалик қиласди, Мирвали ака.

— Ундей эмас, сиз мен учун ичдингиз. Аслида, мен сиз учун ичишим керак эди. Келинг, сиз учун ичайлик. Она Ўзбекистонимизда бир бекиёс қиз борлиги учун, ўша бекиёс гўзал қиз — сиз эканлигингиз учун, мендек бир бенаво, нотавон, тоғу тошларда санқиб юрган дайди йигитга сиз билан ёнма-ён туриш бахти насиб қилгани учун кўтарамиз.

Мирвали гапираётганда қиз қийқириб кулар, э, оширвордингиз-ку, деб ожизгина эътироz билдириб турарди. Ичиб юборишиди. Мирвали шундан кейин уни қўлтиқлаб, ой ишкомлар орасига парча-парча оқ нур тўкиб турган йўлдан юриб кетишиди. Узоқдан Мирвалининг нималардир дяёётгани, қизнинг bemalol қийқириб кулаётгани эшитилиб турарди.

Тухум қилмайдиган товуққа дон бермайман, дейдиган Мирвали ўша оқшом доғда қолди. Бу қиз у сепган донни чўқиб қочганди.

Ўшандан бери Мирвали Жайронани кўрмади. Неча марта кўриш истагида Тошкентда боргандা интуристга кирди, аммо уни учратолмади. Бир борганида уни Японияда, яна бир борганида Лондонда, дейишди. Мана, ҳозир у ўз оёғи билан бу ерларга келиб турипти.

Жайрона Мирвалини кўриб, ёнига кела бошлади. Мирвали ҳам беихтиёр у томонга бир-икки қадам ташлади.

— Э, бахайр, келинг, келинг... — Мирвали бошқа гап тополмай, унга маҳлиё бўлганча туриб қолди.

Шу ўтган икки йил орасида Жайрона яна тўлишибди. Қарашлари мастона. Унинг тўлғаниб келаётган гавдасида эркак зотини довдиратадиган аллақандай бир сехр бор эди.

— Келинг, келинг, — деди яна Мирвали. — Биз томонларга қайси шамол учирди?

Жайронанинг келганига анча бўлган шекилли, ҳоргин кўринарди.

— Укамдан хабар олгани келгандим, — деди у паст овозда.

Мирвали ҳайрон бўлди. Укаси бу ерда нима қилади?!

— Укам университетнинг геология факультетида ўқийди. Бир ярим ойдан бери шу тоғларда...

— Э, бўлди, бўлди, — деди Мирвали. — Улар тогда дайдиб юришипти. Қачон келдингиз? Самолётдами, поезддами?

— Автобусда, — деб жавоб берди Жайрана.

— Уни қаранг-а! Жуда чарчагандирсиз? Укангиз узоқда. Тоғлар орасида. Яхшиям менга йўлиқдингиз, бўлмасам, у томонларга боролмай сарсон бўлардингиз. Бугун ўнг ёнбошингиз билан турган экансиз.

Ювиб, яхшилаб артилган оппоқ «Волга» улар ёнига келиб тўхтади. Одатда, Мирвали «Жигули», «Нива» машиналарида юрарди. «Волга»ни фақат Тошкентдан келадиган меҳмонларни кутгани чиққанда юргизарди. Бугун Соғлиқни сақлаш министрини кутиш учун шофёрига атайин «Волга»ни тайёрлашни буюрган эди. Мирвалининг фикри бузилди. Ичига шайтон кирди. Ўз оёғи билан келган ўлжани қўлдан чиқазмайман энди, деди ю машиналан тушиб, унга илҳақ бўлиб турган шофёрига юзланди:

— Меҳмон кутишга бошқа машина чиқади. Сен манави синглимни Маржонсойга ташлаб келасан.

Мирвали шофёрни четга чақириб: «Жуда ҳам тез юрма. Мени Майдонтол олдида кутиб тур. Орқа пардан тушириб қўй. Тушундингми? — Кейин у кабинага чиқаётган Жайранага эшииттириб: — Магнитофонга яхши ленталарни қўйиб, зериктиримай олиб кет», деди.

Мирвалининг юраги дукиллаб уради. Гўё унинг бутун ўй-хаёллари ҳозиргина жойидан қўзғалган машинада кетгандек эди. У эсини йигиб, орқасига қайтию телефон олдида чой ҳўплаб ўтирган навбатчига нимадир деди. Кейин телефон трубкасини олиб, боғни улашни буюрди.

— «Нива»ни боққа олиб кир. Абдулазизга айтаман, у-бу солиб қўяди. Орқага икки канистр бензин ташлаб қўй. Ҳозир ўзим боққа ўтаман.

Мирвали идорани айланиб, боғ томон кетди. Боғ жимжит эди. Ошхонада кечки овқатга тайёргарлик кўраётган ошпазни, Аблаз, деб чақириди.

Абдулазиз қўлларини фартуғига арта-арта югуриб чиқди. У, директор меҳмонни бошлаб келди, деб ўйлаган бўлса керак, андак саросимада эди. Унинг бу ҳолатини Мирвали сезди.

— Мәхмөн бу ерга келмайды. Бошқа жойда кутадиган бўлдим. Нимаики пишган нарсанг бўлса, Расулбекнинг машинасига бос. Аяма, мўлроқ бўлсин.

Бу пайт Расулбекнинг «Жигули»си ҳовуз олдига келиб тўхтаган эди. Расулбек билан Абдулазиз коробкаларга жойланган нарсаларни «Нива»га таший бошладилар.

Унгача Мирвали меҳмонхонага кириб, «Олтин Юлдуз» ва депутатлик нишони қадалган костюмини кийиб, ўзига оро бериб чиқди.

— Бўлдингларми? — деди у амирона. — Анавундан биринки шиша ташлаб қўйдингларми?

Абдулазиз, хотиржам бўлинг, дегандек кўз қисиб қўйди. Шоффёр рулга ўзим ўтираман, деб ўйлаган экан, «Нива» кабинасига кириб, буйруқ кута бошлади. Мирвали унинг ёнига келиб, туш, ўзим минаман, деди. Шоффер ҳафсаласи пир бўлиб пастта тушди. Мирвали кетар олдидан:

— Коммутатордаги қизларга айтиб қўй, мени ким сўраса, эрталаб жун қирқимиға чиқиб кетган, қачон қайтишини билмайман, десин, — деб тайинлади. — Ия, зарур гап эсдан чиқибди-ку, телефонни олиб кел!

Телефон шнури узун, ўн-ўн беш метр келарди. Абдулазиз югуриб бориб телефонни кўтариб келди. Икки кафти билан ушлаб, кабинада ўтирган Мирвалининг трубкани олишини кутди. У трубкани кўтариб, Тургуновни ула, деб буюрди. Бир оздан кейин: «Менга қара, мен министрни кутгани чиқмайман. Ўзинг чиқ. Ҳозироқ йўлга туш. У нима деса, директор билади, албатта айтаман, деявер, бўптими? У ёғини ўзинг келиштирасан. Мен тоққа чиқиб кетдим», деди.

Трубкани шақиллатиб ташлади-ю моторга газ берди.

Майдонтолга бурилганда узоқда оқ «Волга»га кўзи тушди. Демак, кутишяпти. Унинг юраги дукиллаб ура бошлади. Тезроқ етиб бора қолсаю тенги йўқ, бекиёс гўзал қизнинг ёнгинасида ўтиrsa. У газ педалини охиригача босди. Машина гўё ҳавога кўтарилиш олдидан тезлик олаётган самолётга ўхшарди, фидираклари ердан узилиб яна тушар, яна ердан узилиб худди ҳавода сузаётгандек бўларди. Мирвали «Волга» яқинига борганда бирдан тормоз берди. Машина тошу шағалларни анча жойгача суривориб бориб, гийқиллаб тўхтади. У пастта тушиб машина моторини титкилаётган шофферидан сўради:

— Нима гап?

— Тортмаяпти, — деди шофёр. — Нима бўлганини билолмаяпман.

Мирвали уни жеркиб ташлади:

— Сенга неча марта айтганман, трамблёрни алмаштириб ол, деб. Бу аҳволда тепага тортолмайди. Яхшиям келганим, бўлмаса қолиб кетарканлизлар, — у шундай деб, узр сўрагандек, орқа ўринидек ўтирган Жайронага қараб олди. — Сен қайтиб кетавер, ўзим обориб қўяман. Расулбекнинг машинаси ўтмадими? — деб сўради Мирвали.

— Ўтди, мунча ҳовлиқади-я, шунақаям чангитдики, йўлни кўролмай қолдим. Икки-уч минут чанг босилишини кутиб тўхтаб турдим.

Шофёр изза бўлган бир алпозда багажниқдан пакетларни олиб, «Нива»нинг орқасига эҳтиётлаб қўйди. Жайронанинг ранги оқариб кетган, гапиришга ҳам мадори йўқ эди. У эрталаб нонушта қилганича туз totмаган эди. Мирвали унинг аҳволини кўриб, дарров пайқади.

— Очиқканга ўхшайсиз. Ўтириңг, сал юриб, овқатланиб оламиз.

Жайрона машинага чиқди. Мирвали моторга аста газ берди. «Нива» тоғ томонга бир текис ўрмалаб борарди. Тераклар қуршовидаги сайҳонлик кўринди. Мирвали машинани тўхтатиб, юхонадан буқланадиган стол ва икки стулча олиб ўрнатди. Кейин боя Абдулазиз олиб чиқсан кастрюлькани столга қўйди. Сумкадан нон, қошиқ ва санчқи-ларни чиқазиб, бирпасда дастурхон тузади.

— Кани, Жайронахон, бир тамадди қилиб олайлик.

Жайрона ортиқча илтифот кутмай келиб ўтириди. Кастрюлкадан тарелкага сузилган қовурмадан ҳовур чиқиб турарди. Жайрона, олинг-олингни, кутмай ея бошлади.

— Қитдек-қитдек қиласизми, а? — деди Мирвали.

Жайрона бош чайқади.

— Келиңг, озроқ, йўл азобини босиш учун.

У шундай деб, машина юхонасидан бир шиша арман конъяги ва иккита пиёла олиб столга қўйди.

— Кани, ўзингиз очасизми, ё ўзим очиб берайми?

Жайрона нима дейишини билмай, оғзида овқат билан унга хайрон қараб турарди. Мирвали шишани олиб, оғзида зарқопқоғини чиқарди-да, қулқуллатиб икки пиёлани тўлдирди.

— Вой, мен бунча ичолмайман, ака.

— Кўнглингиз кўтарганича-да, синглим, — деди унинг бўш қелганидан дадилланиб Мирвали.

Уни қўярда-қўймай икки-уч бўлиб ичирди.

— Ана энди чарчоқ ҳам унутилади, иштаҳа ҳам очилади.

Унинг гапи тўғри чиқди. Жайронанинг чарчоғи босилган-дек бўлди. У тўйиб қовурдоқ еб олгандан кейин, шиша тагига бостириб қўйган салфетка қозозга қўлларини, лабларини артиб ўрнидан турди.

— Кечирасиз-да, бу қиз мунча очофат экан деб ўйлагандирсиз? Жуда ҳам очиқкан эдим. Қорним тўйиб, энди уяляпман.

Жайрона институтни қизил диплом билан битириб, учтўрт йил чет элларда ишлаб келди. Араб, инглиз, форс тилларини худди ўз она тилидек яхши билади. У туристик саёҳатларда таржимон бўлиб, кўп мамлакатларни кезган. Тортинчоқлик, ийманиб ўтириш унга бегона эди. Европаликларнинг кўп қилиқлари унга шундоққина ўтиб қўя қолганди. У чет эл туристларини Самарқандгами, Бухорогами олиб борганда уларга қўшилиб тиззадан юқори шортик кийиб олар, орқаси ботиқ креслоларда оёғини чалиштириб ўтираверарди. Буни у уят санамасди. Мирвали унинг хипча бели, оппоқ томоқларига сукланиб қарап, қиз эса унинг бу қарашларига парво қилмасди. Чунки у йигитларнинг бу хил қарашларига ўрганиб кетган эди.

Теракзор орқасидан сой оқарди. Мирвали уни қўлтиқлаб, ўша томонга бошлади.

— Мана, қаранг, шунаقا тиниқ сувни кўрганмисиз? Йўқ, йўқ, яхшилаб қаранг, нимани кўряпсиз? Балиқларни кўряпсизми?

Сойда оқимга қарши бир қарич, бир яrim қарич катталикдаги балиқлар пилдираб сузишарди.

Улар балиқларни томоша қилгани пастга тушишди. Жайрона тошга қоқилиб кетмасин, деб Мирвали уни белидан ушлаб олган эди.

— Ия, бу маринка балиғи-ку!

— Ҳа, — деди Мирвали. — Уни Ойбалиқ деймиз. Ранги ҳам ой рангида. Олиб ерга ташлаб қўйсангиз, яrim доира бўлиб питирлади. Худди бир тилим ойга ўхшайди.

Мирвали балиқ тутмоқчи бўлиб, иккита тошга оёғини тираб энгашди. Оралиқдан беозор сузуб ўтаётган балиқларга чанг солди. Тутолмади. Жайрона, тутолмадингиз, тутолмадин-

гиз, деб қийқириб, чапак чаларди. Мирвали қирғоққа чиқиб, унинг тирсиллаб турган икки билагидан сиқиб ушлади.

— Ойбалиқни тутолмаган бўлсан ҳам манави тилла балиқни тутдим!

Жайрона яна қийқириб кулди. Мирвали унинг қоп-қора киприклар қуршовида қолган кўзларига тикилди.

— Онангиз сизни кийикнинг кўзига қараб туриб тукканларми, дейман. Отингиз ҳам Жайрона, кўзларингиз ҳам, қоматингиз ҳам, юришларингиз ҳам жайроннинг ўзи.

Жайрона индамади. Юқорига чиқиши. Мирвали йигитлик қони жўш ураётган бўлса ҳам ўзини ўзи зўр билан босиб турарди. Шошилма, Вали, улгурасан, бу ҳуркович кийик энди ѡч қаёққа қочиб қутулолмайди, дея ўзига таскин бериб, стол, стулларни йифиштириб, юхонага жойлади.

— Қани, кетайлик. Қоронғига қолиб, адашиб юрмайлик тағин, — деди кабинага чиқаркан.

«Нива»нинг орқа эшиги йўқлигидан Жайрона ҳам олд ўриндиққа ўтира қолди.

Йўлга тушиши. Кеч кириб, ажиб бир сўлим пайт бошлианди. Ёнбағирлар кўм-кўк. Бу тарафларда машиналар кўп қатнамаганидан чанг-тўзон бўлмас, тез-тез ёмғир қуйиб турганидан дараҳтларнинг шундогам беғубор барглари ювилиб, хандон писта мағзидек оч-яшил тусда кўринар эди. Йўлнинг бир томони азamat тошлар қалашган ёнбағирлик, бир томони сой. Унда юқоридан шитоб билан қуйилиб келаётган тиниқ сув тошларга урилиб, қирғоққа сапчиб оқарди. Жайрона бу хил манзараларни фақат ҳужжатли киноларда, телевизорнинг киносаёҳатчилар программаларида гина кўрган эди. Ҳозир конъяқ кайфидан бу манзараларни худди тушида кўраётганга ўхшарди.

— Магнитофон қўйиб берайми? — деди Мирвали.

— Француз ёки араб эстрадаси қўшиқларидан бўлса, майли. Шашмақомларга унча ҳушим йўқ.

— Үндоқ бўлса, гаплашиб кетарканмиз, — деди Мирвали кулиб. — Қай юртларда бўлганингизни, нималарни кўрганингизни айтиб беринг. Гаплашиб кетсак, йўл қисқаради.

— Қайси бирини айтай? Кўп жойларга борганман. Франция, Италия, Лондон, Мадрид, Қоҳира... жуда кўп...

— Дунё кезаман, деб эрга ҳам тегмабсиз. Ёшингиз ўтиб, қариб қолишни ўйламайсизми? Ахир, рўзгор тутиш ҳам керак-ку.

Жайрона, афсуслангандек, бир уҳ тортди.

— Гапингиз түгри. Мана, ёшым ҳам ўтиб кетяпти. Ўзим тенги йигитлар уйланиб кетиши. Энди мени ким оларди? Ё хотини ўлган, ё хотин қўйган киши олади. Қари қиз бўлиб қолиш пешонамда борга ўхшайди. Ташвиш қилманг, ака, ўтирган қиз ўрнини топади, дейдилар-ку, ўзимга ўхшаган умрини ўтказиб юрган биронтаси топилиб қолар. Юрган қолади. Кўрган қолади. Эрга тегиб битта болали бўлгандан кейин бунаقا юришлар қаёқда дейсиз.

— Сиз ҳуснингизга ишонасиз. Масжид бузилса, меҳроби қолади, дейишади. Қариганингизда ҳам ёш йигитлар оёғингиз тагида ўралашиб юришига ишонасиз. Сиздақалар қари қиз бўлиб қолмайди. Кечирасиз, қанча ойлик оласиз? — Мирвали шундай дедио чакки сўрадим, деб пушаймон қилди.

— Бир юзу етмиш сўм оламан.

— Кам экан. Бир юзу етмиш сўм пардоз-андозингизга ҳам етмайди-ку. Агар мен ҳукумат бўлсан ҳуснингиз учун ойлигингизга яна уч юз сўм қўшардим.

Жайрона хандон ташлаб кулди.

— Подоходний билан бездетнийга ушлаб қолармидингиз? Мен сиз ўйлаганча ночор, муҳтоҷ банда эмасман, Мирвали ака. Уйда кечалари машинка босаман, аспирантларнинг кандидатлик диссертацияларини кўчираман. Институтта кирадиганларга араб, инглиз тилларидан репетиторлик қиласман. Журналлар учун араб, форс тилларидан ҳикоялар таржима қилиб бераман. Пулим ўзимга етарли.

Мирвали ичиди, тириклиги барибир ночор, деб ўйлади. Бу импорт кўйлаклару туфлилар, тақинчоқлар, ҳар бири саксон сўм туродиган француз атиrlари учун унинг топгани нима ҳам бўларди. Топган-тутганини ниҳоятда тежаб сарфласа керак. Қаранг, кўрган одам шу гўзал қизнинг ҳам ташвиши бормикан, деб ўйлайди. Бу хил аёллар кийиниш учун, тақиниш учун овқатдан тежайди.

Мирвалининг унга раҳми келди. Агар хўп деса, ҳозирнинг ўзида сумкасига сиққанча пул солиб қўйишга ҳам тайёр эди.

— Жуда антиқа кийинар экансиз. Ҳар қандай хотиннинг ҳам кўзини куйдирадиган кўйлаклар...

— «Берёзка» деган магазин бор, биласизми? Валютага сотади. Чет эл туристлари у ердан деярли савдо қилишмайди. Ўшалардан ўзимизнинг пулимиизни валютага алмаштириб оламан. Кейин, чет элга чиққанимда ойлигимга чек беришади. Чекни биласизми?

- Биламан, — деди Мирвали худди шуни кутгандек.
— Қанақасидан керак, менда ҳар қанақасидан бор.
Жайрона унга ҳайрон бўлиб қаради.
— Ростданми? Сизда қаёқдан бўлади?
Мирвали жавоб ўрнига бир кўзини қисиб қўйди.
— Машинангиз тепаликка келганда тортмайди, — деди Жайрона қатъий оҳангда.
— Нега? — деди Мирвали ҳайрон бўлиб.
— Мана кўрасиз! Яхшиси, қоронги тушмай тўғрилаб олинг. Иккинчи свечаси чиқиб кетган.
Мирвали унинг гапига парво қилмай кетаверди.
— Машинани аямас экансиз. Ўзингизники эмас-да.
— Шошманг, сиз қаёқдан биласиз?
— Биламан, — деди Жайрона. — Қоҳирада икки йил, Бомбейда бир йил машина мингандан. Аммо Лондонда эплаб минолмагандан. Авария қилишимга оз қолган. Посол машина минишими тақиқлаб қўйган. Биласизми, у томонларда машинанинг рули ўнг томонда.

Мирвали ҳанг-манг бўлиб қолди. Бу қиз бало экан. Кўрмаган жойи, қилмаган иши қолмаган. Нимани гапирсанг, олдингдан тўсиб чиқади.

Йўл юқорилади. Машинанинг тортиши қийналиб, кўксовга ўхшаб «йўтала» бошлади. Ҳар «йўталган»да кузов силкиниб кетарди. Жайрона шчитга қаради. Стрелка сувнинг юз даражага етай деб қолганини кўрсатарди.

— Сув қайнаб кетди, тўхтатинг, — деди Жайрона.

Мирвали машинани тўхтатиб, пастга тушди-да, капотни очди. Мотордан кўтарилган қайноқ ҳаво юзига урилиб, ўзини орқага ташлади. Жайрона ҳам тушди. Мотор ёнида оқ чинни свечага уланган сим осилиб туарди.

— Ана, кўрдингизми? Жойига тикиб қўйсангиз, олам гулистон! Машина ҳам қийналмайди, ўзингиз ҳам.

Мирвали унинг айтганини қилди. Яна йўлга тушиши. Энди мотор бир маромда гуриллар, юқорига кучанмай ўрмаларди.

Мирвали фақат машина минишни биларди. Бирон жойи бузилса, гаражга ташлаб, бошқасини миниб кетаверарди.

У қиз олдида шу оддий нарсани билмаганидан хижолат чеккандек, анча жойгача индамай кетди.

Йўл тоғ ўнгиридан чиққандан кейин яланглик бошланди. Жайрона ташвишланиб сўради:

— Етай деб қолдикми? Қоронги тушяпти-я!

— Түғри йўлни кўчки босган. Кўчкини биласизми? Тоғдан тош қулаб, йўлни тўсиб қўйган. Айланма йўлдан кетяпмиз. Ўн бир километр фарқ қиласди.

Ўнг томондан қип-қизил бўлиб баркашдек ой кўтарила бошлади. Мирвали машина фарасини ёқди.

— Қоронғига қолиб кетдик. Юриш сал оғирроқ кўчади.

Олисни кўрсатувчи фара йўл ўртасига сурилиб тушган харсанг тошларни ёритди.

— Оббо, — деди Мирвали. — Бу ёқда ҳам кўчки сурилибди-ку! Энди ўтиб бўлмайди. Орқага қайтишнинг иложи бўлмаса.

У шундай деб кабинадан сакраб пастга тушди. У ёқ-бу ёққа аланглаб, нималарнидир ўйлаган бўлди.

— Мундоқ қилсак. Чап томонга озроқ юрсак, меҳмон кутадиган базамиз бор. Ўша ерда тонг отдирамиз.

Жайронанинг бўшашибгина айтган, орқага қайта қолайлик, Мирвали ака, деган гапларига у эътибор бермай, иложи йўқ, иложи йўқ, дея машинани орқаси билан юргизиб, чап томондаги икки тегирмон сув оқадиган сой устидаги омонат кўприкка қараб юргизди. Машина лопиллаб, нариги томонга ўтиб олди. Йўл тор бўлса ҳам анча текис экан. Мирвали рулни қийналмасдан бошқариб борарди. Бир оздан кейин йўлнинг ўнг томонида каттагина горнинг оғзи қорайиб кўринди. Мирвали машинани ғор ичига бурди. Ичкари қоронғи эди. Фара илдизлар осилиб турган ғор деворларини ёритиб борарди. Салдан кейин тахминан ўн беш сотихча келадиган ялангликка чиқишиди.

Атрофи баҳайбат тошлар билан қуршалган бу яланглик худди эртаклардаги сирли жойларга ўхшаб кетарди. Яланглик адогида ғуж арчазор, тепадан бир тегирмон сув қуиилиб турипти. Сув қаёққа сингиб кетяпти, билиб бўлмасди.

Машина арчазор орасида тўхтади.

— Етдик, тушайлик энди, — деди Мирвали.

Жайрон ҳайрон бўлди. Бу қанақа жой? Уй йўқ-ку. Ҳаммаёқ тош. У машинадан тушмай ўтираверди. Мирвали қоронғида қаёққадир кетди. Бирпастдан кейин оғир бир нарса қалдираб сурилди. У қайтиб келиб кабинадан картон қутини оларкан, юринг, деди:

Жайронга юраги бетламайроқ унга эргашди. Уч метрча келадиган қоронғи йўлакдан ўтиб тўхташди. Мирвали тимирс-киланиб, ниманидир қидирди. Кейин бир табақали темир эшик фийқиллаб сурилди. Йўлак ёришиб кетди.

Ичкарига киришлари билан, Жайронага йўл бераман, деб Мирвали нимагадир қоқилиб, инграб юборди. Полга тарақлааб нимадир тушди.

— Ҳа, даюс, шу ерга қўярмиди-я! — У аёл киши олдида беихтиёр сўкинганини сезиб қолдию узр сўради. — Кўрмайсизми, оёқ остига қўйипти.

Зал араб мебеллари билан жиҳозланган. Ёнидагиси оппоқ булғор мебеллари қўйилган ётоқхона. Аждар сурати солинган хитой чойшаблари ёпилган қўш каравот. Пар ёстиқларнинг бурчак томони юқорига қаратиб қўйилган. Киравериша ошхона. Атиргул тасвири туширилган чех кафеллари деворларга ёпиштирилган. Бурчакда баллонли газ. Унга ёнма-ён қора кафелли ваннахона.

Ҳамма хоналар ниҳоятда дил билан безатилган. Ҳар бир хона остонасига учи гажакка ўхшаб қайрилган ҳинд шиппаклари ташлаб қўйилган.

Жавонларда рангли чех, немис биллур идишлари. Хитой, япон чинни сервизлари.

— Қани, энди ўзингиз хозяйкалик қиласиз, — дея оёғини кўрсатди Мирвали. — Инвалид бўлиб қолдим.

Жайрона ошхонага кирди. Газ плитаси устидаги қозон ҳали совимаган эди. Қопқофини очиб қаради, ҳасип.

Демак, бу ерда кимдир бўлган. Кеттанига ҳали яrim соат ҳам бўлмаган. Таомлар бошқа ерда пиширилиб, қозони билан олиб келинган.

Жайрона коридорда қолган сумкасини кўтариб ётоқقا кирди. Зум ўтмай, узун халатининг боғичини йўл-йўлакай бойлаб чиқиб келди.

— Сиз ўтиинг, буёғига мен хизмат қиласай.

Мирвали дастурхон устидаги докани очди. Стол усти анвойи мевалар билан тўлиб кетган эди. Хандон пистадан тортиб чақилган бодомгача, данак қорилган тоғ асалидан тортиб каклиту бедана гўштигача бор эди.

— Мирвали ака, ҳасип совиб қопти. Сиз бирпас дам олиб туринг, ҳозир иситиб чиқаман, — дедиую яна ошхонага кириб кетди.

Бу жойларда тез-тез электр ўчиб турса керак. Ошхонадаги стол четида беш-ўнта шам ётарди. Мирвали оёғининг оғриғига чидамай, эшик калитларини столга ташлаганини сезмапти. Жайрона калитларни қўлга олдию ўйланиб қолди. Мияси яшин тезлигига ишлаб кетди. Битта шамни тарелкага ётқизиб

қўйдию газ плиткасининг духопкасига тиқди. Ўт олдириди. Сал фурсатдан кейин плита эшигини очган эди, шам ҳолвайтардек эриб ҳил-ҳиллаб қопти. У шошиб қалитларни олди. Эриб турган шамга иккала қалитни бостириб, газни ўчирди. Ана ундан кейин ҳасипли қозон тагига ўт ёқди. Шамли тарелкани олиб, холодильникнинг музхонасига тиқди.

— Бўлдими? — деган овоздан чўчиб кетган Жайрона:

— Ҳозир, ҳозир, пича сабр қилинг, — деб ғудранди.

То ҳасип исигунча у икки марта Мирвалининг олдига кириб:

— Оёғингизнинг оғриғи босилдими? — деб сўради.

Мирвали жавоб ўрнига болдирини силаб, ўзини ўзи зўрлаб илжайди.

— Ҳозир сузуб келаман.

Жайрона шундай деб, сервантдан лаган олиб ошхонага қайтди. Холодильникни очиб тарелкани олди. Шам қотиб оппоқ бўлиб турарди. У аста қалитларни чиқазиб, салфетка қофоз билан шам илашган жойларни артиб, олдинги ўрнига қўйди. Қалит изи тушган шамни қофоз пакетга солиб супурги, швабра турган бурчакдаги пақир орқасига яширди. Бу пайт қозон қайнаб, ҳаммаёқни ҳасип ҳиди тутиб кетган эди. Жайрона бир лаган ҳасип кўтариб кирганда Мирвали ўрнидан туриб, дастурхонга қараб ўй ўйлаётган эди. Ҳасип дастурхонга қўйилди. Мирвали қўлини кўксига қўйиб, ялингандек деди:

— Агар малол келмаса, сервантнинг пастки эшигини очсангиз.

Жайрона эшикни очди. Очди-ю ҳанг-манг бўлиб қолди. Сервантнинг паст хонаси француз, арман конъяклари билан тўлиб кетган эди. Ҳатто қўш қулоқли амфорада юнон конъяклари ҳам бор эди. Жайрона узоқ юртларда буларнинг барини кўрган, аммо бу ерда бўлишига сира-сира ақли бовар қилмас эди.

— Сизга қайси бири маъқул? Ёққанини олинг.

Жайрона гўё сеҳрлангандек эди. Мирвали нима деса итоаткорона бажаарди. У «Наполеон» деган француз конъягини олиб столга қўйди. Мирвали шиша бўғзидаги зар қопқоқни пичоқ билан тилиб, пўкагини тиши билан суғуриб олди. Оч ҳаворанг қадаҳнинг иккитасига тўлдириб қўйди.

— Қани, сайр ҳам сайр, саргардонлик ҳам сайр. Яхшиям шу жойни қурдириб қўйган эканман. Бўлмасам, бўриларга ем бўлиб кетардик. Олинг, тортинмай олаверинг. Ёмон ниятим бўлса, йўлдаёқ сизга ... Сизни қаттиқ ҳурмат қиласман.

Жайрона хүркиброқ қадаҳни қўлига олди. Мирвали то у ичиб юборгунча қараб турди-да, кейин бир зарб билан қадаҳни бўшатди.

— Овқатга қарайлик.

Икковлари иштаҳа билан овқат ейишга тушиди. Мирвали Жайронадан бу жойда қаёқдан иссиққина овқат пайдо бўлиб қолди, деган савонни кутган эди. Агар шуни сўраса, министрни кутишга ҳозирлик кўриб қўйгандим, деб айтмоқчи эди. Лекин Жайрона сўрамали.

Бу жойни Расулбекдан ва ўзидан бошқа ҳеч ким билмасди. Уни қурған усталар жуда узоқда. Аллақачон Юнонистонга кетиб бўлган. Бетон ишларини маҳбуслар бажаришган. Бу жойга фақат югурдак — Расулбек келарди. Мирвали қандоқ иш буюрса, нима учун, деб сўрамасди. Фақат, фақат бажаарди, холос. Мирвалининг шофёри ҳам бу жойни кўрмаган. Тоту тошда юрадиган чўпонлар бу жойни ҳарбий аҳамиятга эга деб, соқчи отиб қўйишидан кўрқиб, яқин келишмасди.

Бу маскан пастак қоялар билан ўралган. Қоялар уни худди салом берәётгандек эгилиб, қор-ёмғирлардан тўсиб турарди. Бир ён тубсиз жар. Баҳайбат арчаларнинг қуриган мalla ранг шохларида кечалари бойўелининг хунук сайраши эшитилади. Этларни жимиirlатиб юборади. Аммо тонг маҳали оҳангларга тўлиб кетади. Тонготар пайти булбуллар пайдар-пай сайрайди. Тошдан-тошга сакраб кийиклар подаси жарликка сув ичгани ўтиб кетади. Осмони фалакда бургут қанотини таранг ёзиб учади. Ҳали ҳеч кимга юзини кўрсатмаган қуёш тифи унинг қанотига тушади. Гўё бургут қанотини оловли нурда қайраётганга ўхшаб кетади.

Мирвали баъзи-баъзида тонг маҳали бу тош қалъадан чиқиб, худога, гуноҳларимдан кеч, деб илтижолар қилади, кўраётган кунларига шукроналар айтади.

Қора кечада бу уйда бўлиб ўтган қора ишлардан шу билан поклангандек енгил тортарди.

Мана ҳозир у ширакайф. У шу топда қархисида бир жаҳон бўлиб ўтирган тенгсиз гўзал қизнинг зулукдек қошлирига, мастона кўзларига, гарданида ўримга кирмай қолиб бақбақасига яқин жойгача эгилиб кетган зулфларига маҳлиё бўлиб ўтирибди. Энди шу қиз уники. Қиз нима дейди, кўнадими, кўнмайдими, унга бари бир. Шу топда биргина Мирвалининг хоҳиши етарли. Қизнинг бундан буёқдаги ҳаёти шу бугун, шу топда ҳал бўлади.

Мирвали қатый ишонч билан ўрнидан турди. Келиб, қизнинг халати ёқасидан сал-пал кўриниб турган елкасига қўлини суқди. Ёқасини суриб, яланғоч гарданини силай бошлади.

Қиз ҳушёр тортди. Қаршисидаги кўзлари ҳирсга тўлган кишининг ҳозир ҳар қандай зарбага тайёр эканлигини сезиб турарди. У ўрнидан туриб, тисарилиб нари кетди. Қўлтиғига қисилган зажигалкадек кичкина тўппончанинг сийнабанд тасмасига уланган бофичини бўшатди. Бир интилиш билан юлқиб олишга тайёр қилиб қўйди. Мирвали бориб, уни бурчакка қисди.

— Қаршилик қилишнинг фойдаси йўқ, Жайрон. Энди сен менини бўлдинг.

Жайрона ортиқча ҳаяжонга тушмади. Аста унинг кўксидан итарди.

— Кўйинг, кўйинг, Мирвали ака.

Мирвали турган ерида костюмини ечиб, диванга улоқтириди.

Ташқаридаги машина сигнал берди. Мирвали тўхтаб, қулоқ солди. Кимdir келди. Бу томонларга ким келиши мумкин?! Мирвали, Расулбекми, ким бўлди экан, деб ўйлади. Ҳар қандай ЧП бўлганда ҳам мен боримда бу томонларга келмайсан, деб қасам ичирган эди-ку? Нима бўлди экан? Фавқулодда, зудлик билан хабар қиласиган воқеа бўлдимикин?

Мирвали костюмини олиб, шошилганча оқсоқланиб ташқарига отилди. Машина олдида Расулбек безовталаниб турарди.

— Нима бўлди? — деди Мирвали паст овоз билан.

— Мени кечиринг, хўжайн. Куда бува телефон қилдилар. Қаерда бўлса ҳам зудлик билан топиб келинглар, ниҳоятда муҳим гап бор, дедилар. Етиб бормасангиз бўлмайдиганга ўхшайди, хўжайн.

Мирвали, қудам шу пайтда қидиряптими, демак, жуда зарур гап, деб ўйлади. Ишқилиб, тинчлик бўлсин-да...

У шошиб орқасига қайтиб, ичкарига кирди. Жайрона ҳамон бурчакка қисилганча кўзлари жавдираб турарди. Мирвали унга яқин келиб, иягига қўл юборди.

— Толеинг бор экан, Жайрон. Зарур иш билан идорага кетдим. Эрталаб келаман. Ҳар эҳтимолга қарши устингдан қулфлаб кетаман. Бемалол еб-ичиб, ухлайвер. Бу жойда сени ҳеч ким безовта қилмайди.

У шундай дедио шошилганча чиқиб кетди. Ташқари эшик қарсилаб ёпилди, калитнинг шиқирлагани эшитилди. Оғир бир нарса қалдираб сурилди. Бир зумдан кейин ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди.

Жайрона ҳуши ўзига келиб, атрофни кузата бошлади. Деворнинг бир томонига туркман гилами осилган. Бурчакда япон телевизори. «Ажаб, — деб ўйлади Жайрона, — шу баланд тоғлар орасида телевизор кўрсатувларни олармикан? У яқинроқ бориб қаради. Пастак курсида видеомагнитофони устига салфетка ташлаб қўйилган экан. Унинг ёнида видеокассеталар...

Қозиқقا «Коника» деб аталган япон фотоаппарати тасмасидан осиб қўйилган. Жайрона аппаратни олиб филофидан чиқарди. Қанча сурат олинганини кўрсатадиган рақамга қаради. Ўн етти кадр сурат олинипти. Аппаратни жойига илиб қўйди. Видеони токка улаб кассеталардан бирини қўйди-да, кнопкани босди. Экран ёришиб липиллаб турди-ю бирдан Париж, Эйфель минораси кўринди. Минора узоқлашиб, экранда ёзув пайдо бўлди. Бу фильмнинг номи эди. Жайрона уни илгарилари бир кўрганди. Бу француз контрабанда шаҳвоний фильми эди. Жайрона уни тўхтатиб, бошқа кассетани қўйди. Буниси Хитой каратэчи қизлари тўғрисидаги фильм. Уни бир оз томоша қилгандан кейин учирди.

Тун узоқ. Тонг отишига ҳали аллақанча вақт бор. У нима қилишини билмай ётоқхонага кирди. Шифонъер эшигини очиб қаради. Ҳеч қандай кийим-бош йўқ. Узун ингичка эшикни очди. Токчаларда сочиқ, чойшаб, кўрпа филофлари тахланган. Пастдаги тортмани бери сурди. Унда хилма-хил атир совунлар. Етти-саккиз қутичада француз духиси. Кейинги тортмада тиш пастаси, соқол оладиган машинка ва бир неча пачка лезвие. Қофозга ўроғли яна нимадир бор. Очиб кўрди. Тошкент, ГУМ, деб тамға қўйилган қофозга ўроғли ўн чоғли янги, ҳали очилмаган фотоплёнкалар...

Жайрона улардан бирини олиб очди. Зар қофозни халатининг чўнтағига солиб қўйди. Кейин плёнкани электр ёруғига тутиб турди-да, яна қайтиб зал уйга чиқди. Чироқни учирив, фотоаппаратдаги плёнкани чиқариб, янги лентадан қолган қора қофозга эҳтиёт қилиб ўради. Устидан зар қофоз билан обдан нур кирмайдиган қилиб ўраб ташлади. Унга ҳам қаноат қилмай, дастурхонла боя Мирвали очган шоколаднинг

зар қофозини ҳам плёнка устидан ўради. Кейин чироқни ёқиб, боя нурланган плёнкани кассетага ўраб аппаратга жойлади. Ўн етти рақами келгунчча ғалтакни айлантириб, аппаратни филофга жойлади-да, яна илиб қўйди.

Энди у бу қафасдан қутулиб кетиш йўлини ўйларди. Чиқиб кетишининг сира иложи йўқ эди. Эшик қўш қулф билан беркитилган. Жайрона нима қилишини билмай, ваннахонага мўралади. Одам бўйи етмайдиган баландликда бир патнис эни дераза бор эди. Унга темир панжара ўрнатилган. Боя Мирвали қоқилиб кетган қутига кўзи тушди. Тепасига қўш рюмка тамғаси туширилган қути негадир тўла очилмай қолиб кетган, ёнида омбур ётарди. Жайрона омбурни олиб ваннахонага кирди. Панжара тўрт еридан михланган эди. У залдан стул олиб келиб, деразага бўй чўзди. Омбур билан михларни суғуришга киришди. Жудаузун мих экан, ҳадеганда суғурилавермасди. Икки соатча уриниб, атиги иккита михни аранг суғуриб олди. Қўллари қавариб, терга ботиб кетди. Қолган иккитасини суғуриб ўтирумай, панжарани бир томонга суро бошлади. Панжара худди эшикчага ўхшаб бир ёқса очилиб қолди. Энди унга бемалол одам сиғиши мумкин эди. Жайрона деразага бўйлаб ташқарига қарамоқчи бўлди. Дераза орқаси озгинроқ одам сиғадиган туйнук эди. Жайрона сурилиб-сурилиб туйнук охирига етди. Тоза тоғ ҳавоси димоғига урилди. Ой тўлишган бўлса керак, тошлар қиров рангидан элас-элас кўриниб турарди. Пастга қаради. Ер тахминан тўрт метрча пастликда.

У тисарилиб-тисарилиб, яна ваннахонага қайтиб чиқди. Залга кирди-ю, диванга ўтирганча ўй ўйлай бошлади. Ҳаёлига бирон жўяли фикр келмасди. Кейин бирдан фикри тиниклашди-ю, ётоқхонага кириб, иккита чойшаб кўтариб чиқди. Бирини бирига маҳкам қилиб боғлади. Ана энди бўлди, деб ўйлади. Бир учини панжарага боғлайману осилиб тушаман.

Соатига қаради. Бешдан ошипти. Ҳадемай тонг отади. Сўқмоқлар сал ёришиши билан йўлга тушаман, деб тонг отишини кута бошлади. Пакетдаги шамни эҳтиёт қилиб сумка-сига жойлади. Яна коридорга чиқиб, оёқ остидаги қути тепасига келди. Радиола экан. Ичидан паспортини олиб, муқовасининг ич тарафига қаради. Кейин ичкарига кириб хат ёза бошлади. Юқларини кўтариб, ваннахонага кирди. Боя иккитасини бирбирига улаган чойшабни чамалаб кўрди. Калталик қилмасмикин, деб ўйлади. Яна битта чойшаб опчиқиб улади. Энди етади,

деган қаноатга келди. Боя қандай азоб билан дераза-туйнукдан судралиб ташқарига бош суққан бўлса, яна ўшандай судралиб туйнук охирига етди. Тонг отган. Тошлардан шудринг кўтарила бошлаган эди. Жайронা чойшаб учини лапанглаб турган панжарага маҳкам қилиб боғлади. Тиши билан тугунини текшириб кўрди. Кейин мункиб кетишдан кўркиб, ярим белигача туйнукдан ташқарига чиқди. Чойшабни икки қўллаб қаттиқ ушлади-ю, бутун гавдасини ташқарига олди. Орқаси тош деворга гурсиллаб урилди. Чойшабни қўйвормади. Сидирилиб кафтларини шилиб юбормаслиги учун жон-жаҳди билан чойшабга ёпишиб олган эди. Худди цирк акробатларига ўхшаб аста пастга туша бошлади. Охири оёғи ерга тегди.

Чойшабни қўйиб юбориб, қаддини ростлади. Тепага қаради. Бу томонда дераза борлиги билинмасди. Оддий тоғ горчаси бўлиб кўринарди. Жайронা сумкасини елкасига олиб, хилват майдончадан чиқиб кетишга йўл излай бошлади. Тошлардан сакраб-сакраб тепаликка чиқди. Яна пастга тушди. Кечаги арчазорга кўзи тушди. Айланиб ўша томонга ўтди. Кеча уйга қаердан киргандарини билолмади. Ҳаммаёқ тош. Биронта бош суққудек жой йўқ.

Арчазор олдидаги ялангликда кечаги «Нива» туради. Жайронা кўрқиб кетди. Мирвали келгану уни кутиб турганга ўхшади. Хушёр тортиб, тўппончасини олиб, у ёқ-бу ёққа аланглади. Аста бориб машина капотини ушлаб кўрди. Муздек. Демак, Мирвали кеча идорага бошқа машинада кетган. Жайронা яна орқасига қайтди. Кечаги, эшикка олиб борадиган горни қидира бошлади. Унинг бир кўнгли то шу эшикни топмагунча кетмайсан, деяётгандек эди. Аммо ортиқча ҳаяллашнинг иложи йўқ эди. Мирвали келиб қолса, ҳамма иш барбод бўлиши аниқ эди.

Жайронা сумкасини машина ичига отиб, кабинага қаради. Калит йўқ. Руль тагига бош суқиб, электр симларини суғуриб олди. Бирини бирига улаб газ берди. Мотор ўйталгандек бир силкиниб қўйди. У яна газ берди. Мотор ўт олди. То қизигунча бир дам кутиб турди. Кейин йўлни чамалаб аста юргизди...

Мирвалининг қудаси гапни чўзиб ўтирумай, маҳсадни айтиб қўя қолди:

— Менинг молия-хўжалик ишлари бўйинча инструкторим Маҳкамовнинг олдига кеткан. Ров бориб ров келади.

Қайтишда сизга учрайди. Бачканалик қилиб, унга ҳар балоларни гапириб ўтирунг. Олиб борган хужжатга имзо чекиб дарров қайтариб юборинг. Тушундингизми?

Куда бошқа гап айтмай, трубкани қўйди.

У айтган одам соат бирларда боққа кириб келди. Мирвали уни танирди. Марказқўм секретарлари, бўлим мудирлари мингандан машиналар икки йил ўтказиб область раҳбарларига, область катталари мингандан машиналар эса райкомларга бериларди. Бу ишларга Мирвалининг қудаси бошчилик қиласарди. Келган одам эса унинг содиқ хизматчиси.

Меҳмон шошиб турган эди. Мирвали тайёрлаб қўйган дастурхон яқинига ҳам бормади. Папкасидан бир варақ қофоз олиб Мирвалига берди. Шуни депутатлик бланкангизга ўз қўлингиз билан кўчириб, аслини йиртиб ташлар экансиз.

Унда шундай ёзув бор эди.

«Ўзбекистон ССР Олий Советининг депутати Мирвали Рихсиев, СССР Олий Совети депутатлигига номзодим кўрсатилаётгани сабабли Ўзбекистон ССР Олий Совети депутатлиги ваколатини зиммадан соқит қиласман».

Мирвали ичкаридан депутатлик бланкасини олиб чиқиб, хатни шошилмай кўчириди. Тагига имзо чекди.

Мирвали хатни кўчириб бўлгандан кейин бир пас ушлаб турди. Унинг хаёлидан, мени лақиллатаётгани йўқмикин, деган гап ўтди.

Меҳмон кетишга чоғланаётганда Мирвали, овқат тайёр, озроқ насиба, олинг, деб илтимос қилса ҳам, мени самолёт кутяпти, деб ўтиришга унамади. Қудасининг бу яхшилигидан Мирвалининг боши кўкка етгандек бўлди.

Мирвалининг кайфияти аъло эди. Бунақа кувонч ҳамма вақт бўлавермайди. У тоғдаги қафасда қолган Жайрона олдига бориши керак. Маишат ҳам шу кайфиятга яраша бўлади. Шоффёр қора терга тушиб машинанинг нимасинидир тузатаётган эди.

— Қани кетдик, — деди Мирвали тоқатсизланиб.

— Ўн минут сабр қилинг, хўжайн, ҳозир бўлади.

Мирвали депсиниб, шоффёри бўралаб сўкканича у ёқдан бу ёққа асабий бориб-келиб турарди. Шу пайт Абдулазиз боғдан ўқлек отилиб чиқди.

— Хайрият, кетиб қолмаган экансиз, хўжайн. Сизни секадан сўрашяпти. Тез боринг, трубкани қўймай кутиб турити.

Мирвали шошиб ичкарига кириб кетди. Трубкани күттарди.

— Рихсиев эшитади.

— Мен Рибниковман. Қадрдонимиз Леонид Ильич ҳозир Олмаотадалар. Эртага бизга келадилар. Сиз катта аканинг топшириқларига биноан меҳмонимизни аэропортда "нон-туз" билан кутиб оласиз. Ҳамма орденларингизни тақиб келинг...

У шундай деб трубкани күйди. Мирвали шодликдан энтиқди.

Бир кунда икки оламшумул қувонч. Омадинг келса, шунаقا бўларкан.

Демак, тоғдаги ишратхонада бўладиган майшат ҳам икки ҳисса бўлади.

Шоффёр машинани ўқдек учирив кетди. Мирвали «Ишратхонага» етмасдан машинадан тушди.

— Эрталаб боғда мени кутиб тур. Мен «Нива»да қайтиб бораман, — дея тайинлади у шоффёрига.

Мирвали озроқ пиёда юриб келди-ю, кеча ташлаб кетган «Нива»нинг жойида йўқлигига ҳайрон бўлди. Шошиб «Ишратхона»нинг темир эшигига калит солди. Бўйи ва эни бир ярим метр келадиган фор оғзи очилди. Ичкарига шошиб кирди. Калит солиб, темир эшикни очди. Жайрона, Жайрона, деб овоз берди. Жавоб бўлмади. Ҳамма хоналарга кириб чиқди. Жайрона йўқ эди. Ювинаётган бўлса керак, деб ваннахона эшигини итарди. Ичидан берк эди. Тақиллатди, жавоб йўқ. Ўзини бир бало қилиб қўймадимикин, деб юрагини ваҳм босди. Елкаси билан эшикни гурсиллатиб икки-уч урди. Охири эшик очилиб кетди.

Дераза панжараси осилиб қолган. Унда чойшаб оқ байроқдек ҳиллираб туради.

Мирвали бутун уринишлари бекор кетганидан аламда гурс-гурс юриб залга чиқди. Столда хат. Шошиб ўқий бошлади.

«Хурматли Мирвали ака!

Мени кечиринг. Сизни кутмай кетиб қолдим. Сиздан асло хафа эмасман. Ҳеч нарсангизга тегмадим. Мен тўғримда ёмон хаёлларга бормант. Аслида, ўзим шунаقا «жиннироқман». Йигитларга бош этгим келмайди. Қандоқ қилай, онам мени шунаقا қилиб түқкан бўлса. Мен шунаقا югурик жайронман. Менга ҳеч қанақа овчи ўқ етказолмайди. Тошкентга борганингизда мени йўқлаб туринг. Ҳар қалай, қадрлон бўлиб қолдик.

Сизга ҳурмат билан Жайрона».

Мирвали хатни ўқиб, бўшашиб ўтириб қолди. Бу ярамас қиз яна у сочган донни чўқиб қочди. Хатнинг мазмунига қараганда, унчалик дили оғримаганга ўхшайди. Бу тош қалъадан омон-эсон қутулиб кетганига шукр қиласпти, шекилли.

Лекин Мирвали ниҳоятда эҳтиёткор одам. Тулки қорда из қолдирмаслик учун думи билан изларини супуриб кетганидек, у ҳам бирон жойда из қолдирмасди. У хоналарни бир-бир айланиб, жиҳозларни кўздан кечирди. Телевизорни ушлаб кўрди. Кўйилмапти. Кўйилган бўлса, корпуси иссиқ бўларди. Қозиқдан фотоаппаратни олиб, кадр рақамига қаради. Ўн еттинчи кадрда тўхтаганча турипти. Видеокассеталарни бир-бир кўлига олиб қаради. Ҳаммаси жойида. Демак, у ҳеч нарсага тегмаган. Фақат, фақат омбурнинг хонада қолгани чакки бўлган экан. Битта шу омбур панд берган. Аттанг. Ярамас Расулбекнинг пандавақилиги бу.

Бари бир хатнинг руҳи унга анча таскин берарди. Унда зарда, алам сезилмасди. Тошкентда кўришайлик, қадрдон бўлиб қолдик-ку, дегани уни анча тинчитди.

Мирвали келаётганида табиати ниҳоятда равшан эди. Майшат ҳам мана шу кўтаринкилиkk яраша бўлади, деб ўйлаган эди.

Ҳамма ўйлари чиппакка чиқди. Жайрона уни доғда қолдириб, тош қафасни парчалаб қочипти.

Яна бир ёмон иш шуки, Мирвали муюлишга келганда, ҳар галгидек, шофферга жавоб бериб юборган эди. «Нива»да қайтаман, деб ўйлаган эди. Энди «Нива» йўқ, уни олиб келган машина кетиб қолган. Бу ерда хабар қилиш учун на телефон бор, на рация.

Мирвали гаранг аҳволда эди. Пиёда юриб тогма-тоғ, довонма-довон ошиш осонми?

У нима бўлса ҳам, бирон чўпоннинг отини оларман, деган ўй билан эшикка қўш қулф уриб, гордан чиқди.

IX

Толибжон ҳар куни катта йўлга чиқиб, Самарқанд—Китоб, Панжикент—Шахрисабз маршрутида қатнайдиган автобуслардан газета олиб келарди. Болалар ҳам унга эргашиб бориб келишарди. Бекат гавжум эди. Унда кавказлик бир йигит кабоб сотади. Ланғиллаб ёнаётган кўумир тепасига

қўйилган чойдиш ҳамма вақт вақирлаб қайнаб туради. Толибжон болаларни қатор ўтқазиб қўйиб, кабоб олиб беради.

Кабобчидан сал нарида бир неча хотин клеёнка ёзиб кийикўти, равоч, қурут сотиб ўтиради. Йўлнинг соя тарафида доимо бир эски «Москвич» туради. Эгаси фанер қутига асал тўла шиша банкаларни қўйиб, тоғ асали, деб сотади. У асли Нишоннинг Қовчин қишлоғидан, асали ҳам пахта гулини эмган ариларники. Аммо ҳар гал автобус келганда йўловчилар гурра ёпирилиб, бу «тоғ асали»ни талаб кетишади. Кейинги автобус келгунча йигит «Москвич» бағажнигидан янги «тоғ асаллари»ни олиб, кути устига териб қўяди.

Бозорча тоғ йўлларида қор эриб, қатнов мавсуми бошланиши билан биринчи автобусни ласта-даста чучмўмалар билан кутиб олади. Бу пайт адирлардаги лолалар хазон бўлиб, тўпик бўйи келиб қолган буғдойзорларда лолақизғалдоқ алвон кўрпасини ёпиб ташлаган бўлади. Лола сайрига тўймай қолган одамлар тоғ лоласини кўриб, кўзлари яшнаб кетади. Самарқандга қайтаётган, Термизга ўтаётган машиналарнинг орқа ойналари лолаю чучмўмаларга тўлиб кетади. Қовчинлик асалчи йигит ҳам савдо мавсумини бошлаб юборади. Кабобчи қўрасидан чиқкан тутун ёнбагирларда сузади. Ана шундан кейин сал фурсат ўтмай, «бозорча»га равоч чиқади. Витаминга ташна йўловчилар равоч харид қиласидар. Шундоққина пастлиқда шовиллаб оқадиган сайдан болалар мой балиқ тутиб чиқадилар. Ой қулоғидан тол навдаси ўтказилиб шода қилинган балиқлар анча пайтгача типирчилаб турадилар. Йўловчилар дунёда тоғ сойининг балиғидек ширин балиқ бўлмаслигини биладилар. Савдога чиққанига қаноат қилмай, болалар яна тутиб чиққунларича кутиб турадилар. Июлнинг ўрталарига бориб, бозорчага олма чиқади. Бу ернинг олмасига дори сепилмайди. Ҳашаротдан холи тоғ куршовидаги олмазорлар кўкламда ёмғир суви, ёзда томирлари оралаб сизиб ўтадиган булоқ сувларини шимиради. Чанг-губордан холи боғларда етилган бу олмалар минг дардга даво эди. Асфальт йўл четида олма тўла пақирчалар тизилиб кетарди.

Тинимсиз ўтиб турган автобус, машиналардан тушган йўловчилар бир зумда бозорчани «ялаб» кетишарди.

Эртаги олма товсилиши билан кетма-кет ўрик чиқади. У томони Қарши, бу томони Жиззах ўриклари қоқи бўлган, тунука томларга ёйилган ўриклар қуритиб қоплаб бўлинган пайтда бу ерларда энди ранг олади. Август этагига келиб фарқ пишади. Тоғ ўригидан туршак солиб бўлмайди, ундан

қиём ва компот пишириш керак. Тоғ ўригидан пиширилган компотдан табиий ванилин ҳиди келади. Бунақа ажиб хушбўй қиёму компотларни шаҳарликлар ҳалдан ташқари яхши кўришади. Бу йўлдан ўтганки одам бор, бир-икки пақир харид қилиб кетмаса кўнгли жойига тушмайди.

Ана шундан кейин бозорчага дўлана чиқади. Кетма-кет кузги олма, нок бозори бошланади. Анзур пиёзини сўрайдиганларнинг сон-саноғи йўқ. Йўл четларида ёнғоқ тўла қоплар қалашиб кетади.

Тоқقا қор тушиши билан автобусларнинг қатнови ҳам сийраклашиб, қор тепадан пастга аста-секин туша бошлагандা автобуслар қатнови бутунлай тўхтайди. Фақат азамат юк машиналари — «Алка»лар қишин-ёзин баробар қатнаб туради.

Сўнгги йўловчиларгина каклик бозорини кўриб қоладилар. Тўрт-беш йўловчи-харидорга тулки билан бўрсиқ териси тегиб қолади.

Йўлларни одам бўйи қор босали. Чўққиларни, ёнбағири йўлларни булат ўрайди. Нихоятда тиниқ бир жимлик бошланади. Бу сукунатни булатлар тепасидан учиб ўтадиган реактив самолётнинг гуриллаши бузади.

Хонадонлар агрофига чўққидан хўрак излаб тушган ҳайвонларнинг излари қолади. Какликлар очиқ эшикларга кириб келадилар...

Толибжон бугун катта йўлдаги гавжум бекатга бормайди. Онасига берган ваъдасига биноан Кийиксовдига боради. Бугунги газеталарни автобус шофёри кабобчи йигитга ташлаб кетаверади.

Нонуштадан кейин Зайнаб битта халтага нон, қанд-курс, ёнғоқ, тутмайиз, куруқ чой солиб берди. Кетар олдидан кампир Толибжонни ёнига чақириб, болам, Кийиксовди момомга тиловат қил, тиловат қилишни биласанми, деб сўради. Толибжон, билмайман, деб жавоб қилди.

— Ҳай, майли, «Кулху Аллоҳи аҳад»ни уч марта ўқисанг, Куръон ўрнига ўтади, — деди.

Толибжон, уни ҳам билмайман, деди хижолатлик билан.

— Ҳай, майли, — деди яна кампир. — Сен кетавер, шу ерда туриб ўзим ўқиб қўяман. Савоби сенга тегсин деб, момога илтижо қиласман.

Толибжон онамнинг дили оғримасин деб, «хўп, хўп, она», деганча чиқиб кетди. Кампир орқадан жавраб қолди:

— Ҳой, тентак, бевошлиқ қилиб тоғантни қийнама! Форларга кирмагин, жар ёқасига бормагин, юмронқозиқ уясига

қўлингни тиқма, илон-чаёнлар чақиб олмасин. Кушларнинг боласига тегмагин, онаси қарғайди...

Толибжон Азизбекни эргаштириб йўлга тушди.

Ўн уч ёшлардаги бўйи чўзилиб қолган бу бола сира гапга аралашмас эди. Толибжон уни яхши танийди. Отаси Равшанбек деган чўпон эди. Толибжондан беш-олти ёш кичик бўлса керак. Ҳозир Толибжон унинг башарасини унугиб юборилти. Эслашга ҳаракат қилса ҳам эслолмади. Равшанбек бедарак йўқолган. Кўп қидиришди, кўрдим деган одам бўлмади. Бу бола отаси йўқолгандан кейин муштдек боши билан рўзгор тебратча бошлади. Ўзини ўтга-чўққа уриб, пул топарди. Автобус бекатида эрта баҳордан то қор тушгунча равоч сотади, балиқ сотади. Тоққа чиқиб ўрик териб келади, кийикўт теради, қош қорайганда ёнғоқ тўла иккита қопни эшакнинг гарданига айри ташлаб келади. Шу эшак жонивор билан қанча равоч, ўригу дўлана ташиди. Бувиси, Толибжон Кийиксовдига борармиш, деб эшишиб, атайин унга қўшли. Отангга атаб Кийиксовди момо мақбарасига шам ёқ, деб тайнинлади. Атаб қўйган еттита тангани рўмомчасининг учига туғиб берди.

— Бор, болам Азизбек, Толибжонга ҳамроҳ бўл. Муштдеккина бошингга рўзгор ташвиши тушди. Отанг бўлса сени шу аҳволга солиб қўярмиди, бор, боравер, мени ўйлама, мен бир худо қарғаган одамман, — дея орқасидан мунгли қараб қолди.

Толибжон уни ёнига чақирди.

— Бирга гаплашиб кетайлик, Азизбек.

Азизбек жуда кўҳлик йигит бўлиб ўсаётган эди. Овози дўриллаб, иягидаги туклар муртга айланади. Қарашлари ўйчан. Онасига ўхшаяптиимикин, отасигами? Лекин боланинг ичидаги қандайдир алам, пинҳоний изтироб түғён қилаётгани билиниб турарди. Онасини жуда кўҳлик дейишади. Қўни-қўшнилар орасида, қадамини чакки босарди, деган гаплар ҳам бўлиб ўтганди. Ҳатто бешик тўйида бир хотин, касофати эрига урди, деб айтганини ҳам эслашади. Толибжон Азизбекни қандай қилиб гапга солишни билмай, ўйланиб туриб, кейин сўради:

— Катта энанг соғ-саломатмилар? Бир кириб, кўриб чиқай дейман...

Толибжон ўёғига гап тополмай тўхтаб қолди.

— Ҳали бақувватлар. Ўзларига ўзлари овқат пишириб ейдилар.

Толибжон ҳайрон бўлди. Савол назари билан Азизбекка қаради. Азизбек унинг нимадемоқчилигини сезиб, жавоб қилди:

— Катта энам аямнинг қўлларидан овқат емайдилар.
— Нега? — деди Толибжон.

Бола жавоб қилишга қийналди. Анча жойгача индамай борди. Айтиш жуда ҳам қийин бўлган аллақандай аламли, изтиробли бир гапни тилига чиқазолмай қийналарди. Толибжон буни сезди. Айтмай қўя қолса ҳам майли эди-я, деб мавзуни ўзгартирмоқчи бўлиб турган эди, Азизбек қатъий деди:

— Мирвали тоғани бир кун эмас-бир кун ўлдириб кетаман. Уни ёмон кўраман. Дадамни шу йўқ қилган. Биламан, биламан. Уйда дадамни иккита қўшогиз милтифи бор. Орқасидан пойлаб бориб отиб ташлайман.

Боланинг овози бўғилиб, охирги гагларини айттолмай, юзини тескари бурди. Этаги билан қўзини, бурунларини артиб олди.

— Катта энам кечалари Мирвали тоғани қарғаб чиқади. Аямни қарғайди. Кейин ув тортиб йиғлайди. Мен ҳам бўйнига осилиб йиғлайман.

Толибжон пастки лабини қаттиқ тишлаб, қошларини чимириди.

— Толиб тоға, Толиб тоға, осмонга қаранг, бургут боласини учирма қиляпти! Мана, дурбиндан қаранг!

Толибжон Азизбек берган дурбин билан чўққига қаради. Офтобда оппоқ қорлар чақнаб, қўзни оладиган чўққининг шундоқ ёнгинасида баҳайбат бир бургут гоҳ мункиб, гоҳ учишга интилаётган бургутчанинг у ёнидан-бу ёнига ўтиб, баъзан тагидан келиб туртиб, уни йўлга соларди. Бургутча қанотларини пирпиратиб, ўзини эплаёлмай, ўқ теккандек, пастга шитоб билан мункиб кетарди. Она бургут шўнғиб, худди уни илиб олаётгандек, тагига кирарди-да, яна учишга ундарди.

Ёлғиз оёқ йўлда, қайноқ тупроққа бағрини бериб ётган капча илон безовталаниб бошини кўтарди. Кейин ҳужумга тайёрланаётгандек кулча бўлиб капгирга ўхшаган бошини тизза бўйи кўтарди-да, айри тилини ўйнатиб, қимирламай туриб қолди.

Уни тошбўрон қила бошладилар. Шунда у думи билан тупроқни чангитиб шу чанг-тўзон орасига кириб йўқ бўлди. Толибжон дурбинни қўзига тутиб, чўққи томонга қаради. Бургут энди йўқ, олис-олисларга боласини эргаштириб кетиб бўлганди.

Азизбек Толибжоннинг ёнида индамай борарди.

Толибжон унинг дадасини эслади. Ювошгина, камгап йигит эди. Бодомгул деган чиройли бир қызга уйланди, деб қулогига чалинганди.

Ҳақиқатан, Бодомгул ҳаддан ташқари чиройли, шаддод қиз эди. Бу атрофда ундан хушовоз қиз йўқ эди. Чирмандани чертиб қўшиқ бошлаганда ўйнаган ҳам ўйнарди, ўйнамаган ҳам. Қишлоқ тўйлари усиз ўтмасди. У ўзининг чиройлилигидан завқданарди. Қошидан бир энлик юқорида бир текис қирқилган патига*, қулогининг остига тўғрилаб қирқилган сатанг соқолига беҳи уруғи ивитилган сув суртиб ялтиратарди. Йигитларнинг кўзи куйсин, деб дуррани чап томонга сал қийшайтириб юртади. У сира пардоз қилмасди. Чунки шундогам унинг ним қизил лаблари, сариққа мойил оқиш чеҳраси ҳар қандай пардоздан кўримли эди. У бойсунликлар киядиган қаштали камзул билан даврага тушганда, силкиниб чирманда чертганда давралар жимиб қоларди. Айниқса, ўртага ёқилган гулхан атрофида айланиб қўшиқ айтиётганда, юзи алангдан яшнаб кетарди. Бўйнидаги қизил, кўк мунчоқлар, қулогидаги балдоқлари ялтираб, йигитлар кўксига учкун бўлиб сачарарди. Ана шундоқ қиз Равшанбекка насиб қилди. У тоғ-тошларда эчкилар суруви кетида чангга беланиб юраркан, фақат шу беқиёс хотинини кўмсадб, чўққилар тепасига чиқарди. Олисда қуюқ кумуш ранг туманлар орқасида кўринмай қолган қишлоғи томонга қаради.

Областнинг илфор чўпонлари қатори бир йили Равшанбекка ҳам орден чиқади.

Равшанбек бу қувончли воқеа муносабати билан уйида зиёфат беради. Ёр-биродарлар, қариндош-уруғлар, совхоз фаоллари йиғилишади. Мирвалини дастурхоннинг тўрига олишади. Зиёфат авжига чиқади. Ширакайф меҳмонлар, Бодомгулдан эшитайлик, шу бугун айтмаса қачон айтади, деб туриб олишади. Битта туғиб янада яшнаб кетган Бодомгул ловуллаб ёнаётган оловдек чакан кўйлак кийиб, чирманда билан ўртага тушади. Мирвали кўрадию оғзи ланг очилганча ёпилмай қолади. Бодомгул силкиниб-силкиниб чирманда чертиб, гоҳ баланд, гоҳ паст тиниқ овозда терма айтади. Мирвали тумонат йиғилган бу зиёфатда Бодомгулдан бошқани кўрмай-

*Пат — пешонадан қирқилган соч.

ди, ширакайф йигитларнинг овозларини эшитмайди, қулоги фақат Бодомгулнинг тошдан-тошга урилиб тушаётган тоғ сувининг овози каби қўнғироқдек овозини эшитади, холос.

Мирвалининг нияти бузилади. У билан учрашишнинг минг хил йўлини излади. Охири совхоз ҳаваскорларини телевизорга чиқаришни Тошкент билан келишиб, марказдаги клубда уч-тўрт кун репетиция қилишга уни чақириди. Бодомгулни ҳар куни машинада олиб келиб юришди. Шундай кунларнинг бирида, бирга овқатланамиз, деб уни Чорчинорга чақиришишди. Расулбек уни машинада опкелиб, ўзи, ҳозир келаман, деб қайтиб кетди. Бу ерда Мирвалидан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Расулбек йўлнинг ярмида машина ичидаги магнитофон кўйиб ўтириди: агар бирон машина бу томонга ўтмоқчи бўлса, нозик меҳмонлар бор, деб қайтаради.

Бодомгул табиатан енгилроқ аёл бўлганидан Мирвалига тез элакишишди. Ана шу кундан бошлаб ораларидаги муносабат тезлашиб кетди. Мирвали унга шу қадар берилиб кетдики, бир кун кўрмаса туролмайдиган бўлиб қолди. Равшанбек тоққа кетган пайтларда, ҳатто уйига ҳам бемалол борадиган, баъзан кечалари ётиб қоладиган одат чиқарди.

Равшанбекнинг энаси Мирвали келган тунда неварасини бағрига босиб йиғлаб чиқарди. Бир кун тонг маҳали Мирвали чиқиб кетаётганда кампир уни тўхтатиб, яхшиликча насиҳат қилди, ялиниб-ёлворди:

— Болам, гулдек рўзгорини бузманг! Биттагина арзанда боласи бор-а! Үғлим пайқаб қолса, жуда хунук ишлар бўлиб кетади, шуни биласизми?

Мирвали ундан тап тортмай, сиз бу ишларга аралашманг, кампир, дедиую чиқди-кетди. Мирвалининг қўлидан ҳар иш келишини кампир яхши биларди. Унга тенг келиб бўлмайди, тик қараганни йўқ қилиб юборади.

Кампир қон йиғлаб қолаверди. Мирвали келиб-кетишдан тийилмади. Кампир ўғлига айтай деса орада гап қочиб, болам шикаст еб қолади, деган йўй билан аламини ичига ютди. Тонг отгунча невараси Азизбекнинг пешонасини силаб, ёмонларга ўлим тилаб чиқадиган бўлди. Яхшиликча келинига насиҳат қилмоқчи бўлган эди, Бодомгул гапни калта қилди:

— Ҳафталаб тоғу тошларда йўқ бўлиб кетадиган ўғлингизни йўлига кўз тикиб ёш умримни ўтказайми? Дунёга икки марта келмайман-ку!

Ана шундан кейин кампир келинининг қўлидан овқат емай қўйди. Уни ҳаром билиб, кирини ҳам ўзи ювиб, қозонтоворгини ҳам бўлак қилди. Аммо лом-мим деб боласига бу тўрида оғиз очмай, кўз ёшларини ютди.

Кампир ўелини сўнгги бор тоқقا кетиш олдида хотининг сочларини силаб хайрлашаётганида кўрган. Ўшандада унинг жигар-бағри қон бўлиб оққан эди. Равшанбек ўша кетганча қайтиб келмади. Дом-дараксиз кетди. На тириги, на ўлиги топилди. Ҳар бир фор, ҳар бир ўнгирни қадам-бақадам қараб чиқишиди. Топишолмади. Кампир боласига аза очолмай, на қора кийишини, на оқ кийишини билади. Бодомгул бир-икки ой паришонхотирроқ бўлиб юрди-ю, яна аслига келиб, сертақин бўлиб қолди. Бўйнида марваридлар, бармоқларида бриллиант кўзли узуклар пайдо бўлди. У кийган кўйлакларни бу томонларда бирон аёл киймаган.

Бу гаплардан Толибжоннинг хабари йўқ. Фақат Азизбекнинг бояги, Мирвали тогани отиб ташлайман, деганидан, бола дадасининг ўлимини Мирвалидан кўряпти, деб ўйлади. Наҳотки шундай бўлса? Наҳотки Мирвалининг қўли одам ўлдиришга кўтарилса?! Мумкин эмас, Толибжон, гўдакнинг эзилиб турган юрагини баттар эзмай деб, бу тўрида бошқа гап очмади.

Толибжонлар келганда мақбара олдида ёнбошига «Узтелерадио» деб ёзилган микроавтобус турарди. Мақбара орқасидаги сўрида икки-учта баҳши тиззасига дўмбирасини қўйиб, ёши олтмишлардан ошиб қолган шаҳарлик бир аёл билан қизгин баҳслашиб ўтиришипти. Бериги сўрида ўзи ўш бўлишига қарамай, соқоли кўксига тушган телепратор оёғини саланглатиб ўтирипти. Ёрдамчиси бир ёнбошида «Уч оёқ», оғзи очилиб қолган сумкадан кўриниб турган кассеталарга бош қўйиб, аппаратни қучоқлаганча хуррак отиб ухляяпти.

Чинор танасига қоқилган патнисдек тунукала ёзув. Толибжон яқин келиб ўқиди:

«Ушбу Кийиксовди момо мақбараси инсоннинг табиатга, жониворларга бўлган буюк муҳаббати рамзи сифатида **ДАВЛАТ МУХОФАЗАСИГА** олинган».

Тошўчоқقا биратўла тўртта қумғон қўйиб, тагига ўт қалаётган йигит Толибжоннинг олдига келди.

— Сўрилар банд эди-я, мәҳмон. Анаву ерга палос тўшаб бера қолай. Тошкентдан опа киночиларни олиб кептилар, шунга...

Толибжон бу опа ким экан, деб ҳайрон бўлиб турган эди, йигит топқирлик билан жавоб қилди:

— Танимайсизми, бу опа бизнинг тоғлардаги хотинлардан, баҳшилардан кўшиқлар, достонлар ёзиб оладилар. Алавия опа шу киши бўладилар-да! Кўп яхши, кўп покиза аёл бу киши. Телевизорга ҳам тез-тез чиқиб турадилар. Манави ёзувни кўрдингизми, шуни ҳам опа Тошкентдан ёздириб олиб келдилар, — у шундай деб чинор танасига қоқилган тунукадаги бояги ёзувни кўрсатди.

Толибжон билан Азизбек мақбарани айланиб, у ёқ-бу ёқларини кўриб бўлгунларича йигит ёнгоқ тагига палос тўшаб, ўртага дастурхон ёзиб қўйди. Йўл юриб анча чарчашган эди. Баҳшилар билан берилиб сұхбат қилаётган Алавия опа уларнинг беозор ўтиришларига зимдан қараб қўярди. Кейин у ўрнидан туриб кўзойнагини олди-да, бир-бир босиб улар тепасига келди.

— Кийиксовди момони зиёрат қилгани келдингларми? Балли, балли сизларга!

Опа сўрида оёқ осилтириб ўтириб толиққан эди. Улар қаторига келиб, оёқнинг чигилини ёзай деб чордана қуриб ўтириб олди. Толибжон ундан:

— Кийиксовди момо тарихда бўлганми, у ҳақидаги ривоятлар тўғрими? — деб сўради.

Опанинг овози отинойларнинг овозига ўхшаб, фақат битта нотада юрар экан. У шошилмай Момо тўғрисида гапира бошлади:

— Тарихда шундай одам ўтган. Тарихий манбаларда бу онахоннинг номи тез-тез учраб туради. Ҳақиқатан ҳам бу табаррук онахон ҳайвонлар феъл-атворини жуда яхши билганлар. Ҳатто йиртқич ҳайвонлар ҳам у кишининг кўзларига бир қараганда гипнозланиб қолган. Онахон қирқ уч ёшда ўзаро чиқишмай, бир-бирини қириб ташлаган қабиладошлиридан аразлаб, бу томонларга келиб қолган, танҳоликда кун кечирган. Ҳайвонлар билан дўстлашиб, ўшалар билан овуниб умр ўтказган. Минг тўққиз юз йигирма еттинчи йилда келганимда ҳам бу мақбарани зиёрат қилганман. Эмизикли боласидан ажралган кийикни қандоқ қилиб соғғанлари тўғрисидаги ривоятни шу ердаги кексалардан ёзиб олгандим. Академиянинг фольклоршуносликка бағишланган тўпламларида бир неча марта нашр қилинди. Ўша келганимда «Намоз ўғри» романига материал йиғиб юрган Абдулла Қодирий

били шоир Чўлпонни шу ерда учратганман. Қодирий Чўлпонга шундай деган эди: «Абдулҳамид, шу ривоятни бир достон қилмайсизми? Жуда ўқишли бир нарса бўларди. Ривоят — насрдан кўра назмга яқин. Сиз буни жуда эплардингиз. Қадим афсоналардаги Клеопатраларни ёздингиз. Бу ундан яхши чиқади. Инсоннинг табиат билан бирлиги, жониворлар билан дўстлиги тўғрисидаги бу достон ёшларимизга табиатни фораг қилиш эмас, уни авайлаш, унга меҳр қўйишни ўргатарди». Чўлпон Қодирийнинг бу илтиносини бажонидил қабул қилди. «Агар ўрни келиб қолса, мен ҳам янги романга киритишга уриниб кўраман. Шу жойларга Номоз ботирни олиб келаман», дейди Қодирий. Достон ёзишни дилига туғиб юрган Чўлпоннинг бошига турли шўришлар тушиб, ниятини амалга ошиrolмади. Абдулла Қодирий ҳам янги романни бошламай туриб, армону ҳасратда отилиб кетди. Ўшанда Қодирий Кийиксовди момо Эрону Ҳиндистонда, Туркия билан Афғонистон тарафларда ҳам машҳур, деган эди. Ривоятларга қараганда, Бобораҳим Машраб Каттакўрғонга келганда Сўфи Оллоёр уни Кийиксовди момо зиёратига олиб келган эмиш. Манави мақбарани Амир Темур қурдирган. Устидаги лавҳа битилган кўк тошни Улугбек ўрнатган. Бу — тарихда битилган аниқ гап. Ҳар қалай, бу жойни эҳтиёт қилиш керак, сохта диндорларнинг даромад манбаига айлантириб олишларига йўл бермаслик керак...

Азизбек Кийиксовди момо мақбарасини қучоқлаб, сафана фишларини силарди. Кўз ёшлари селоба бўлиб илтижо қиларди:

— Момо! Момогинам! Дадам қайда? Айтинг, сиз биласиз, моможон! Кийикларингиздан, осмонда учеб юрган күшларингиздан, бўрилардан, тулкилардан, айқлардан сўранг, дадам қайдалигини айтишсин. Жон момо, дадамнинг дарагини айтишсин. Мен дадагинамни соғиниб кетдим. Катта энам йиғлайвериб кўр бўлай деяпти. Кечалари тиқ этса, эшикка қараб, йўл пойлайди. Момогинам, дадамни топиб беринг, топиб беринг! Ёлвораман. Совукда қолган кийикларингизни боқиб, кўйиб юборганман. Кушларингизга дон сепаман. Қор ёққан пайтларда кийикларингизга атаб йўлларга хашак уйиб қўяман. Дадам қани? Дадагинам қани? Топиб беринг, жон момо!

Толибжон унинг тепасига келди. Сафана пастида Азизбек сочган тангалар ётарди. Толибжон уни қўлтиғидан олиб турғазди.

— Бўлди, бўлди, Азиз. Ўзинг эсли боласан-ку. Кўй, кўй энди, жиян! — У ўпкаси тўлиб айтадиган гапи бўғзига келиб туриб қолгандек, ҳиқиллаб гапироммади.

Толибжоннинг дили вайрон бўлди. Томоғидан овқат ўтмади.

Бошига тоғдек фам ағдарилган, яхши деб, меҳрибон деб ўйлаган одамлардан фақат ёмонлик кўравериб, уларга ишончини йўқотган Азизбек энди умрининг охиригача изтиробда яшашини, ҳаммадан шубҳаланадиган, нафратланадиган, руҳи майиб, қаҳри қаттиқ, аёвсиз, шафқатсиз бир кимса бўлиб қолиши мумкинлигини ўйлаб Толибжон эзилиб кетди.

Алавия опа жуда ҳушёр аёл эди. Тоға-жиянлар орасида аллақандай дилгирилик борлигини билиб бахшилар томонга кетди. Улар кун пешиндан оққандан орқага қайтишди. Толибжон тоза ҳавода, чиройли манзарапарни кўриб, бир оз кўнглим ёришар, деб ўйлаганди. Кийиксовди момо зиёрати ҳам татимади.

Йўлнинг ярмига келишганда узоқда харсант тошда орқа ўгириб ўтирган бир одамнинг қораси кўринди. Ким бўлди экан? Зиёратга келганлардан бири бўлса керак, деб ўйлади. Харсанга ўтирган кимса одам шарпасини сезиб ўрнидан кўтарилиди. Ўгирилиб қаради. Кимсасиз бу тошлар орасида одам боласига дуч келганидан севингандек, икки қўлини силкитиб булар томон кела бошлади.

Бу — Жайрона эди. Унинг кўйлак этаклари йиртилиб, лахтак-лахтак бўлиб осилиб қолган. Тошларда, шағалларда юраверганидан туфлиси йиртилиб, бармоқлари чиқиб турарди.

Жайрона Асвонда, Искандарияда, Қоҳирада, Мозамбикда унга ҳамроҳ бўлган. Ораларида муҳаббатга ўхшаш гаплар ўтган. Толибжон олис араб юртларида ишлар экан, Жайрона унинг шахсий таржимони бўлган. Шаддод, бир гапирсанг, иккени қайтарадиган, кўп ўқиган, кўп мутолаа қилган, мулоҳазали қиз эди. Бутун қурилиш аҳлининг кўзини ўйнатиб, оловдек кийиниб юарди.

— Бу томонларда нима қилиб юрибсиз, Жайрона? — деди ногаҳоний учрашувдан ҳайрон бўлган Толибжон.

— Сўраманг. Гап кўп. Укам шу томонларда геологлар партиясида практика ўтаётган эди. Топдим, кўришдим. Қайтишда йўлдан адашдим. Эрталабдан бери сарсонман. Ўзингиз нима қилиб юрибсиз?

— Мени уйим шу яқин жойда. Жиянимни айлантиргани чиққандим.

— Илтимос, Толибжон ака, юравериб ҳол-жоним қолмади. Мени катта йўлга чиқазиб қўйсангиз.

— Хўп, хўп, аммо шу аҳволда шаҳарга қандоқ борасиз? Бу кеча бизникида дам олиб, саҳарда йўлга чиқсангиз қандоқ бўларкин?

Жайрона бош чайқади.

— Шу бугун кетишим керак. Толибжон ака, мени бу ерда кўрганингизни, илтимос, бировга айтмасангиз. Кейин тушунтириб бераман. Албатта, айтаман.

Толибжон, хўп, дедио Азизбекка, кетдик, дея ишора қилди. Сал йўл юришгандан кейин орқадан ёнбошига «Узтелерадио» деб ёзилган микроавтобус келиб ёнларида тўхтади. Алавия опа деразадан бош чиқариб, қай томонга борасизлар, деб сўради. Толибжон ҳозир ўнгга бурилиб кетишларини айтди-да, ана шу кетишида Тошкентда бораётган бўлсангизлар, мана бу синглилизни ҳам олакетсангизлар, деб илтимос қилди. У айтганча экан. Толибжон Жайронанинг автобусга чиқишига ёрдамлашиб юборди, машина жилди. Ҳар куни бир бор ёмғир ювиб ўтадиган шағал йўлда хирагина чанг кўтарилди, холос.

Келаётганда шошилмай орқала юрган Азизбек қайтишида шошиб олдинда борарди.

— Мунча шошасан, Азизбек? — деди Толибжон унга етиб олиб.

— Энам уйда ёлғиз. Мендан хавотир олиб, остоноада ўтиргандир.

— Нега ёлғиз бўлади?

— Аям кетиб қолганлар. Мирвали тоға марказдан бир ўзига уч хонали уй берган. Ўзи кўчириб олиб кетди. Энам икковимиз қолганмиз.

У Толибжонга ялт этиб қаради.

— Билиб қўйинг, Толиб тоға, мен директордан қасдимни оламан!

У шундай деди-ю, шағал йўлда елдек югуриб кетди.

X

Толибжоннинг қилаётган ишлари атайлаб Ўзбекистондан келиб қиласидиган иш эмасди. У қилаётган нотайин ишларни

ўша ердаги ходимлар қилаверса бўладиган ишлар эди. У консул қаёққа бор деса ўша ёққа бориб умрини ўтказиб юрарди. Шу нотайин иш билан ўн саккиз йил умрини совурди. Бир фарзанд кўрди. Бола балогатга етди. У ўғлим бегона юртда, бегона ахлоқ, бегона турмуш тарзига берилиб кетмасин, деб ўғлини Ўзбекистонга олиб келди. Уйини, квартира ҳақи тўланмаган, деб юкларини битта хонага тиқишириб, бошқа хоналарни бегоналарга бериб юборишибди. Толибжон ўғлини бир вақтлар ўзи ўқиган билим юртига жойлаб, ётоқ олиб берди.

Энди Толибжонни Тошкентнинг топшириғи билан Африканинг Мозамбиқ мамлакати ихтиёрига юборишиди. Орадан бирон ой ўтиб бу ерда вабо бошланди. Шу сабабли бу юртга пахта экиш ишларини ташкил қилиш учун келган ўзбекистонлик мутахассисларни зудлик билан бошқа томонга олиб кетишиди. Толибжоннинг хотини вабога чалиниб, карантинда қолиб кетди. У ердаги беморлар бирин-кетин азобларда тўлғониб ўла бошладилар. Толибжоннинг хотини ёлғизгина боласидан кўнгил узолмай, жон таслим қилди. Ўликларни худди куйдиргига учраган моллар сингари бир жойга уйиб куйдирдилар. Атрофни маҳсус дориланган бош-оёқ кийим кийган полициячилар ўраб олган. Фақат дипломатларгагина бу воқеани кузатишга рухсат берилган. Толибжон хотинининг алангада жизғанак бўлиб куяётганини ўз кўзи билан кўриб турди.

Бу Толибжоннинг ҳаётида сира унутиб бўлмайдиган даҳшатли воқеа эди. Кузатувчилар ҳам бош-оёқ ниқоб кийганлар. Уларнинг қандоқ ҳаяжонга тушаётгандарини ниқоб ичида билиб бўлмасди.

Толибжон жуда кўп қийинчиликларни кўрган, минг хил азобларга дуч келган, бардошли йигит эди. Аммо шу пайт у кўзларидан дув-дув ёш тўкарди. Фарёдини бирор эшитмасди. Кўз ёшларини ҳеч ким кўрмасди.

У «Хотинимнинг кулини беринглар, юртимга обориб расм-русум билан кўмай», деб илтимос қиласди. Аммо кулини бермайдилар. Кулда жуда узоқ вақт сақланадиган давоси йўқ дарднинг микроби бор, оборсангиз юрtingизга ҳам вабо тарқаб кетади, деб беришмади.

Толибжон Тошкентга келганда ўғлига онасининг ўлганини билдирамади.

Ўғли ўзига ўхшаб китобдан бош кўтармайдиган, бирон жумбоқни ечмагунча, тагига етмагунча, билиб олмагунча

тинчимайдиган бола эди. У шу ернинг ўзида уриниб араб, форс, инглиз, француз тилларини яхшигина эгаллаган эди. Кейинги пайтларда у араб алифбосида ҳусни хат машқ қилаётганди.

Толибжон ёлғиз боласидан кўнгил узолмай юрган кезларида ундан хат олади. У ўз ихтиёри билан жанглар қизиб турган олис Афғонистонга таржимон бўлиб кетаётганини ёзган эди. Безгакка чалинган Толибжон боламнинг дарагини билиб беринглар, деб консулга учрайди. Элчихонага телефон қиласди. Улар албатта суриштириб, билиб берамиз, деб ваъда қилишади.

Орадан бирон ой ўтиб боланинг дараги чиқади. Боласи нобуд бўпти. Жасади солинган тобутни қаёққа юборишини билмай, охири уни ўша ернинг ўзида куйдиришганларини хабар қилишган эди.

Бегона юртда безгакка чалинган, иситмада куйиб-ёнаётган Толибжон бир ўзи мунғайиб қолди. Вабо бошланганда Жайрона Африкада эмасди. Литванинг Каунас шаҳрида бўлаётган бир ойлик семинарга кетган эди. Семинарнинг охирги куни Москвадан етиб келган Иттифоқ Давлат Хавфсизлиги қўмитасининг раиси Игнатов семинар қатнашчиларининг фаолиятларини бирма-бир таҳлил қилди. Жайрона Африканинг бир неча вилоятларида вабо тарқаганини Игнатовдан эшилди. Шу ернинг ўзида вабога қарши доридармонлар ичиришди, укол қилишди, эмлашди.

Жайрона қайтиб келганда Толибжон тўшакка ётиб қолган, иситмада куйиб ёнарди. Хотинидан, ўғлидан жудо бўлган Толибжоннинг аҳволи оғир эди. У ўз фами билан бўлиб безгакка қарши эҳтиёт чорасини унугтан эди. Шефнинг бошига мусибат тушган ўша кезларда Жайрона кунига яради. Кечалари то уйқу элитгунча ёнида қоларди. Баъзан унинг ҳувиллаб қолган кимсасиз уйида ётиб қолган пайтлар ҳам бўлган.

Одам тафтини одам кўтаради, деганлари нақадар зўр гап эканини Толибжон ана ўшанда билганди.

Жайрона овқат тайёрлар, бирга ўтириб тамадди қилишарди. Жайрона пазанда эмасди. Пиширган овқати gox shür, gox tuzsiz bўларди. Овқат пиширишга укуви йўқлигини унинг ўзи ҳам биларди. Таомни дастурхонга кўйганда, албатта, қорин тўйса бўлди-да, деб укувсизлигини қизиқчилик билан босиб кетарди. Ниҳоятда пазанда хотинининг ширин-

ширин овқатларига ўрганган Толибжон учун бу овқатни ейиш анча мушкул эди. Аммо етти ёт бегона аёл вақтини аямай унга овқат пишириб берса, емаслик ноинсофлик бўларди. Толибжон, умримда ҳеч қачон бунақа ширин овқат емагандим, деб мақтаб қўярди.

Жайронага ҳеч ким Толибжонни ёлғизлатиб қўйма, деб тайинлаб қўймаган. У одамгарчилик, қолаверса, юртдошлик бурчини ўтаётган эди. Толибжон иситмада ўртаниб ётиби. Безгак ҳар хуруж қилганда, аввал қалтираб совқотарди. Кейин бирдан ҳарорати ошиб кетади. Терга ботиб, кийим боши, чойшаб, болишлар, одеяллар тердан шалаббо бўлиб кетади. Жайрона уни ечинтириб, баданларини артиб, тоза қўйлак кийдириб қўярди.

Ҳадеганда иситма қайтавермайди. Докторларнинг дорилари, уколлари ҳам кор қиласди. Жайрона элчихона боғбонининг маслаҳати билан безгакка чалинган кўп bemорларни даволаган бир кампирни бошлаб келди. Кампир саксон ёшларга борган бўлса ҳам ҳали тетик, қадди расо хотин эди.

Уни умрида неча марталаб заҳарли илонлар, чаёнлар чаққан. Илон, чаён чаққан кишиларни тупуги билан даволар экан. Кампир Жайронага мастава тайёрлашни буюради. Устига «Кибрит» деб ёзилган гугурт кутичасида олиб келган иккита қора қўнғизнинг биттасини оловкуракка қўйиб куйдирди. Кейин уни майдалаб, мурчга аралаштириди-да, Толибжонга билдирмай маставага солди. Иштаҳаси йўқлигидан овқат емай қўйган Толибжонга зўрлаб ичирди.

— Бўлди. Эрталаб отдек бўлиб кетасан, — деди кампир.
— Аммо кечаси иситманг қирқ даражага чиқади, кўрқма. Ҳарорат бирдан тушади.

Кампир кетди. У айтгандек, кечаси Толибжон иситмада куйиб-ёнди. Алаҳсираб, хотинини чақирди, қаёқларда юрибсан, деб ўғлини койиди. Шундан кейин терга ғарқ бўлиб ухлаб қолди.

Эрталаб кўзини очғанды, танида безгакдан асар қолмаганди. Аммо қуввати йўқ эди.

Жайрона унинг ёнидан жилмас, ўз жигаридек унга, меҳрибончиликлар қиласди. Кирини ювади, ўзини ювинтиради. Уйини йифиштириб, кўзи сал илиниши билан халта кўтариб бозорга югуряди. Оғзига ёқадиган нарсалар топиб келиб, едиради.

Толибжон дармонга кириб ўзига кела бошлаганда Жайронага қандоқ қилиб миннатдорчилек билдиришини билолмай қийналарди.

Бир куни иккови балконда чой ичиб ўтиришганда Толибжон дилидаги гапини айтди:

— Жайрона, ҳеч ким ўзга юртда дардга чалинмасин экан. Ўз юртингда оғрисанг, юртингни ҳавоси ҳам дори бўлади. Аммо мусофириликда жуда фариб бўлиб қоларкансан. Яхшиям сиз бор экансиз. Минг раҳмат. Бўлмасам, ким билади, нима бўлардим. Ҳеч қачон яхшилигингизни унутмайман. Ўлмасам, сизга бу яхшилигингизни ўн чандон ортиқ қилиб қайтараман.

Жайрона кулди. Бу яхшиликни сизга қарзга бераётганим йўқ, ахир одаммиз-ку, наҳотки пича яхшиликка ҳам миннат қилсак, шу тузалиб кетганингиз — қилган яхшилигингиз, — деди.

— Бир гап айтсанм хафа бўлмайсизми?

Толибжон, майли, айтинг, деди.

— Толибжон ака, сиз курашга ярамайдиган, иродаси бўш одам экансиз. Сиз Лев Толстой назариясига амал қиласидиган кишилардансанз. Биласизми, Толстой зулмга қарши бош кўтарма, деган ақидани олдинга суради. Мен сизга қойил эмасман. Сиз нима қиляпсиз, э-э... — Жайрона ҳафсаласи пир бўлиб, кўл силтаб қўйди.

Ер ёрилмади-ю, Толибжон ерга кириб кетмади. Бир ҳисобда унинг гаплари чин эди. Толибжон тақдирга тан бериб яшаётганини сезмасди. Шу топда сезди. Буни унга Жайрона айтди.

— Бу ерга келиб нима иш қиляпсиз? Ҳозирги қилаётган ишингизни шу ердагилар ҳам бемалол қила олишади. Бир мамлакатдан иккинчи мамлакатга келиб қиласидиган иш эмас бу. Сизни мутахассис сифатида юборишган эмас. Қувфин қилишган. Тўғрими?

Толибжон бош ирғаб унинг гапини тасдиқлади.

— Ана, буни ўзингиз ҳам биласиз. Нега индамайсиз? Нега бош кўтариб, ҳақлигингизни исбот қилолмайсиз? Нега Москвага ёзмайсиз? Нега Политбюрога хат юбормайсиз?

Толибжон бир хўрсиниб олди.

— Кимлар билан олишганимни билмайсиз-да, синглим. Бу ишга Брежневнинг кўёви аралашган. Энди бу чигал ишни узоқдан туриб ечиб бўлмайди.

Жайрона, э-э, қўйинг-э, дея ўрнидан туриб кетди.

Бемор одамнинг дилини оғритиб қўйдим, дея яна қайтиб келиб, жойига ўтири.

— Мендан хафа бўлманг. Бир қизишиб кетдим-да.

Толибжон бошини кўтармай жавоб қилди:

— Аммо рост гапни айтдингиз.

Жайрона қатъий гап қилди:

— Уйланинг, Толибжон ака. Ўзингизга ўхшаган иродасиз, бўшашган аёлга эмас, олов бўлиб ёнадиган, йиқилса ер титрайдиган, тишли, тирноқли аёлга уйланинг. Бўлмасам, давр шамоллари сизни хазондек шопириб ўйнайди. Оёқ ости бўлиб кетасиз. Мен айтганин қилинг. Юрғанда товонидан ўт чақнайдиган хотин олинг.

Толибжоннинг кўнглидан ялт этиб бир гап ўтди. У айтиётган аёл ўзи эмасмикан? Кўнглига келган гапдан ўзини койиди. Мени бошига урадими?

Бу тўғрида ораларида бошқа гап айланмади. Жайрона унга дори ичириб, алла-паллагача бошида ўтири. Кўзлари бирам чиройли. Худди жайрон кўзларига ўхшайди. Энгашиб қўлтиғидан градусникни олаётганда, соchlари осилиб, Толибжоннинг юзидан сирпаниб ўтади. Ундан аллақандай баҳор ҳиди анқиб кетади. Шунда Толибжон ўзини ўзи бошқаролмай қолади. Аста қўлларидан ушлайди. Бармоқларини силайди. Жайрона қўлини тортиб олмайди, қўйиб беради. Толибжон бирдан ўзига келади. Қўлини олади. Мени кечиринг, дейди-ю, қўзига қараёлмай, юзини ўгиради.

Толибжон тамоман тузалиб кетолмайди. Асабийлик дардига мубтало бўлади. Сал нарсага қизишиб кетадиган, бирор билан гаплашганда силтаб ташлайдиган бўлиб қолади. Буни Жайрона билади. Дарбадарлик, хотинининг ўлими, жабр қилган одамга қарши бош кўтаролмаслиги уни шу кўйга соглан.

Элчихонадагилар маслаҳатлашиб, уни Ватанга қайтариб юборишга қарор қилишади. Жайрона аэропортгача кузатиб чиқади. Шунда Толибжон ўзига бениҳоя кўп ва самимий меҳрибончилик қилган бу қизга дил-дилдан миннатдорчилик билдиради.

— Жайрона, келинг, акаларча пешонангиздан бир ўпиб хайрлашай.

Жайрона пешонасини эмас, юзини тутади. Нозик қўлларини унинг бўйнига чирмаб, лабини лабига босади, мен

боргунимча уйланиб қўйманг, деб ярим ҳазил, ярим чин бир гап қиласди. Толибжон то самолётда Тошкентга келгунча бу гапнинг мағзини чақишига уринади. Қўнглида унга нисбатан қайноқ бир ҳис уйғонганини сезади. Кейинги ойларда Жайронана, ҳатто, тушларига ҳам кирав, унудингизми, деб таъналар қиласди.

У Тошкентга келганда ҳам Жайронани унуголмади.

Бугун ваҳший тоғлар орасида у билан яна юзма-юз келди. Ҳеч ўйламаган, кутмаган бир пайтда олдидан чиқди.

Эрга тегдимикан? Ё сўққабош бўлиб юрибдими?

Толибжоннинг кўнглида ухлаган хотиралар уйғониб кетди-ю, оромини йўқотди...

XI

Бир ойдан ошдики, Толибжон дунёда нималар бўлаёт-ганидан бехабар. Газета йўқ, телевизор ҳали ҳам ишламайди. Довонда ўпирилиш бўлганми ё бирон иш қилишяптими, йўл бекилиб, транспорт қатнови учун сой ёқасидан вақтинча омонат йўл қилинган. Бу йўл бекатдан бирон километр пастликда. Автобуслар ўша томондан ўтиб кетишаверади. Толибжон ўрганган гавжум бекат энди жимжит. Кабобпаз ҳам қўрасини кўтариб сойликка тушиб олган. «Тоғ асали» сотадиган йигит йўл бекилмасдан олдин довоннинг нарёғига ўтиб кетган. Йўл қачон очилади, умуман, довонда нима иш қилишяпти, Толибжон билмасди. Мирвали ҳам ишлари кўпайиб кетиб, Толибжондан хабар олмай қўйган. У бева кампирнинг буқачасини бўғизлагандан буён Толибжоннинг ундан анчагина кўнгли олинган. Азизбек ҳам дилига хирадик солиб қўйган эди.

Толибжон аввалгидек, сокин сойликка тушиб кетганича, кечгача минг хил хаёллар суриб яна қайтиб чиқарди. У ҳар гал қайтаётганда гувала деворли ҳовли остонасида Азизбекни учратарди. У ўша-ўша камгап, бирорвга қўшилмас, ўз ўллари билан ўзи овора эди.

Тўғри, Толибжон бу орада икки марта Қоплонбоп билан Дукатга бориб, сой бўйларида айланиб юрди. Бу кезишларда хаёлан режалар тузиб чиқди. Лекин унинг режалари Мирвалига маъқул бўлармикан?

Қоплонбоп оралаб оқадиган сойни қувурдан ўтказиш керак. Токи сойга селлар ҳар хил нажосатни ювиб тушмасин.

Мана шу ифлосланган сувдан дукатликлар колит касалига мубтало бўлятилар. Шундоқ катта, миллионер, имкониятлари ҳар қандай харажатни писанд қилмайдиган хўжалик учун ярим километр ерга қувур ётқизиш қийин бўлмаса керак. Қоплонбопликлар учун бир тегирмон сув оқадиган лоток қўйса, бемалол етади-ку.

Мирвали ғалати феълли одам. Ишига аралашадиганларни унча хуш кўрмайди. Бироннинг маслаҳатини олмайди ҳам. Илгарилари келиб, ҳолинг не, деб Толибжоннинг кўнглини овлаб кетарди. Энди уни бутунлай унутиб юборди. Бормисан, йўқмисан, демайди.

Толибжоннинг эса қиласидиган иши йўқ. Саланглаб у ёқقا боради, бу ёқقا келади. Қўл учиди кун кўриб турган бир ветвачнинг рўзғорига шерик бўлиб ўтирипти. Халқда, меҳмоннинг иззати уч кун, деган гап бор. Тирик товон бўлиш ҳам етар, деб ўйларди Толибжон.

У қаёқقا боради? Тошкентга кетай деса, у ерда унга кимнинг кўзи учиб турипти. Бирон ишнинг бошини ушлай деса, бу қишлоқда унга мос иш йўқ.

Мирвали унга бир-икки ишни айтиб кўрди. Албатта, Толибжон эплайдиган иш. Мирвалининг қўл остида ишлаш унга тўла тобе бўлиш, яхши-ёмон ишларига шерик бўлиш демакдир. Толибжонга кампир энаси: «Болам, Мирвалига хушёр бўл, унинг қўли қонли дейишияпти. Унга қўшилиб, сен ҳам бадном бўлиб қолма», деган эди. Бу гапнинг чин эканлигига Толибжоннинг ақли етиб қолганди. Демак... Толибжоннинг боши қотди.

Толибжон ўйлай-ўйлай диққинафас бўлиб кетди. Кампир энасига, бир айланиб келай, деб уйдан чиқди-да, боши оқсан томонга кета бошлади.

У юриб-юриб терскай тарафдаги адирга чиқди. Қишлоқ болалари шу тарафда қўй-эчклиларини боқишарди. Эллик чоқли эчки тошдан-тошга сакраб, ўтлаб юрипти. Қўйлар пастлиқда. Болалар эса қумғон тагига ўт қалаб гурунг қилишияпти. Толибжон улар даврасига қўшилиб, гапларига кулоқ сола бошлади.

Дунёда ҳали гуноҳга ботмаган, виждони азоб берадиган хоинликларга дуч келмаган, ўй-хаёллари ўзидек тоза инсончалар... Атрофда худди шу сабийлардек покиза, суви ҳам, ҳавоси ҳам, дов-дараҳтлари ҳам иффат пардасини йўқотмаган,

инсон тафаккури яратмиш кимё мўъжизаларига, бирни бор қилмоқ учун ўнни йўқ қилувчи фан «ютуқлари» га рўпара келмаган бир поклик хукмон эди.

Кумғон вақирлаб қайнаб кетди. Алюмин кружкада чой хўплаганда лабининг куишига қарамай, болаларнинг оғзи гапдан бўшамасди. Уларнинг алмойи-алжойи гапларидан Толибjon мириқиб кулар, хузур қиласарди.

— Биласизми, каклигимнинг биттаси ўлиб қолди!

— Нега? — деди ҳайрон бўлиб Толибjon.

— Хўроздга бостирган эдим, бечора каклигимнинг орқаси битиб қолди-да, тезак ташлаёлмай уч кун қийналиб ўлди.

Азизбек ўрнидан туриб кетди.

— Э, гапинг қурсин. Ҳаммаси гирт ёлғон...

Азизбек шундай деб Сумбул толаси билан «қаён ўт» тергани пастликка тушиб кетди.

Унинг кетиши ҳикоячи болага айни муддао бўлди.

— Битта зўр гап айтаман. Азизбекка айтмаймиз, айтсан Кийиксовди момомнинг арвоҳи урсин, деб қасам ичсаларинг айтаман, деди.

— Бўпти, қасам ичамиз.

— Бир кун воҳли туриб,- какликларимни ёввойи мушук олиб қочмадими, деб ҳовлига чиқсам. Мирвали тоға бизнинг девордан ошиб тушяптилар. Аввалига қўрқиб кетдим. Мирвали тоға бармоқларини лабларига босиб, тисс, дедиларда, ёnlаридан битта ўн сўмлик чиқариб, кўрганингни бирорга айтма, деб эшигимиздан чиқиб кетдилар. Бирпасдан кейин Равшанбек тоғам девор наҳрасидан қараб. жиян, шаттанд бирор тушмадими, деб сўрадилар. Мен, йўқ, ҳеч ким тушмади, ёввойи мушук ўтди, дедим. Анчадан кейин Равшан тоғанинг сўкинганини, Бодомгул кеннойимнинг йиғлаганини эшигидим. Ана шу.

— Ва-а! — деди бир бола. — Мен бирон қизиқ гап айтасанми, деб ўйлагандим.

Гапи қизиқ чиқмаганидан хижолат тортган бола хафсаласи пир бўлиб хўриллатиб чой ича бошлади.

— Ундан кўра индийский кинога билетсиз кирганингни айт. Толиб тоға, эшигинг, жуда боплаган.

Бола, эндиғиси қизиқ бўлади, деб гап бошлади:

— Индийский кино келганди. Билетимиз йўқлиги учун эшикла ўтирган киши киритмади. Шошма, боплайман, де-

дим. Болалар билан битта тирик қакликдан гаров ўйнадик. Четга чиқиб, дўплимнинг астарини ағдариб кийдим. Сочларимни тўзғитиб, кўзларимга туширдим-да, контроль бобонинг олдига бориб ёлғондакам ҳиқиллаб йиғлаб туравердим.

— Нега йиғлайсан? — деди контроль бобо.

— Аям шу кинога кириб кетган. Уйда келинаемни тўлғоқ тутиб қолди. Мендан бошқа ҳеч ким йўқ. Келинаем ўлиб қолади деб, қўрқиб кетяпман.

Контроль ўйланиб туриб, шундай деди:

— Ўйингда ой-куни яқин келининг бор экан, кинода нима қиласан, мочагар! — Кейин менга қаради. — Бор, кириб аянгни чақириб чиқ!

Ичкарига кирдиму дўплимни ўнглаб, соchlаримни тўғрилаб, одамлар орасига биқиниб, маза қилиб кинони кўрдим. Шу.

Болалар унинг ҳикоясидан қотиб-қотиб кулишарди. Толибжон бу боланинг муғамбирлигига, топағонлигига қойил қолди. Ичиди, бу боланинг калласи ишлар экан, ўқиса яхши одам бўлади, деб қўйди.

Ҳаммани қойил қолдирган бола завқланиб, янги ҳикоясини бошлади:

— Катта одамлар ўпишаверадилар, ўпишаверадилар. Киноларда роса ўпишади. Индийский кинолар яхши, сира ўпишмайдилар. Шу десанг, ўпишиш маза бўлса керак деб, биттасини ўпганман.

— Ёлғон, ёлғон гапирияпсан! — дейишди чувиллашиб болалар. — Кимни ўпгансан, мард бўлсанг, айт!

— Ҳеч кимга айтмайсанларми? Бўпти, айтаман. Тиш доктори Муллақанд тоғага ҳафтада ўнта қаклик обориб берардим. Унинг бўйига етай деб қолган Изадеган қизи бор. Унга қош терадиган мўйчинак бериб ўпканман. Ундан товуқ ҳиди келаркан. Кусиб юборай дедим. Сассиқ экансан, деб мўйчинакни қайтариб олганман. Ана шу, тамом!

Болалар унинг ёлғон гапларидан қориңларини чангалиб кулишди. Толибжон бу бола ўқиса ёзувчи бўлиши мумкин, деб ўйлади.

Пастдан бир отлиқ чиқиб келди.

Болалар уни дарров танишди.

— Эшакқулоқ тоғам келяптилар, — деб чувиллаша бошлашди.

Унинг «Эшакқулоқ тоға» деб аталишига сабаб бор эди. Бундан түрт йил олдин апрель ойининг охирларида тоғдан сел келди. Мана шу тоғанинг бригадасидаги куртак ёзиб қолган олма күчатларини ювиб кетди. Мирвали Биринчи май куни ҳамма байрам қылсын, деб далада ишларни тұхтатади. Совхоз марказида сайл уюштиради. Сайёра бозор келади. Морожний-чилар, кабобчилар келишади. Катта қозонда ош дамлашади. У ёғи Қарши, бу ёғи Самарқанд театридан артистлар келади. Эркагу аәл, ёш-яланг совхоз марказини тұлдирған. Ўйин-кулғи авжиды. Бирдан Мирвалининг дала айлангиси келади. Машинани ўзи бошқариб, далаларни айланиб чиқади. Охири мана шу Эрали тоғанинг ерларига ўтади. Қараса, бригада аъзолари байрам қылмай қайтадан күчат экишапты. Мирвали машинадан тушиб, улар олдига келади.

— Нима қиляпсизлар?

Байрам тантанасидан кечиб, олма күчати экаётганимизни күрган директор хурсанд бўлади, деб ўйлаган бригадир Эрали мақтанганнамо дейди:

— Күчат экяпмиз, олма бўлади, ўртоқ директор.

— Май ойида эккан күчат кўкариб олма бўладими? Эшакнинг қулоги бўлади! — дейди Мирвали уни масхара қилиб.

Эралига мақтов ўрнига майна бўлгани жудаям алам қилади. Шартта икки тиззаси билан ерга ташланади. Қўлларини осмонга кўтариб нола қилади.

— Э, худо, ёлвориб сўрайман, шу күчат эккан жойимизнинг бир-икки гектаридан директор айтган нарсадан чиқазиб берасан. Омин! — дейди.

Мирвали аввалига ҳайрон бўлиб туради-да, кейин бирдан қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборади.

— Енгдинг. Енгдинг, мени номард!

У шундай деб машина юхонасини очади. Боя теплицадан олган лимон, бодринг, помидор солинган қутини кўтариб, ариқ бўйига қўяди. Кейин қоғоз коробкадан уч шиша ароқ олади-да, Эралининг ўз қўлига беради.

— Экиб бўлганларингдан кейин майшат қилларинг.

У машина томон кетар экан,вой номард-э,вой ярамас-э, мени боплади-ку, деб ҳириңг-ҳириңг кулади.

Ана шундан бери Эрали чавандознинг номи Эшакқулоқ тоға бўлиб кетганди.

Эрали ҳаддан ташқари содда, тўпори одам. Бир муддат Мирвали билан оралари бузилиб юрди. Кейин, шу одамнинг

нимасидан хафа бўламан, деб Мирвали уни кечирди. Илгаригидек гаплашиб кетишиди.

Мирвали Олий Совет сессиясида аксар шоир Fafur Fулом билан ёнма-ён ўтиради. Шоирнинг олтмиш ёшлик юбилейи нишонланишини эшитиб. Мирвали унга:

— Юбилей қилиб биз томонларга борсангиз, совхозимизда тўхтаб ўтинг. Бизда адабиёт муҳлислари кўп. Бир адабий кеча қилайлик. Ундан ташқари, сиз Олий Советга биринчи марта биз томондан, Ургутнинг Қоратепасидан сайлангансиз, — деб илтимос қилган эди.

Кунларнинг бирида обкомдан телефон қилиб, Fafur акани таклиф қилган экансиз, совхозингизни программага киритиб қўйдик, палон куни келади, деб айтишади.

Адабий кечада уни табриклиш ва тўн кийдириш Эрали тоғага топширилади. Бу одам умрида шеър ўқимаган, шоир ким, композитор ким — унга бари бир эди. Мактаб директори икки кун унга гап ўргатади: «Адабиётимизнинг карvonбошиси, дeng. Шеъриятимизнинг фахрисиз, дeng. Ўзбек совет адабиётида социалистик реализм методи асосчиларидан бириз. Сизнинг «Шум бола», «Ёдгор» қиссаларингиз, «Вақт», «Сен етим эмассан» каби фалсафий шеърларингиз халқ орасида машҳурдир. Биз бу ноёб шеърият дурдоналаридан баҳраманд бўлганимиздан ғоятда миннатдормиз, деб айтасиз. Тушундингизми? Эсингиздан чиқмайдими?»

Тоға, хотиржам бўл, деб уни тинчтади.

Тантанали кеча бошланади. Катта клубга одам сифмай кетади. Мактаб болалари шеърлар ёллаб келишган, ўқитувчилар шоирни қутлуғ олтмиш ёш билан табриклиш учун жуда чиройли нутқлар ёзив келишган.

Биринчи бўлиб Эрали тоғага сўз берилади. Мирвали президиум столига икки қўлини тираб туриб, уни яхшилаб таърифлайди.

— Ҳозир устоз шоиримизни муборак олтмиш ёш билан қутлаш учун совхозимизнинг энг илғор маккажӯхорикори, илғор боғбони, фронтовик, зўр чавандоз, қатор орденлар соҳиби... — шу ерга келганда у Эшаккулоқ дейишга тили бормай, асли отини тополмай, анча довдираб туриб қолади. Кейин ўзидан сўрайди: — Лақабингдан бошқа асли отинг нима эди?

Пастдан Эрали, Эрали деган овозлар чиқади.

— ... Сўзни ҳозиргина яхшилаб таъриф қилинган тамакикор-маккажӯхорикор Эралига берамиз.

Эрали мақтovларни эшитиб эриб кетган экан, айтадиган гапларини тамоман эсидан чиқариб қўйиб,Faфур Fуломга мўлтираб қараб туради. Бир минут туради, икки минут туради, йўталиб қўяди. Кейин қўлтиғидаги тўнни ёзиб унга тутади.

— Бу майда қавиқ тўнни Ургут бозоридан етмиш сўмга олганмиз. — Кейин шоирнинг бошига дўппи кийдиради.

— Бу гилам дўппини Шаҳрисабз бозоридан олтмиш сўмга олганмиз.

Ана ўндан кейин қийиқни учбурчак қилиб, бир учиға жез пойнакли карки сол пичоқ солинган қиннинг бандидан ўтказиб белига боғлайди.

— Буни Чироқчидаги пичоқчига машина рессоридан уч юз сўмга ясатганмиз.

Ҳамма ишни кўнгилдагидек қилдим, деб ўйлаб залга қараб керилиб турали-да, одамлар ундан яна нимадир кутаётганини сезиб:

— Шу, — дейди.

Мирвали ер ёрилмайдио ерга кириб кетмайди. Унга икки кун тинмай нутқ ўргатган ўқитувчи стол тагига кириб кетади.

Меҳмонларни кутиш учун чинор тагига дастурхон тайёрлатиб қўйишган эди. Мирвали, меҳмон шоир одам, кўп катта дастурхонларни кўрган, уятли бўлиб қолмайлик, врач Седона дастурхон тузатсин, деб тайинлаган эди.

Седона столни гулдек қилиб ясатибди. Ўртада билур вазада гул. Ҳар бир ликопча тагига салфетка бостирилган. Бир томонга қошиқ, бир томонга санчқи билан пичоқ қўйилган. Ичимликлар алоҳида столда. Ўзи пиширган бўлса керак, аллақандай пироглар, торталар дастурхонга тортилган эди.

Мирвали буларни кўриб, Седонанинг дидига тан берди. Faфур Fулом кириши билан Седонага кўзи тушди. Ичиди, бай-бай-бай, одам боласи ҳам шунча кўхлик бўладими-я, деб қўяди. Умивальникда қўлинни ювади. Седона унга оҳорли сочиқ тутади. Шунда унинг димоғига жуда хушбўй, ҳаддан ташқари хушбўй атир ҳиди урилади. Шоирнинг боши айланаб, гангиб қолади.

Овқат пайтида Седона унинг тўғрисига ўтириб қолган эди. Faфур Fулом ярим чин, ярим ҳазил қилиб дейди:

— Хой қиз, тўғримда ўтирма, бошқа ёққа бориб ўтир!

— Нега? — дейди Седона ҳайрон бўлиб.

— Кўзим тиниб кетяпти. Сендан бошқа ҳеч нарса кўринмаяпти. Ҳудди кўзимга офтоб тушаётганга ўхшайди. Мунча чиройлисан?

— Билмасам, — дейди ийманиб Седона. — Онам шунақа қилиб туққан бўлсалар мен нима қиласай?

— Йигит пайтим бўлса, албатта опқочиб кетардим, тоғ болалари шоир почча, деб юришарди.

Ҳазил-мутойиба билан зиёфат ҳам тугайди. Меҳмонлар қўзғалишиди. Мирвали баланд овоз билан:

— Почча, қаёққа шошяпсиз, чучвара туғиб олдингизга қўямиз, чарлари ичиди, деб куёв чақирдини ҳам ўтказиб, кейин кетардингиз-да, — дейди.

Ҳамма баробар кулиб юборади. Шу кулги товушлари орасида чинни пиёланинг жарангига ўхшаган бир овоз ажралиб туради. Бу Седонанинг овози эди.

Faфур Fулом кетар олдида Мирвалига бир конверт беради-да, шофферига, ҳайда машинани деб буюради. Машина жойидан қўзғалади. Мирвали машина кўздан йўқолгунча қараб туради-да, конвертни очади. Пул. Ичиди бир парча қофозда ёзув.

«Тўн учун етмиш сўм. Дўппи учун олтмиш сўм. Пичок учун уч юз сўм. Еган овқатимиз учун эллик сўм. Жами — тўрт юз саксон сўм», деб ёзилган эди.

Мирвалининг бутун вужудидан тер қуилиб кетади. Ҳозир бориб Эшакқулоқни то оғзи-бурнидан қон келгунча дўппослайман, деб у ёқ-бу ёққа қараб, уни тополмайди. Эрали аллақачон жуфтакни ростлаб қолган экан. Шундан кейин Эрали унга кўринмай юради. Мирвали уни уришга-ку, урмайди-я, аммо ургандан баттар қийнайди. Беш йиллик якунида уни ордендан ўчирирди. Тамакидан энг кўп ҳосил кўтарган бўлса ҳам уни қурултойга обормади. Эрали неча чақириқлардан бери район советига депутат қилиб кўрсатиларди. Бу галги сайловда уни қишлоқ совети депутатлигига ҳам ўтказдирмади. Мирвали унга шунча тўсқинликлар қиласди-ю, бари бир аламидан чиқолмасди. Олий Совет мажлисларида Faфур Fуломга кўринолмай, чет-четларда ўтириб юради. У ҳар гал сессияга борганда тўрт юз саксон сўмни олиб борар, уни Faфур Fуломга беролмай қайтарди. Бир куни у Эралини топиб, ўзинг пиширган ошни ўзинг ич, дедиу Faфур Fуломга обориб бериш учун тўрт юз саксон сўмни қўлига бериб уни Тошкентга жўнатади. Бир ҳафта

йўқ бўлиб кетган Эрали Тошкентдан хандон-хушхон қайтиб келди. Одамлар уни худди ҳаждан келгандек ўраб олишди. Эрали аввал Мирвалига учрашиб, Алишер Навоий, Пушкин, Муқимийларнинг саломларини етказди.

— Навоий айтдиларки, Мирвалига айт, шу яқин ораларда Пушкин билан Муқимий ҳазратларини олиб бораман. Ҳозирча мендан унга салом айтинг, деб тайинладилар.

Мирвали кулишини ҳам, кулмаслигини ҳам билмай, серрайганча туриб қолди. Ахир, Навоийнинг ўтганига беш юз йилдан ошган бўлса, Пушкиннинг ўтганига икки юз йил бўлай деб турган бўлса, Муқимийга ҳам етмиш-саксон йил бўлай деяпти.Faфур ака бу Эшакқулоқнинг соддалигини билиб, роса лақиллатганга ўхшайди.

Дарҳақиқат, шундай бўлганди. Faфур Fулом уни гапга солиб кўрса, соддаликда ёш боладан ҳам ўтаман дейди.

Эрали борган қуннинг эртасига шоирнинг уйига чакка-сидан соқол қўйган таржимон келиб, ўрисчага қилган таржималарини ўқиб берадётган эди. Сал ўтиб шоир Ҳабибий Қўқондан келган шоир Чархийни бошлаб кирди. Faфур Fуломнинг шайтонлиги тутиб, таржимонни Пушкин деб, Ҳабибийни Навоий деб, Чархийни Муқимий деб Эралига танишитиради.

Эрали шундоқ буюк одамлар билан ҳамсуҳбат бўлганидан ўзида йўқ шод эди. Faфур Fулом Ҳабибийга юзланади:

— Ҳазрат, шу Эралигина жуда пок, ҳалол одам. Совхозда жўхори, тамаки экади. Шуни бир дуо қилиб қўйсангиз.

Ҳабибий ҳам шумгина одам эди. Боплаб дуо қиласди.

— Азиз авлиёлар қўлласин, тангримининг шу мўмин-қобил бандаси Эралигина га тайёр дастёр бўлиб қолган фарзанд ато қилисин. Шу бандагинанинг хонадонида бўйига етган қизлар туғилсин. Омин!

Faфур Fулом кўзида ёлғондакам ёш билан «омин» деб бошлаб беради. Эрали «Навоий» гапираётганда «ҳов тақсир, ўргилай тақсир» деб туради. Faфур Fулом Эралига ишора қиласди:

— Туринг, қуллуқ қилинг, этакларини ўпинг!

Эрали ихлос билан қуллуқ қиласди. Икки кўзи жиққа ёшга тўлиб, унинг этакларини ўпади.

Эрали бу гапларни одам гавжум пайтида мақтана-мақтана айтиб берди. Одамлар қаҳ-қаҳ уриб кулишар, дунёда шунаقا ҳам содда одам бўладими, деб ҳайрон қолишарди.

Мирвали ундан қасдини олгандаң бүлдию бары гунохларидан ўтди. Яна бояги-боягидек бўлиб кетишиди. Бары бир тўй-ҳашамларда, гап-ғаштакларда уни гоҳ Александр Сергеевич Пушкин, гоҳ Алишер Навоий, гоҳ мавлоно Муҳаммад Аминхўжа Муқимий деб чақиришарди. Эрали бора-бора бу номларга ҳам кўнишиб кетган эди.

Толибжон у тўғрисидаги латифанамо, аммо рост ҳангомаларни кўп эшитган, лекин ўзи билан бақамти келиб, юзмаз юз гаплашмаган эди. Мана, у пастандам амиркон локдек йилтираган отини миниб хотиржам чиқиб келяпти.

Қанчалаб кўпкариларда соврин олган отни кўрган болаларнинг кўзлари яшнаб кетди. Чой чойда, нон нонда қолиб, болалар йўлга чиқишиди. Эрали келиб отдан тушди. Истикболига чиқсан Толибжон билан қуюқ сўрашди. Бу пайт болалар отнинг ёлларини силашарди.

Толибжон Эралинин икки-уч марта кўрган бўлса ҳам гаплашмаган эди. Бирпас гаплашмоқчи бўлди.

— Тоғ кезиб қопсиз-да, оқсоқол, — деди Толибжон унга қумғондан чой қуйиб узатар экан.

— Шу десангиз, укагинам, оёқни мазаси йўқ. Куз келди дегунча ос科尔ка урган жойи зирқираб, жонимни сууриб оламан дейди. Шунга товга мумиё қилириб чиқсан эдим. Тополмадим. Бу геоглоглар бошимизга битган бало бўлди. Пастиклардаги етмагандек, энди вертолётда келиб, одам чиқолмайдиган жойлардагисини ҳам қийратишяпти. Товлар ҳам оёқости бўлиб кетди, укагинам. На какликни қўйишади, на қўённи. Бургут нима, бирорвга жафи тегмаса, тили тегмаса, тов-тошлар тепасида савлат тўкиб, файз киритиб учуб юрган беозор бир куш. Шулардан ҳам бир-иккитасини отиб туширишди. Нима қиласан, ярамас, гўштини еб бўлмаса, патини болиш қилиб бўлмаса... Бунақада жами жониворлар товнинг тожиклар томонига ўтиб кетади. Жониворларни қийратгандарни Кийиксовди момонинг арвоҳи урсин.

Толибжон унинг гапларига қулоқ солардию икки кўзи отда эди. Жонивор қоп-қора, зулукдек. Манглайида узунасига оппоқ қашқаси бор. Қолган жами ери қора баҳмалдек силлик. Икки қулоғи диккайган, бўйни узун. Кўзлари одам кўзига ўхшаб атрофга жуда зийрак боқади. Толибжон дунёга донғи кетган араби отларни ҳам кўрган. Уларни бу от оллида оддий юккаш от деса бўлаверади.

— Зўр от экан, — деди беихтиёр Толибжон.

Эрали отга меҳр билан қараб қўйди.

— Бу Қора Лочиннинг невараси.

Толибжон Қора Лочин қанақа от, билмасди. Фақат Дукат яқинида шунақа, Қора Лочин деган қишлоқ борлигини эшиганди. У томонларга йўли тушмаганидан қанақалигини билмасди.

— Унга бобосининг номини берганман. Яқинда икки ёшга киради. Катта тўй қилиб бердим. Битта новвос, танаси бир ярим метр узун қўчқор сўйдим. Юртга ош бердим. Атроф қишлоқлардан жами уруш ветеранларини айтдим. Биткомбинатга обориб, ўзига ўлчаб баҳмал ёпқичлар тикирганман. Тошкентга бир борганимда Fafur Fуломга учраган эдим. У киши билан қадрдонлигимиз бор. Яхши узанги излаб юрибман, дегандим, бир Йўлдош чавандоз деган ўртоғини-кига оборди. Бояқиши қариб, ўрнидан туролмайдиган бўлиб қолган экан. Келинларию неваралари хизматимиизда бўлиб, кечгача бизни меҳмон қилишди. Fafur Fулом мени у кишига таништириб, отимни таърифлаб кетди. Гап орасида бир яхши узанги кераклигини қистириб ўтган эди, жуда зийрак, хушёр одам экан, ўғлини чақириб қулоғига бир нима деди. У қўлини кўксига қўйиб, хўп, деганча орқаси билан юриб чиқиб кетди. Бир оздан кейин қийиқقا тугилган оғир бир нарсани отасининг олдига қўйди. Йўлдош чавандоз қийиқни очган эди, бафармони худо, кўзларимга офтоб тушгандек қамашиб кетса бўладими! Нақш чекилган бир жуфт кумуш узанги.

Чавандоз узангига узоқ тикилиб турди-да, бир хўрсишиб олди.

— Мана шу буюм сизга мендан совға. Бу узангиларга оёқ тираб кўп улоқларда соврин олганман. Энди қаридим. Биз томонларда от ҳам йўқ, улоқ ҳам бўлмайди. Бир яхши чавандоз оёғига тирак бўлсин. Олинг, иним.

Тошкент тарафларда кўп саховатли, мард инсонлар бўла-ди-да. Ёнимдан ҳамёнимни чиқазиб, «Волга» олишга йиғиб юрган пулларимни этагига тўқдим. Йўлдош чавандознинг қошлари чимирилиб кетди. Fafur Fулом зарда билан пулларни тўплаб, ҳамёнимга тиқиб қўйди-да:

— Айб бўлади, Эрали иним! Ҳамёнигизни киссага солиб қўйинг, керак бўлади, — деди.

Шундоқ қимматли нарсани бекордан-бекорга олиб кетишга хижолат чекардим. Белбоғимдаги карки сопли пичноқни шартта қини билан чиқазиб олдига қўйдим.

— Ҳеч бўлмаса шуни олинг, ака. Мени хижолат қилманг, — дедим.

Йўлдош чавандоз пичноқни олиб, у ёқ-бу ёғига қараган бўлди. Тифини тирноғига ботириб кўрди.

— Зўр пичноқ. Китобники шекилли. Устаси ҳунарвон экан.

Кечгача у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтириб, чавандознинг кўнглини олдик. Кетаётганимизда у кўзда ёш билан Faфур Fуломга илтижо қилди.

— Faфур, унақа узоқлаб кетма. Фаниматга ўхшайман. Қазойим етса, лаҳадга ўзинг кўй, — деди.

Faфур Fулом қайтиб бориб унинг елкаларидан қучиб, юзларидан ўпди. Пешоналарини силади.

— Сен ўлмайсан, қадрдоним. Ахир, иккимиз не-не балоларнинг оғзидан чиқмадикми! Омон бўл, дўстим! Энди тез-тез келиб тураман.

Қайтиб машинага ўтирганимизда Faфур Fулом камгап бўлиб қолди. Мени автовокзалга опчиқиб қўйди-ю, сўзсиз хайллаши. Ўша узангини баҳмалга ўраб сандиққа солиб қўйганман. Шаҳрисабзга бориб, бир кекса устага эгар заказ қилдим. Хотинимнинг кумуш билагузугини ҳам обориб берганман. У ер-бу ерига кумуш қаданг, деб тайинлаганман.

Толибжон, ҳар қанча таърифли от бўлса ҳам бунчалик хурмат жуда ортиқча-ку, деб ўйлаб ўтиради. Охири сўрашга мажбур бўлди:

— Мунча энди, нима бўлса ҳам битта от-да. Жудаям ортиқча меҳр қўйворибсиз, оқсоқол.

Эралининг энсаси қотгандек қийналиб илжайди.

— Сиз Қора Лочинни билмас экансиз. Билмасангиз, билиб қўйинг. Қора Лочин урушда яраланганимда жангдан олиб чиққан. Яраланиб госпиталга тушганимда бутун СССРни айланиб мени қидирган.

Эрали хотираларга берилиб кетдию бошидан ўтганларни шошилмай айта бошлади:

— Қирқ иккинчи йилнинг ҳали ердан қор кетмаган эрта кўкламида тоғ қишлоқларидан урушга от олиши. Икки юз эллик от чавандози билан армияга кетди. Мен ҳам Қора Лочинимни миниб йўлга тушганман. Ҳаммамизни пойизга уришди. Орқадаги икки вагонда ем-хашак запас қилинган. Қизил ўрдада отишга, қилич уришга ўргатишли. Тахминан, июнь ўрталари бўлса керак, Смоленк деган жойда вагондан тушдик. Ҳаммаёқ ўрмон. Йўлларда мажақланган танклар

борми, машинаю тўп-замбараклар борми, сочилиб ётарди. Уч кун ўрмон оралаб кетдик. Тўплар, отишмалар овези эшитила бошлади. Хулласи, бизни эртасигаёқ жангга ташлашди. Ўн кун кечалари немис окопларига бостириб борамиз. Яқин келганига қилич соламиз, узокроқдагисига ўқ узамиз. Йигирма икки кун жанг қилганимиздан кейин немис самолёт солди. Бай-бай-бай, ана қиёмату мана қиёмат, ҳали у ёнимда, ҳали бу ёнимда бомба портгайди. Бир маҳал қарасам, тиззамнинг пасти жизиллайди. Силаб кўрсам, илиқ шилимшиқ нарса. Осколька теккан экан. Шу орада соним ҳам жизилляпти. От жонивор қон ҳидини билади. Остимда ўйноқлаб кетди. Бошим айланиб, кўзим хиралаша бошлади. Эгар устида чайқалиб-чайқалиб, охири қуладим.

Немис бизни қуршовга олиб кела бошлаган эди. Суворийлар орқага, ўрмон ичига қараб қамчи босишиди. Мен ҳамон бир оёғим эгарда, ерда судраляпман. Қора Лочин ярми тупроққа тўлган окопга ўмганини бериб тиззалади. Елкаю сағрини ер билан баробар бўлди. Судралиб аста ўзимни эгарга олдим. От бир мункиб турдию қамчи босмасимдан ўрмонга қараб югурди. Орқамдан автоматчилар тариллатиб ўқ узиб туришипти. Бир маҳал орқамга қарасам, мотоцикл билан қувишапти. Қора Лочиннинг нўхтасини бир силкитган эдим, қанот чиқаздими, билмайман, түёғи ерга тегмай учиб берди. Йўлдан чиқсан қарағайларга ана уриламан, мана уриламан, дейман, йўқ. Лочин шунаقا бурилишлар қиласиди, ҳатто шинелимнинг этаги ҳам тегмай ўтиб кетаман. Немис орқада қолиб кетди. Мотоцикл пот-поти ҳам эшитилмай қолди. Шундан кейин нима бўлди, билмайман. Ўрмон ичкарисидаги дала госпиталида брезент палатада ётибман. Қора Лочин палатага ҳар замон бош суқиб менга қараб қўяди. Эртасигаёқ мени машинага солиб темир йўл томонга олиб кетишиди. Ҳар замон бош кўтариб бир қарайман. Машина орқасидан Қора Лочин жонивор елдек югуриб келяпти. Мени санитарлар вагонига олишаётганда носилкадан бош кўтариб қарадим. Қора Лочин безовта қараб турипти. Кўзида ёш борга ўхшаб кўринди. Ким билади, менга шундай туюлиб кетдими, ўпкам тўлиб йиғлаб юбордим. Поезд жўнаб кетди. Деразадан қараб турган санитар йигит, отингиз поезд орқасидан чопиб келяпти, деб айтди. Ҳозирги футболни телевизорда айтиб турадиганларга ўхшаб, от қанақа чопаётганини, қоқилганини, олиса кўринмай қолиб кетганини бирма-бир айтиб турди. Юрак-бағрим эзилиб кетди. Бу отни болалигидан боққандим.

«Тоҳир ва Зухра» киносида Тоҳир мингандан бор-ку, ўшанинг боласи эди. Жиззахдаги от заводида иккита тўрту беш метрлик туркман гиламига айирбош қилиб олгандим. Шундоқ вафодор от уруш йўлларida қолиб кетганига сира-сира чидамасдим. Олис юртларда туғишган жигарим қолиб кетгандек, ичимга чироқ ёқса ёришмасди. Вагон олдида мўлтираб тургани ҳеч кўзимдан кетмайди. Ўйлайвериб, озига чўп бўлиб кетибман. Икки ой госпиталда даволашди. Операция қилиб, чап оёғимнинг икки жойидан осколька олиб ташлашди. Ярам битгандан кейин инвалидга чиқариб, уйга жавоб беришди. Келибманки, ҳар куни неча марталаб отхонага қираман. Ёллари илиниб қолган қашлогичларни силаб йиглайман.

Кунларнинг бирида ҳассага таяниб пастликдан чиқиб келаётгандим, тепада йигирма-ўттиз чоғлик киши катта йўлга қараб жим туришибти. Олдиларига бориб мен ҳам қарадим. Пастликдан судралгандек бир от чиқиб келарди. У юрганда тез-тез мункиб кетар, оқсоқланиб аранг юарди.

От шу алпозда судралиб, анча яқин келиб қолди. Болалар пастга гурра югуришди. Иккитаси қайтиб келиб, от эгарига милтиқ билан каска осиб қўйилганини айтди. От менга қаеридир Қора Лочинни эслатарди. Оёқ оғригини ҳам унутиб от томонга югурдим. У менинг Қора Лочиним эди! Озиб, қовурғалари кўриниб турибди-я! Ёллари ўсиб, осилиб ётибди. Оёқларидаги тақа едирилиб тугаб, туёқлари сидирилиб, гўшти чиқиб қопти. Қора Лочинимнинг бўйнига осилиб, ҳўнг-ҳўнг йиглай бошладим. У жониворнинг баданлари дилилларди. Тоғ йўллари тошлоқ бўлганидан унинг юриши ниҳоятда қийин эди. Ерга юраги бетламай оёқ тегизарди. Шартта тўнимни ечдиму пора-пора қилиб йиртдим. Тўрттала түёғининг тагига қалин пайтава қилиб ўраб чиқдим. Пешонасидан, юз-кўзларидан ўпиб-ўпиб, уйга етакладим. Орқамиздан тумонат эргашди.

Одамлар, бу от энди ўнгланмайди, дейишли. Мен уларнинг гапларига парво қилмай, туёқ ярасига малҳам қўйдим, емига мумиё қўшиб едирдим. Ҳар куни дурадгор устанинг уйидан қопда қипиқ опкелиб тагига тўшайман. Юрғанда оёғи зирқирамасин деб шундай қилардим. Икки ой деганда Қора Лочин аслига қайта бошлади. Лекин ҳалиям уни ташқарига опчиқмасдим. Туёғи обдан тузалгани йўқ, тақа уриб бўлмасди. Түёғининг ярасига ҳафтада бир мумиё қўядиган бўлдим, емига ҳам оз-оздан мумиё қўшиб беравердим. Баъзи-баъзида ҳовлида йўлига қипиқ сепиб етаклаб юраман. Ёлларини тараф

келинчакларнинг гажагидек қилиб қайчиладим. Ҳар куни бир марта илиқ сувга латта ҳўллаб аъзойи баданини артиб чиқаман. Икки ой ўзим емадим, унга едирдим. Орадан уч ой ўтказиб, оёқларига тақа урдирдим. Етаклаб, катта йўлга опчиқдим. От жонивор йилтирайди. Машиналарда, автобусларда ўтганки одам бор, бир қараб қўяди.

То туёғи тузалгунча отхонада диққинафас бўлган Қора Лочин дала йўлларини соғинганиданми, очиқликка чиққанига суйинганиданми, остимда ўйноқлаб боради. Худди цирк отларига ўхшаб, бўйини бир томонга ташлаб, ёлларини силкитиб-силкитиб йўртарди. Қишлоқ хонадонлари олдидан, гузарлардан ўтаётганимизда одамлар фронтчи отга ажиб бир ҳурмат билан қараб қолардилар. Жангга оти билан кетиб қайтмаган узангидошларимнинг ота-оналари, бола-чақалари кўзларида ёш билан орқамиздан қараб қоладилар. Чоллар, кампирлар Қора Лочиннинг бўйинларини, ёлларини, яғринларини силаб, боламни қайга ташлаб келдинг, жонивор, қани энди тил-забонинг бўлса-ю, болагинам қайларда ётганини айтиб берсанг, деб пичирлашарди. От жуда зийрак жонивор бўлади. Уларнинг нима деяётганини билаётгандек, гуноҳкорларча бош эгиб, кўзларини ердан узмай тураверарди.

Беш йил уни кўпкарига солдим. Беш гал бош соврин олдик. Ҳар гал кўпкаридан қайтаётганимизда ғалабадан кайф қилган Қора Лочин ерга туёқларини қаттиқ-қаттиқ уриб эркаланиб, тантиқланиб, ўйноқлаб келарди.

Шу беш мартадан кейин уни кўпкарига солмай қўйдим. Энди у анча ёшга бориб қолган, мағлублик нималигини билмай қўя қолсин, дегандим. Аммо ҳосил байрамларида бўладиган кўпкариларга оборардим. Лекин даврага ташламасдим. Жонивор остимда ўйноқлаб, даврага интилаверарди. Жиловни маҳкам тортиб, интилишига йўл бермасдим. Ўшандай пайтларда уйга қайтганимизда хомуш бўлиб қоларди. Ерга туёғини қаттиқ ташламасди. Бошини эгиб, ақалли бирон марта бўлсин кишинамай, азадан қайтаётгандек бўлиб қоларди. Жонивор ғалаба гаштини суролмаганидан ўқинса керак-да.

Байрам парадларига уни ясатиб олиб чиқардим. Минбар олдидан ўтаётганимизда музика оҳангига мослаб туёқ урар, калласини силкитганда ёллари бўйиннинг гоҳ ўнг томонига, гоҳ чап томонига ошиб тушарди. Минбардагилар ҳам, томоша қилаётгандар ҳам қийқириб, фронтчи от шаънига олқишлар ёғдиришарди. Қора Лочин жангга жўнаган ва қайтмаган отлар

номидан намойишга қатнашаётганини ҳамма биларди. Одамлар Құлларидаги гулдасталарни бизга отишаради. Албатта, биринки гул унинг ёлига илашиб қоларди. Мен ҳам, Қора Лочин ҳам үзимизда йўқ шод эдик.

Кейинги икки-уч йил уни тизгину нўхталардан холи қилиб қўйдим. Эрталаб дарвоза очишим билан у ҳам ташқарига чиқади. Пастликка, туманлар судралған дарё томонга бир дам қараб туради-да, аста-секин ўша томонга энади. Кеч пайти қоронғи тушмай, яна отхонага кириб келади. Қишлоқларда кўрганки одам бор, унинг ёлларини тараб, бўйинларини силайди. Урушдан ўғли қайтмаган хотинлар этакларида унга ем тутадилар. Тул қолган келинчаклар, чавандозимни қайга ташлаб келдинг, лочиним, деб бўйинларига осилиб йиғлашарди. Ошхоналар олдидан ўтаётганда одамлар еб турган нонларини бурдалаб, этакларида унга тутадилар. Қора Лочин бунга ўрганиб қолган. Кечгача адирларда, сой бўйларида ўт чимдид келади. У, муҳбирлар айтганидек, қарилек гаштини сурив юрарди.

Жониворни бияга қўйдим. Эриган қора мум суртилгандек қоп-қора ялтироқ қулунли бўлдик. Қулунимиз дўнан бўлди, гунон бўлди.

Бир куни, июль ойининг ўн еттинчи куни эди. Буни аниқ биламан. Ўлсам ҳам ўша кунни унотолмайман. Келаётсам, кўчамизда одамлар у ёқдан-бу ёққа қочиб юришишти. Қарасам, Қора Лочин ўзини ҳар томонга ташляяпти. Деворларга бошини уради. Даражат таналарига урилиб, гурсиллаб йиқилади. Ўрнидан туриб, яна телбадек дуч келган томонга ўзини отади. Одамлар Қора Лочин қутурити, деб ўйлашяпти. Йўқ, у қутурмаган. Нима бўлганини биламан. Эрталаб кетаётганимда химизатор йигит йўл четларида ўсган ўтларга дори сепаётган эди. Алдин леган дори бор. У сепилган гиёҳни еган жониворки бор, азоб билан ўлади. Шу дори касофатидан қанча сигиру қанча қўй нобуд бўлган. Мажлисларда одамлар Мирвалига шу дорини септирма, деб неча марта худонинг зорини қилишган. Қулоғига олмаган. Мана энди Қора Лочин ҳам шу дорининг қурбони бўляпти.

Югуриб бориб, жонҳолатда Қора Лочиннинг бўйнига осилдим. От мени танимади. Олд оёқларини осмонга кўтариб, бир силкингандаги ариққа бориб гушдим. Жонивор шу алпозда яrim соатдан ортиқ ўлим билан олишди. Охири ҳолсизланиб, ёнбоши билан гурсиллаб йиқилди-ю, бошқа туролмади. Иккичу марта бошини кўтариб, осмонга қаради.

Омон кўм-кўк эди. Тумшуғида тишлаган илонни осилтириб лайлак учиб ўтарди. У худди сувда сузаётгандек, жуда осуда учарди. Қора Лочин лайлак то чинорнинг қуриган оппоқ шохлари орасидаги сават уясига кўнгунча кузатиб қолдию бирдан бошини ерга ташлади. Кўзларини қул ранг парда босди. Орқа оёғи икки-уч марта ожиз силкингандек бўлди.

Эсимни йўқотиб қўйгандим. Ҳаёлимга нима кепти, денг. От ҳам ўйлармикин? Ўйласа, нималарни ўйлаётгикин... Жанг майдонларидаги портлашлар, даҳшатли замбарак овозларини эшитаётгандикин? Олис фронт йўлларидан бу ергача уч ярим ой юриб кечирган азоб-уқубатларга тўла йўлларни қўраётгандикин? Кечган дарёлари, ошган довону чўл-биёбонларни қўраётгандикин? Кўпкариларда ғолиб чиқиб, уйга гижинглаб қайтганларини эсладимикин?

Июль ойининг ўн еттинчи куни Қора Лочин шон-шуҳратларга тўла умрини поёнига етказган эди.

Бу тоғ ораларида яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам тез тарқаб кетади. Қора Лочин билан урушга кетиб қайтмаган узангишош дўстларимнинг ота-оналари, бола-чақалари бирпасда етиб келишли. Омон қайтганлардан ўттиз чоғлик чавандоз елдек учиб келди.

Қора Лочинни иззат-хурмат билан кўмдик. Чавандозлар отларини етаклаб қабр атрофида айланишиди.

Қора Лочиндан бир зурёд қолди. Худди отасининг ўзи дейсиз. Отини Қора Жайрон қўйдим. Уч ёшга кирганда булууга сакрайдиган, туёғидан ўт чақнайдиган от бўлди. Кўз тегишидан қўрқиб, кўчага опчиқмайман. Тоғ оралиқларидаги ялангликларда миниб юраман. Хотиним ёлларига кўзмунчоғу туморлар осиб ташлади. Мен сизга айтсан, «Тоҳир ва Зухра» киносида Тоҳир минган Қорабайир Қора Жайроннинг бобоси эди. У Жиззахда бир марта ўғирланган. Уни Асакадаги пичоги кескир раисга эллик мингга сотиб кетишган экан. Қорабайир асли Будённийни учётида тураркан. Уни қидириб-қидириб, Асакадан дарагини топишади. Отни ҳали байталга кўёлмаган экан. Доғда қолади. Барибир думига қадалган дўланани олиб қолади. Шу раисни қидириб бориб, дўланани сўраб олмоқчи бўлдим. Аввалига кўнмади. Кейин инсофга келиб, белбоғининг қатидан чиқариб берди. Пул берсам, олмади. Ана шу дўланани катта бобонгдан қолган, деб Қора Жайроннинг қўймичига қадаб қўйдим. Бу дўланана ҳар қандай бало-қазолардан асрайди. Танига дард йўлатмайди, дейишади.

У томони Кавказдан, бу томони Тожикистону Туркманистандан, отингни сотасанми, деб харидорлар кела бошлади. Гүрни сотаманми? Одам ўз боласини ҳам сотадими? Қора Жайрон фарзандимдек гап-ку. Ҳатто биттаси мойи артилмаган янги ГАЗ-24 миниб келиб, эшигим тагига күндаланг қилди. Шуни ол, отни бер, деб туриб олди, күнмадим. Ҳеч бўлмаса, отни бир кўрай деб ялинди. Кўрсатмадим. Догистондан бир йигит келди. Қўлимга иккита эллик сўмлик тилла заём тутқазди. Ҳар бирига ўн минг сўмдан ютуқ чиқсан. Любой савдогар ўн минг ютуқли заёмни йигирма минг сўмга олади. Ўзим ўн беш минг бериб олганман. Икковини сотсанг, қирқ минг бўлади, отни менга бер, дейди.

Бетига эшикни қарсиллатиб ёпиб, уйга кириб кетдим. То қоронги тушгунча эшик тагида ғингшиб ўтири. Кечаси хабар олгани чиқсан, кетиб қолган экан. Юрагимни ваҳм босди. Бунақада бир кун эмас, бир кун Қора Жайронни ўғирлаб кетишади, деб ўйладиму Панжикент томонга отни олиб ўтиб кетдим.

Қанчалаб кўпкариларда соврин олган Сангин деган йил-қичи чавандоз дўстим бўлгучи эди. Шуни йўқлаб бордим. Панжиrud яқинидаги яйловга йилқи ёйган экан. Топиб бордим. Мени кўриб севиниб кетди. Хотинига қозон осишни буюрди. Анзур пиёзи солинган хушхўр шўрва ичиб, қимиз симириб қизишиб олганимдан кейин шундоқ-шундоқ дедим. Шу Қора Жайрондан зурёд олмоқчиман, байталларингга қўяйлик, дедим. У ҳам Қора Жайроннинг таърифини эшитган экан, ўрнидан туриб, отнинг сағрисига шапиллатиб уриб, аси хўб, деди. У аввалига отини ташлаб кетади-ю, бирон ўн кундан кейин келиб хабар олади, деб ўйлаган экан. Мен то байтал бўғоз бўлгунча ёнида бўлишимни айтдим. Биламан, у Қора Жайронни уч-тўрт байталга қўймоқчи. Шунча байталга чопган от от бўладими? Улар фақат аравага қўшишга ярайдиган бўлиб қолишини биламан. Уша ерда қолиб кетдим.

Сангин уордан еттига байтални ажратди-да менинг ихтиёримга берди. Мен уларни Қора Жайрон билан алоҳида ажратиб яйловга ёјман. Уюр бошқа тарафда, булар бошқа ёқда. Қора Жайрон аслзода от эмасми, аввалига байталларга парво қилмади. Бирон икки кун ўтиб унисини исказ, бунисини исказ, охири ўмгонида ярим ойга ўхшаган оппоқ тамғаси бор байтал билан искашиб қолди. Қора Жайроннинг бу қилиғи менга ўтиришмади. У танлаган байталнинг туёғи

сариқ эди. Түёғи сариқ от күпкаригаям, улоққаям ярамайды. Сариқ туёқда тақа яхши турмайды. Юмшоқ бўлганидан тез едирилиб, гўшти чиқиб қолади. То Қора Жайрон у билан обдан тил топишмай туриб ундан айиришим керак. Сангин билан икковимиз арқон ташлаб, уни уордан айириб катта уорга қўшдик. Қора Жайрон кишнаб, түёғи билан шағалларни орқага отиб, яқин борганни тепа бошлади. Икки-уч кун шундай жиннилик қилиб юрдию, ҳайвон экан-да, сариқ туёқни унутиб, бошқа байтал билан искашиб кетди. У уордаги бошқа байталларга қайрилиб қарамас, фақат ўзи танлагани билан алоҳида ўтлайдиган бўлди. Сангин бошқа байталларни қайириб, уорга олиб кетди. Мана шу икки от кетидан юрдим. Қора Жайрон танлаган байтал худди циркнинг отларига ўхшарди. Жилови тортилмаса ҳам бўйини орқага тортиб, гижинг туриш қиласади. Юрганда ҳам худди аллақандай куйга рақсга тушаётганга ўхшарди. Асли шундоқмиди ё Қора Жайронга ёқиши учун шундай қиляптими, билмасдим. Орадан бирон ҳафта ўтиб, байтал ювош тортиб қолди. Энди ўйноклаб юрмас, бўйини гижинг қилиб кишнамасди. Сангин унинг бу ҳолини кўриб, ўрисчалаб, всё, деди. У шу биргина сўз билан байталнинг она бўлаётганини билдирган эди.

Байтал кўпинча бағрини ерга бериб мудрарди. Сангин эса уни ётгани кўймас, зах ерга бағрини бериб ётишига йўл кўймасди.

Байталнинг савдосини битишмоқчи бўлдим. Сангин бу байтал совхозники эканини, сотишга ҳаққи йўқлигини айтди. Кейин ўзидан бир маслаҳат чиқди.

— Олиб кетавер, жўрам. Сен менинг қирқ йилги узангидош жўрамсан. Олиб кетавер. Қулунлагандан кейин йўлинг тушса ташлаб кетарсан.

Қадрдон дўстимга қайта-қайта раҳматлар айтиб, бир отимни икки қилиб қишлоғимга қайтдим.

Онам раҳматли баъзан кеч пайтида ухлаб қолсам, уйғотиб юборар эдилар. Болам, завол маҳалда ухлама, ёмон бўлади, дердилар. Шунаقا маҳал ухлаб қолган эканман, юрагим сиқилиб, ҳовлида айланиб юрдим. Қоронғи тушиб, осмонда юлдузлар милтирай бошлади. Биз томонларда юлдузлар катта бўлади. Қарасант, кўзни олади, уйқум қочиб, у ёқقا юраман, бу ёқقا юраман, кўнглим нотинч. Худди бир фалокат бўладигандек. Ҳўроз икки чақирди ҳамки, кўзимга уйқу келмайди. Осмону фалакда чирогини пирпиратиб самолёт ўтиб кетди.

У кетгандан кейингина гулдураши эшитилди. Тоғу тошлар гулдураб, узоқ-узоқлардан анча пайтгача акс-садо келиб турди. Итлар улиди. Құю сигирларнинг безовта маърашлари эшитилди. Кейин дунё сув құйғандек жимиди-қолди.

Айвоннинг устунига суюнганча күзим илинган экан. Қанча мизғиганимни билмайман. Бир нарса тарақлаб кетди-ю, шошиб күзимни очдим. Тонг ёришиб келаётган экан. Офтоб тиф урган чүққининг учи ялт-ялт қилиб, күзни оламан дейди. Отхона томонга жонҳолатда югурдим. Эшик очиқ. Қора Жайрон ийқ. Йўлакка югурдим. Дарвоза ланг очиқ. Пастликда тарақа-турук туёқ товуши келяпти. Тирмашиб дўнгга чиқдиму пешонамга шапатилатиб урдим. Бегона одам Қора Жайронни пастликка қараб қамчилаб елдириб кетяпти. Чирқиллаганимча қолавердим.

Дунё кенг, мамлакатнинг у бурчидан-бу бурчига юриб етолмайсан. Осмон узоқ, ер қаттиқ, қайга бораман. Биронта, Қора Жайронни кўрдим, деган мард топилмади. Кўнглимда фақат, фақат бир умид учқунлаб ичимни ёритиб турарди. Қора Жайрон қайда бўлмасин, бир кун эмас-бир кун минган чавандозни эгардан иргитиб қайтиб келади. Шу умид мени ушлаб турарди.

Омонқўтонлик йигитлардан тўрттаси Москвада «Волга» арzon бўлади, деб белига пул туғиб кетишган эди. Шулар иккита «Волга» миниб қайтиб келишди. Эрали чавандоз нотоб бўлиб қопти, деб кўргани киришди. Шунда биттаси ғалати гап айтиб қолди:

— Каспийнинг у томонида машинани баржага урамиз, деб кутиб турган эдик. Красновод томондан келган баржадан папақ кийган, белидаги қайишга ханжар таққан қорасоқол йигит булатдек бир отни этаклаб тушши. Худи Қора Жайронни ўзи. Ичимда, Қора Жайрон дунёда битта десам, яна битта бор экан, деб кўйган эдим. Яқинига бордим. Жилов тутган қорасоқол йигит, иди, иди, деб мени от яқинига йўлатмади. Демак, демак, ўша от Қора Жайрон экан-да.

Шу гапни эшитдиму Қора Жайрондан умидимни уздим. Кавказ тоғларининг қайси бир сўқмоғида менинг Қора Жайроним йўртиб кетаётганикин, деб ўқсиб-ўқсиб йиғладим.

Бутун бир қишини замандаш билан ўтказдим. Тоғ этакларидан қор кетиб, пастликлар яшилланиб қолган апрель ўрталарида байталим қулунлади. Қарасам, боласи қора сақичдек ялтираб турипти. Қўзларим яшнаб кетди. Севинганимдан қийқириб юборай дебман.

Шунга андармон бўлиб, Қора Жайрон кўзимдан сал нари кетгандек бўлди. Эртаю кеч фикри-зикрим шу қулунда бўлиб қолди. Уни юваман, тарайман, эндингина мўй тортиб келаётган ёлларини меҳр билан силайман. Онаси уни мендан қизғанади. Тепмоқчи бўлади. Калласи билан нари суриб ташлайди. Бари бир мен қулунга суйкалиб боравераман. Кунгай тарафларда ердан тафт кела бошлаганда қулун билан бияни етаклаб олиб чиқаман. Яғринини офтобга соламан. Жонивор-нинг қоп-қора сағриси офтобда ялт-ялт қилиб кўзни олади. Ўтган-кетганинг кўзи тегмасин, деб уларни овлоқроқ жойда офтобга соладиган бўлдим. Шундай қилиб, қулунимни ортмоқлаб юриб оёққа турғиздим. Мен унга, у менга ўрганди. Қайга борсам, орқамдан эргашади. Ота-боболари Қора Лочин, Қора Жайронлардан ёлгор бўлсин деб, унга Қора Бахмал деб ном қўйдим. Шу номга ўргатдим. Чақиришим билан қулоқларини динг қилиб қарайди. Қулун эди, дўнан бўлди. Дўнан эди, гунон бўлди...

Эрали чавандоз шундай тўлиб-тошиб гапирадики, дунёда отдан бошқа ҳеч қандай мўъжиза йўқдек. Дунёнинг бирдан-бир мўъжизаси шу отдан иборат эди.

Болаларнинг силаб-сийпашига ўзини қўйиб берган бу от қора баҳмалдан тикилган ўйинчоқ отга ўхшаб кетарди.

Эрали гапириб-гапириб, кўнглини бўшатгандек эди. Ичи тўлиб турган экан, бир тўкиб солди-да.

У совиб қолган чойни бир симиришда бўшатиб, ўрнидан турди.

— Энди мен кетай.

У кетди. Лекин Толибжоннинг юрагида қандайдир илиқ, майнин бир меҳр қолди.

XII

Бугун довон бозори гавжум бўлди. Ўтган машина бир тўхтамай иложи йўқ. Биров кийикўти, биров анзур пиёз, биров кечки ўрик, биров қурут харид қиласди.

Азизбек бугун балиқ олиб чиқсан. У уч кундан бери тутган балиқларини ҳовлидаги сув тўлдирилган бочкага ташлаб йигаётган эди.

Эрталаб туриб балиқларни уч кило-уч килолик қилиб ўн бир бўлакка бўлди. Уларнинг ойқулогидан тол новдасини ўтказиб, шода қилди.

Айвонда жун савалаётган кампир сўридаги шода-шода балиқларга қараб:

— Болам, жуда кўпайиб кетибди-ку, қандоқ оборасан? Кўтаролмайсан, ярмини обор. Қолганини эртагача опчиқарсан, — деди.

Азизбек бош чайқади.

— Бугун соторвомасам бўлмайди. Эртагача айнаб қолади. Ўттиз кило юк нима бўпти. Зинғиллатиб олиб кетаман.

У шундай деб балиқларни шодаси билан қопга солиб, орқалаб опчиқиб кетди.

Довон бозорида ҳамма вақт балиқ бозори чаққон бўлади. Азизбек келиши билан тол соясига клеёнка ёзиб, балиқ шодаларини териб қўиди. Атрофни йўловчилар ўраб олишди.

— Шодасига қанчадан сўраяпсан?

— Олти сўмдан.

— Инсофинг йўқ экан. Тўрт сўмдан берай, хўп, де.

Азизбек кўнмади. Ҳаридор нархни сал кўтарди.

— Бешдан берай. Тўртта шодасини оламан. Хўп, де.

Азизбек савдолашиб вақт ўтказгудек бўлса, балиқлар айниб қолиши мумкин. Ана шунинг учун беш сўмданга кўна қолди.

Ҳаридор қизиқиб кетиб, йигирма беш сўм узатиб, ҳаммасига балиқ олиб қўя қолди. Бешта шодани кўтариб машинаси томон кетди.

Йигирма минутларга қолмай, Азизбек балиқларни сотиб бўлди. Ерга ўтириб олиб пулларини санашга тушди. Роппароса эллик беш сўм бўпти.

Азизбекнинг бирпасда шунча пул ишлаши бошқа болаларга алам қилди. Биттаси унга эшииттириб:

— Онаси бузуқ. Мирвали тоға билан қочиб кетган, — деди.

— Нима дединг? Яна битта қайтар.

— Ёқдими? Яна эшиитгинг келяптими? Айтганим бўлсин, сенинг аянг жалаб!

Азизбек унинг ёқасига чанг солди. Ияига калла урди. Бола орқага икки-уч қадам тисарилиб-гандираклаб борди, лекин йиқилмади. У жонҳолатда ердан тош олиб, Азизбекка ўқталди.

— Яқинимга келсанг, шу билан бошингга соламан!

Азизбек уни писанд қилмай бораверди. Бола қочди. Кета туриб қўлидаги тошни отди. Тош Азизбекнинг тўпигига тегди.

— Шошма, қўлимга тушарсан, — деди болдирини силаркан Азизбек.

Ҳозиргина савдоси яхши бўлганидан қувонган Азизбекнинг кўнгли вайрон бўлди. Қишлоқда онасининг Мирвали билан кетиб қолганини ҳамма биларди. Бу тўғрида сира Азизбекнинг олдидаги гапиришмасди. Ўртоқлари гаплашиб турганда унинг қораси кўриниши билан жимиб қолишарди. Шунда Азизбек, албатта аямни гапиришяпти, деб ўйларди. Ичлари куйиб кетарди.

Ҳозир у қишлоққа қайтаркан, аясининг бу қилмишидан ўзини қўярга жой тополмай, юм-юм ёш тўкиб, аччиқ қисматидан ўқиниб келарди.

Ўнгта бурилиш жойида совхознинг оқ «Волга»си туарди. Азизбек аясини олиб кетган бу машинага нафрат билан бир қаради-ю, юзини четга ўгириб, жадал кета бошлади. У тахминан машинадан йигирма қадамларча узоқлашган эди, орқасидан «Азизбек» деган овоз эшитилди. Бу овоз унга қадрдон, бешикда ётган пайтидан қон-қонига, жон-жонига сингиб кетган эди. Шартта ўгирилиб қаради. Дўлана тагида турган Бодомгулнинг сурма босилган кўzlари Азизбек томон илтижоли боқиб туарди.

Аяси сочини кестирипти. Ўсмир болаларга ўхшаб кестирипти. Тилла тиши қўйдиритти. Бўйнида шода-шода марварид. Оёғида уни бигиздек олчаранг туфли. Кўйлагининг этаги тиззасидан тўрт энлик юқорида. Бармоқларида, кулоқларида бриллиантлар ялтирарди.

Азизбек онасини кўрмаганига ярим ой бўлганди. Тушларига киравди. Катта энасига билдиримай бурчак-бурчакларда йиғларди. Онасининг овозини эшитиб, баданида ширин бир нарса ўрмалаб кетди. Ҳозир бораман, бағрига отилиб, ўкириб-ўкириб йиғлайман, деган ўй бир онда хаёлидан югуриб ўтди.

Аммо қаршисида турган хотин унинг онасига ўхшамасди. Бу бошқа Бодомгул эди.

Азизбек онаси томонга ўгирилганча қимиirlамай туриб қолди. Унга интилмади. Бодомгул боласи томон кела бошлади.

— Бегим. Бегжоним. Соғиниб кетдим, болам. Бери кел.

Азизбек жойидан қимиirlамади. Онасига қарамай, юзини терс ўкириб тураверди.

Бодомгул келиб, уни бағрига босди. Кучли атири ҳидидан нафаси қайтган Азизбек онасини ўзидан нари итарди.

— Соғинмалингми, болам? — деди овози титраб Бодомгул.

Азизбек индамади.

— Аҳволингни қара. Кийимларинг ҳам тўзиб кетибди. Мен сенга костюм, этик олиб келдим. Ундан кейин...

Бодомгул гапини тугатмай, машина томон жадал кетди. Ундан шошиб битта тугун олди. Яна қандайдир кичкина қозғ қути ҳам олди.

— Мана, мана, — деярди у ўғли томон шошиб келаркан. — зўр костюм. Финларники. Кўрганда ўртоқларингни кўзи ўйнайди. Сенга атайлаб бўйнингга осиб юрадиган магнитофон олиб келдим. Зўр ашулаларни ёзволиб эшитиб юрасан. Этикка фарч солдириб тикдирдим. Юранингда фарч-фурч қилади.

Бодомгул қўлидаги нарсаларни Азизбекка узатди. Азизбек икки қадам орқага чекинди.

— Керакмас, керакмас...

— Нега унақа дейсан, болагинам? Мен сени олиб кеттани келганман. «Волга»га солиб опкетаман.

Азизбек бошини кўтариб, онасига ёмон қаради.

— Менга унақа қарама, болам. Онангман-а.

— Катта энамни кимга ташлаб кетаман?! Аҳволи нима кечади?

— Ҳафтада, ўн кунда хабар олиб турасан.

— Катта энамни ташлаб ҳеч қаёққа кетмайман. Сиз билан кетмайман. Сизни ёмон кўраман. Мирвали тоғаниям ёмон кўраман. Сиз.. сиз...

Бодомгулнинг қошлари чимирилди.

— Нега? Менга нима қипти?

Азизбек онасига, сиз бузук хотинсиз, деб айтольмади. Лахча чўғ бўлиб турган бу сўз томоғида туриб қолди.

— Мирвали тоға сени яхши кўради. Ўзим ўғил қилиб оламан, деяпти. Юр, кетайлик. Велосипед олиб бераман.

Азизбек бошини сарак-сарак қилди.

— Кетинг, кетинг, ая. Агар яна келсангиз, ўзимни отиб кўяман. Ўртоқларим сен, жалаб хотиннинг боласисан, деб эрмак қилишялти. Кетинг. Ҳозироқ кетинг.

Азизбекнинг овози ҳирқираб, гапиролмай қолди. Унинг кўзларидан ўт чақнаётганга ўхшарди.

— Мана кўрасиз, Мирвали тоғани албатта отиб ташлайман! Дадамнинг ўчини оламан.

— Дадангни у ўлдирган эмас, эсингни йигиб ол.

— Мени сиздақа онам йўқ. Кетинг!

Азизбек шундай дедиую кескин бурилиб, тупроқ йўлда жадал юриб кетди.

Бодомгул қўлидаги нарсаларни унга узатганча орқасидан югорди.

— Болам, болагинам! Пешонамда биттагина боламсан. Ундан қилма. Агар сен хўп десанг, уйга қайтиб келаман. Бирга турамиз.

Азизбек орқасига қарамас, йўл-йўлакай жавраб борарди:

— Керакмас, келманг. Уйимизга қадам босманг. Сиз ёмон хотинсиз.

Бодомгул тўхтади. У ўғлим измимдан чиқмайди, деб ўйларди. Яқин бир ярим ойдирки, у ишқ ўйинларига берилиб, айш-ишрат оғушида энтикиб, Мирвалининг эркалашларидан худди туш кўраётгандек мавҳум бир оламда яшаркан, қишлоқда Азизбек исмли боласи борлигини бирон дақиқа хаёлига келтирмаганди. Энди ишқ оташлари ўчиб, бадани совий бошлаганда боласини эслаб қолди.

Ишқ ўйинлари бир гуриллаб ёнган гулханга ўхшайди. Кимнингдир кўксини бир дақиқа иситади, олов тиллари билан унинг ҳисси-ҳирсиётларини жунбушга келтиради.

Бу хил олов ўйини дарров сўнади. Устини лаҳзада кул босади.

Бодомгул кўксига Мирвали ёқсан гулхан ўча бошлаган эди. Ишқ ўйинлари поёнига етай деб қолганди.

Бодомгул кўксини иситган, кўзларига анвойи нурлар жилвасини намойиш қилган, фақат тушлардагина бўладиган бир сирли олам аста-секин асли ҳолига қайтаётган эди. Бодомгул ана шу мастанавор оламда Энтикиб-Энтикиб яшаркан, ҳаётимнинг буёғи нима бўлади, деб ўйламаган эди.

Энди ўйлаяпти. Танида ишқ отashi совий бошлаганда, булутларгача учирив олиб чиқсан муҳаббат кайфи тарқай бошлаганда боласини эслаб қолди. Дунёда бирдан-бир суюнадиганим, орзу-умидларимни рўёбга чиқарадиган ўғлоним, деб йўқлаб келганди.

Ешлигига рўзгор ташвиши бошига тушган болалар бирдан улғайиб қоладилар. Гап-сўзларида, юриш-туришларида катталарага хос одатлар пайдо бўлади. Айниқса, орият биринчи ўринга чиқиб қолади.

Бодомгул ҳақидаги гаплар Азизбекнинг ич-этини тимдаларди. Юрагида онасига нисбатан газабми, нафратми, ўзи ҳам ҳали билмайдиган бир алам яшарди. Баъзан, қани эди онам пок, беғубор бўлса-ю, худди болалигимдагидек оstonада

ўтириб, уйга келишини интизорлик билан кутсам, деб ширин хотираларга берилиб қоларди. Бирон одам бу бола Бодомгүннинг ўғли деса эзилиб, Равшанбекнинг ўғли деса кўкси тоғдек кўтарилиб кетарди.

Энди Бодомгул келин бўлиб тушган қадрдан қишлоғига, опа-сингил бўлиб кетган қўни-қўшниларга бегонадек эди.

У қайтиб машинага чиққанда шофёр, қўлидаги тугунга қараб, бош чайқади.

— Ўғлингиз анчагина ўжар кўринади.

Бодомгул индамади. У ўз ўйлари билан овора эди. Дунёда ҳамма нарсадан мосуво бўлган бу аёлнинг ҳозирги аҳволи жуда аянчили эди.

Машина уни икки қаватли уй олдига ташлаб, қайтиб кетди. У энди зинага оёқ босаётганда орқасидан бир аёл кишининг, келдингизми, деган товуши эшилди. Бодомгул ўгирилиб қаради-ю, уни танимади. Бир вақтлар ниҳоятда чиройли бўлгани билиниб турган, энди хасталикданми ё турмуш машаққатлариданми ранги синиққан, юзига ажин туша бошлаган бу аёлни илгари бирон марта кўрмаганди.

— Менда ишингиз бормиди? — деди ҳайрон бўлиб Бодомгул.

Хотин, ҳа, деб бош ирғади. Лекин Бодомгул унга, уйга киринг, деб айтмади.

Хотин истеҳзо билан деди:

— Йиғлабсиз-а? Ҳали кўп йиғлайсиз, синглим. Вақтида биз ҳам қон-қон йиғлаганмиз.

Бодомгулнинг зардаси қайнаб кетди.

— Нега унақа дейсиз? Менга бунақа дейишга нима ҳақ-қингиз бор? Ўзингиз ким бўласиз?

Хотин унга ўқрайиб қаради.

— Ҳаққим бор учун гапирияпман. Ким бўласан, дедингиз? Кимлигимни айтами? Мирвалининг сиздан олдинги ўйнаши бўламан. Бўйнингиздаги шода-шода марваридлар аввал менинг бўйнимда эди. Мирвали омон бўлса, бу марваридлар ҳали кўп хотинларнинг бўйнини безайди. Сиз, ҳар қалай, текисгина экансиз. Анчадан бери ишқ ўйнида мастсиз. Мирвали ҳеч бир аёл билан бирон йил бўлмаган. Кўрпа кўтарадиган пайтингиз ҳам келиб қолар. Бу ишлар менинг бошимдан ўтган. Маслаҳатимга қулоқ солинг. Кетинг бу уйдан. Мирвали шарманда қилиб ҳайдамай туриб кетинг. У осонликча ҳайдамайди. Шипшийдам қилиб

ҳайдайди. Бармоқларингиздаги узукларни, бўйнингиздаги марваридларни олиб, кейин ҳайдайди. Обрўйингиз борида кетиб олинг, синглим.

Хотин унга раҳми келгандек, бош-оёқ қараб чиқди-да, шўринг қурсин, дегандек, маъноли илжайди. Кейин, хайр ҳам демай, кетаверди.

Бодомгул унинг орқасидан беҳуш қараб қолди. Иккинчи қаватга судралгандек аранг кўтарилиди ўйга кириб, ўзини диванга отди.

У алам билан куйиб-ёниб, ўртаниб йигларди.

XIII

Тоғ болаларининг қувончи чексиз эди. Эрталабдан хона-донларда телевизор экранлари ёриши. Болалар деразаларга парда тутиб сабрсизлик билан мультфильм бошланишини кутишарди. Экранда гулга тўлган боғлар, чексиз яйловлар, тоғ этакларида булатдек ўрлаган қўйлар, чўққилардан қуилиётган шаршаралар, олма-анорга, қовун-тарвузларга тўлиб кетган гавжум бозорлар, «қарилик гаштини сураётган» кексалар, шар ушлаб параддан ўтаётган гўдаклар, тоғ-тоғ «оқ олтин» хирмонини уяётган «зангори кема»лар...

... Тугруқхона. Доя хотин қўлида янги туғилган чақалоқ. У болани баланд кўтаради. Нурга йўғрилган рангин далалар, боғлар. Гўё шуларнинг бари сеники, деяётгандек.

Оқ либосга бурканган келинчак билан «ҳаёт завқидан маст» куёв. Улар қучоқ тўла гулдаста билан мотамсаро она ҳайкали томон кетмоқдалар.

Адирларда лола териб юрган болаларнинг бошлари аранг кўринади. Кўчани тўлдириб, карнай-сурнай билан куёвнавкарлар келишяпти. Автобуслар, машиналар тўхтаган, ҳамма уларга завқ-шавқ билан қарайди.

Далаларда атлас кўйлак кийган қизлар ғўза чопиқ қилишяпти. Куёвлардек кийинган, кўкси орденларга тўлган чўпон сурув-сурув қўй орқасидан най чалиб кетяпти. Унинг юзида табассум, қарашлари маъноли, хаёллари порлоқ эртани кўриб тургандек.

Дала шийпони худди келин тушган уйдек безатилган. Даастурхонда турфа ноз-неъматлар. Ариқ бўйида оппоқ халат кийган ошпаз палов дамляяпти. Жизиллаб турган кабобдан кўтарилаётган нимранг кўкиш тутун пахтазор бўйлаб

таралади. Еўза чопиқ қилаётган сўлқилдоқ бахтиёр колхозчи қизлар ҳар кунги бўладиган тушликларга ўрганиб кетишган бўлса керак, овқатга занг урилса ҳам ишни тўхтатмаяптилар. Тепаларидан «барака» дорисини сочиб ўтган самолёт учувчи-сига мамнун қўл силтаб қўядилар...

Новвой тандирдан узилган лоладек патирларни бетига сув сачратиб саватга ташлаяпти. Кўксига иккита орден қадал-ган бригадир опа дастурхон четига оппоқ крахмалланган салфетка билан қошиқ-санчқиларни териб чиқмоқда...

Авж пардага кўтарилиган куй тугамай туриб, экранда «Фильм тугади» деган ёзув пайдо бўлди.

Ниҳоят, экранда телетомошибинларга кўпдан таниш, қадрдан бўлиб қолган диктор қиз кўринди.

«Телекамералар, радио микрофонлари Тошкент аэропортидаги халқаро линияларда учадиган самолётларни қабул қилиувчи маҳсус майдончага ўрнатилган. Бутун Ўрта Осиё регионидаги барча республикаларнинг раҳбарлари шу ерда. Тошкент меҳнаткашларининг минг-минглаб вакиллари шиорлар, транспарантлар кўтариб олганлар. Улар «Ўзбек пахтакорларининг отаси» — Леонид Брежневни кутиб олишга чиқишиган».

Сочларига анвойи ленталар таққан қизлар юқори марта-бали меҳмонга гулдасталар тутиш учун сабрсизлик билан кўкка боқадилар. Кўп ўтмай, осмон бурчидা азамат ҳаво лайнерилининг қораси кўринди. Ҳукумат раҳбарлари жим бўлиб қолишиган. Улар Тошкент тепасида фахрий доира ясаётган «Ил-62» ҳаво лайнеридан кўз узишмайди. Ана, гулдурос солиб самолёт ерга қўнди. Самолёт эшиги очилиб, трап кўйилди. «Ўзбек пахтакорларининг отаси» — Леонид Брежнев биринчи бўлиб юз кўрсатди. Гулдасталар кўтарган болалар ҳурматли меҳмон сари қушдек учиб боришарди. У гулларга кўмилиб кетди. Республикамизнинг энг машҳур кишилари нон-туз кўтариб, олий мартабали меҳмон истиқболига пешвоз чиқдилар...

«Ўзбек пахтакорларининг отаси» илгариги келишида бошини бир томонга сал эгиб, жуда чаққон қадам ташларди. Бу гал ундей эмас, тез-тез мункиб кетар, қаёққа келиб қолганини билмаётгандек атрофга аланглаб қўярди.

Ниҳоят диктор қиз: «Тошкент аэропортидан олиб кўрсатган репортажимизнинг маҳсус сони тугади», деб эълон қилди.

Мультфильм кутиб ўтирган бслалар ҳафсаласи пир бўлиб тарқаб кетиши.

Етим қишлоқ сартарошхонасида телевизор кўриб гурунг қилаётганлардан биттаси, отахони миз гишиб қоптилар, юзларига нариги томоннинг шарпаси тушиб турипти, деб юборди. Бу гапни эшитганлар ўзларини эшитмаганга солиб, сен айтмадинг, биз эшитмадик, ёу гапшу ерда қолиб кетсин, дея тарқаб кетиши. Баъзилари телевизор кўрмай мен ўлай, шу ўлгурни уйда кўра қолсам ҳам бўларди-ку деганича пилдираб уйига жўнаб қолди.

Мирвали Тошкентга кетаётганда Толибжонга, телевизорни албатта қўйиб, «ўзбек паҳтакорларининг отаси»ни кутиб олиш маросимини кўринглар. Мен у кишига нон-туз олиб чиқаман, деганди. Нон-тузни бошқалар олиб чиқди-ку! Отахон қўлидаги рўйхатга қараб, республиканинг номдор паҳтакорлари, чорвалорларининг исми-шариfinи номма-ном ўқиб берди. Унда ҳам Мирвалининг номи чиқмади. Илгарилари унинг исми биринчи бўлиб айтиларди. Энди ўзини ҳам кўрсатишмади, номини ҳам айтишмади. Тошкентда бўладиган тантанали йигинларда телепрограммалар фақат уни кўрсатишарди. Бу гал нима бўлди? Тошкентга кетди-ю, сувга тушгандек, жимида-кетди.

Кўпчилик Мирвалини хуш кўрмасди. Ундан кўрқарди. Кўчадан келаётганда уйи остонасида неварасини ўйнатиб ўтирган оппоқ соқолли чоллар ҳам уйга кириб кетар, тўртбеш киши гурунг қилиб турган бўлса, унинг қораси кўриниши билан, ҳар тарафга тарқаб кетишарди.

Мирвали бу томонларда ўзи «хон», ўзи «бек» эди. Кўнглига келган ҳар қандай ишни тап тортмай қилаверарди. У раҳбар бўлган бирлашма ҳудуди гўё алоҳида бир музофот, алоҳида хукумат эди. Мирвалининг ўзи жорий қилган, зўравонликка асосланган қонун-қоидалари бор эди. Бу қоидаларга нафақат бирлашма одамлари, ҳатто қўшни район, қўшни хўжаликлар ҳам бўйсуниши керак, деб ўйларди. Унга терс келадиганларнинг косаси оқармасди.

Тоғларда яшайдиган эркин, ҳеч қандай тартибга бўйин бермайдиган асов, жангари йигитлар ҳам ундан қўрқишаради. Лекин Мирвали ўғрилик қилган, тартиб бузганлардан биронтасини қаматмаган. Қаматса, бу серфарзанд кишиларнинг болаларини ким боқади? Унинг маҳсус йигитлари ўғрилик қилганларни тоғлар орасига опкириб, обдан калтаклаб,

шалҳак қилиб, ташлаб келарди. Калтак еганлар судралиб-судралиб уйига келарди-ю, то танидаги оғриқ босилгунча «одобли» бўлиб юарди.

Мирвали бу тоғлар орасида мушти билан, қамчиси билан тартиб ўрнатган эди.

Толибжон аввалги йили Қоҳирага кетаётганда Одессада «Грузия» теплоходида Ўзбекистондан Европага саёҳатга отланиб турган туристлар билан учрашганди. Улар орасида машҳур адаб Абдулла Қаҳҳор ҳам бор эди. Толибжон жасур ёзувчининг китобларини ўқиб, гойибдан ҳурмат қилиб юарди. Унга шу адаб билан суҳбатлашиш насиб қилган эди. Шунда Абдулла Қаҳҳор ундан, иним, қаердан бўласиз, деб сўраганди.

Толибжон туғилган жойини айтганда адабнинг кўзлари яшнаб кетганди.

— Ажойиб жойнинг фарзанди экансиз, — леганди у. — Улуғбек, Жомий, Навоий қадами теккан ерларда ўсган экансиз. Самарқанддан Тахти Қорача довони орқали Амир Темур Шаҳрисабзга ўтган. Улуғбек хазинасини Тахти Қорача довонига яширган. Навоий Самарқанд таҳсилини тугатгач, шу довондан ошиб Ҳиротга қайтган. Бобур шу довондан Қобулга кетган. Лекин бу жойларнинг одамлари антиқа бўлади. Директорларингизни танийман. Унинг асли қиёфасини чизиш қийин. Бир танда икки одам яшаётганга ўхшайди. Бири — ишбилармон, ташкилотчи, бири — ёвуз. Иккови ҳам авж пардада. Бири бирини сиқиб чиқараман демайди. Иккови ёнма-ён, мустақил яшайди. Бир танга иккови навбатма-навбат ҳокимлик қиласиди. Бири уйғонганда, бири мудрайди...

Абдулла Қаҳҳорнинг бу гали Толибжонга сал оғир ботган эди. Кейинчалик у нақадар ҳақ эканини тан олганди.

Унга ким насиҳат қиласиди? Кимнинг гапини олади? У ҳеч кимнинг қўли етмайдиган баландликда. Унга тик бориб бўлмайди, ёнбошидан келиб ҳам бўлмайди.

Толибжон ана шундоқ жумбоқлар чигалини ечишга уриниб боши қотди. Юраги сиқилиб, кўчага чиқди. Азизбек остонада ер чизиб ўтирипти. Бу боланинг нияти бузуқ, кўнглига шайтон уя қурган, деб ўйлади ўзича Толибжон.

Сойга тушиб шаршаралар тагида бирпас дилхираликини ёзмоқчи бўлиб турган эди, пастликдан «Нива»нинг ўрлаб

чиқаётганини кўрди. Ким бўлди экан? Мирвали ҳали Тошкентдан қайтмаган. Куёвим бунаقا машинада юрмайди. Бирон ўткинчи машина бўлиши мумкин эмас. Бу йўлнинг боши берк. Халта йўл.

Машина шағал тўкилган йўлдан силкиниб-силкиниб, Толибжоннинг олдига келиб тўхтади. Ундан бухгалтер тушди. Жуда ташвишли эди. Остонада ўтирган Азизбекка ғалати бир қараб қўйди-да Толибжоннинг тирсагидан олиб четга тортди. Тоголча тагига келишди.

— Бирон ёққа кетиб қолмадингизми, деб ташвишда эдим. Ҳайрият, шу ерда экансиз. Ишлар чатоқ, Толибжон ука.

— Нима гап бўлди? — деди хавотирланиб Толибжон.

— Мирвали Тошкентда. Нима қилишимизни билмай олдингизга келдим. Бодомгул ўзини осиб қўйипти. Нима қила-миз, Мирвалининг келишини кутамизми ё... Ҳайронман, марказда уни ҳеч ким танимайди. Ҳамма қариндош-уруғлари қишлоқда. Қаерга кўмиш керак?! Энди маслаҳат сиздан.

Толибжон ўйланиб қолди. Бодомгул қариндош-уруғларининг юзига оёқ тираб, Мирвалига элакишиб кетиб қолган. Қишлоқда унинг номини ҳам атамай қўйишган эди. Жанозасини шу ерда ўқишига кўнишармикан?

— Мундоқ қилсак, — деди Толибжон. — Ҳар қанча маслаҳат бўлса, қайнонасидан чиқади. Жуда доно, бамаъни кампир. Ўша нима деса, шу бўлади. Иккови Азизбеклар уйи томон юра бошлади. Толибжон шу топда жуда чиройли халқ мақолини эслади: «Ёғ ялаганда ёт, қон ялаганда қариндош ёнингда пайдо бўлади».

Азизбек ўрнидан туриб, уларга йўл берди. У икковига ҳам ҳайрон қараб турарди. Ким билади, унинг хаёлидан нималар ўтди экан. Балки, у булар дадамнинг дарагини топиб келдиларми, деб ўйлаётганимикин?

Бечора дадасидан жудо бўлгани етмагандек, энди онадан ҳам айрилди. Қариб, ана кетаман, мана кетаман, деб турган бувиси ҳам оламдан ўтиб кетса, ким билан қолади? Қаёққа боради? Нима қиласди?

Кампир айвонда қуритилган тоғрайҳонини уқалаб, чўп-хаслардан тозалаб ўтиради. Бош кўтариб, Толибжон билан бухгалтерни кўрди-ю, юзида аллақандай қувончга ўхшаш бир нима пайдо бўлди.

— Сандиқни очаверайми? Фойибимдан хабар топиб келганга ўхшайсизлар.

Лекин келганлар чехрасида таскин берувчи бирон белги сезилмади. Ташибшиланиб ўрнидан тура бошлади. Бухгалтер Азизбекка ўгирилди:

— Сен бирпас кўчага чиқиб тургин.

Азизбек жойидан қимирламади. Толибжон кампирнинг ёнига келиб елкасидан беозор босиб, ўтиришга унади.

Кампир саросимада эди.

— Тўғрисини айтинглар, яшиманглар, Равшанбегим бу ёруф жаҳонда борми? Бор бўлса, бор денглар, йўқ бўлса, йўқ денглар. Кутавериб кўзларим тўрт бўлган.

Толибжон учун бу шум хабарни айтиш ниҳоятда қийин эди. Охири кампирга юзланди.

— Эна, неварангиз кўчага чиқиб турсин, уни олдида айтадиган гап эмас бу.

— Бор, болам, бор. Бир айланиб келгин.

Бироқ Азизбек қандайдир фалокатни сезгандек кетгиси йўқ. У катта энасининг ҳам галини олмай, қайсалик қилиб ўтириб олди. Ноилож қолган Толибжон ердан кўз узмай гапира бошлади.

— Энажон, энди қандоқ қиласиз. Бодомгул пешонамизга сифмади...

Унинг гапи оғзида қолди. Азизбек салчиб ўрнидан турди-ю, қафасга тушган шердек ўкириб юборди.

— Даюс, даюс Вали тоға! Мирвали тоға даюс...

Бухгалтер унинг кўлидан юлқиб тортиб ўтқазди.

— Ўзингни бос, бола! Сабр қил. Кўзёшлиаринг ҳали керак бўлади. Энди сен катта йигит бўлиб қолгансан. Сабрли бўл! Сенга маслаҳат солгани келганимиз. Эс-хушингни йигиб, гапга кулоқ сол.

Толибжон узилиб қолган гапни улади:

— Энажон, сиз хонадоннинг каттасисиз. Сиз нима десангиз, шу бўлади. Йўқ, ўшаёқда дафн қилиб юбораверинглар, десангиз...

Кампир унинг гапини бўлди:

— Ундей эмас. Бодомгул бу уйга ёр-ёр билан келин бўлиб тушган. Талоқ олган эмас. Шу уйдан чиқазамиз. Ювиб-тараб, гуноҳларидан фориғ қилиб тупроққа қўямыз. Фақат битта илтимосим. Мирвали жанозага келмасин. Келса, оломон тошбўрон қилиб юборади.

Кампир мунғайиб, кичкинагина бўлиб қолди.

Маслаҳат билан Толибжон шу ерда қоладиган, Азизбек билан бухгалтер майитни олиб келгани марказга кетадиган бўлишиди.

Толибжон уйига қайтиб чиқиб, бўлган воқеани онасиға айтди. Кампир нималарнидир пичирлаб, юзига фотиҳа тортди.

— Бечора Рисолатнинг шу биттагина неварасидан бошқа ҳеч кими йўқ. Толиб болам, маъракага ўзинг бош бўл. Ҳой, Зайнаб, югур, қўни-қўшнини чақир. Юрга хабар қилишсин. Ўлим қурсин, ўлимгина қурсин, шунақа бемаҳалда, бемаврид келади. Қоқилганнинг остонасидан ўтади. Қоқилганни қоқиб йиқитади. Шўргинанг қургур Рисолатнинг кўрган куни озмиди...

Зайнаб шошиб чиқиб кетди. Орқасидан болалар эргашди.

Етимқишлоқ дўппидек кичкинагина эди. Бир қумғон қайнагунча айланиб чиқса бўларди. Фуқароси бир-бирига қайишадиган, бир-биридан ҳамиятини аямайдиган аҳил эди. Тўй-ҳашамларда ҳамма баробар оёққа турарди. Бодомгул бу сокин, файзли қишлоқнинг хушовоз булбули эди. Тўйларда хониш қилганда шамоллар ҳам тўхтагандек бўларди. Қушлар ҳам қўшиғига қулоқ соларди. Кеч-қурунлари деярли ҳамма хонадонларда магнитофон қўйилар, улардан фақат ва фақат Бодомгулнинг қўшиқлари эшитиларди. Қишлоқ тепасида Бодомгулнинг овози тошлардан, сойлардан ошиб сузиб юради.

У Етимқишлоқнинг булбули эди. Мирвали уни қафасга солиб, банди қилиб олиб кетгандан буён қишлоқ ҳувиллаб, файзсиз, мунгли бўлиб қолганди. Бора-бора юртини унугтан Бодомгулдан қишлоқликларнинг ҳам кўнгли қолди. Уни унугта бошлашди. Етимқишлоқ аёллари шаънини булғаган, уларнинг бошларини ҳам қилган Бодомгул назардан қолди. Унинг қўшиқлари ёзилган магнитофон ленталарини токчаларда чанг босди.

Толибжон уни кўрмаган, қўшиқларини ҳам эшитмаганди.Faқат таърифи узуқ-юлуқ қулоғига чалинган пайтлар бўлганди.

Азизбеклар ҳовлиси хотин-халажга тўлиб кетди. Эшик ташқарисида етти-саккиз эркак жимгина Толибжонни кутиб туришарди. Маслаҳат билан бирорини қабристонга, бирорини фассолга, бирорини Оқсоқолнинг ҳужрасидаги маҳалланинг самоварини, чойнак-пиёлаларини олиб келишга жўнатишиди.

Кампир қабристонга кетаётган йигитни тұхтатиб, шундай деди:

— Гүрковга тайинланлар, қазиган гүр ёнидан иккита жой олиб қўйсин.

Ҳеч ким ундан нега деб сўрамади.

Дўлана тагидаги тошда етти-саккиз чол ҳассасига бағри ни бериб жимгина ўтиради. Ичкаридан чиққан йигит Толиб-жонга деди:

— Кафандик керак. Биронта болани магазинга юборинг.

Уларга қулоқ солиб турган чол ҳассадан бағрини узиб деди:

— Қидирма, ҳеч қайда кафандик йўқ. Бир табаррук зот қазо қилганди, беш кун бурун. Бутун районни қидириб тополмаганмиз. Яқин тўрт йилдирки, область магазинларига сурп келмай қўйган. Мурдани жойнамозга кафандаганмиз.

Толибжон ҳайрон бўлди. Наҳотки, олти миллион тонна пахта топшириб, битта кафандикка зор бўлса...

— Эҳтимол, кафандикнинг кераги ҳам бўлмас. Ўз жонига қасд қилгандга жаноза буюрмайди. Мурдаси ҳам ювилмайди.

Бу гапни айтган кишига ҳамма баробар ўгирилиб қаради. Бир чол ўрнидан туриб, унга ўдағайлаб кетди:

— Буюради, жаноза буюради! Бодомгулнинг жами гуноҳларини тангридан сўраб оламиз. Уни ўз жонига қасд қилишга ким мажбур қилганини билиб турибмиз.

Ўтирганлар, тўғри, тўғри дейишди. Шу гапни айтган киши, «таомилни айтдим-да», лея четга чиқди.

Чол тўғри айтган экан, кафандик қидириб кетганларнинг ҳаммаси қуруқ қайтишди. Толибжон Зайнабни чақириб, энди нима қиласмиш, деб маслаҳат солди.

— Рисолат аямдан сўраб кўрай-чи.

Зайнаб шундай деб ичкарига кириб кетди. Кампир ҳамон ўтирган жойида пичирлаб, тебранарди... Зайнаб унга ҳеч қаерда кафандик йўқлигини айтди. Кампир бирпас жим қолгандан кейин чўнтағи оғзига қадалган тўғнағичини тимирскиланиб чиқаза бошлади. Каттакон калит олиб Зайнабга узатди.

— Ичкарига кир. Мехробдан тўшакларни тушириб, сандиқни оч! Ичиди ўлимликка атаган тугуним бор. Олиб чиқ!

Зайнаб ичкарига кириб кетди. Бир оздан сўнг сандиқ қулфининг даранглагани эшитилди. Зайнаб тугунча кўтариб чиқди-да, кампирнинг олдига қўйди.

— Ўзинг оч!

Зайнаб тугунни еча бошлади. Ичидә бир кағанлик сурп, қоғозига араб алифбосида «Гулжаҳон» деб ёзилган совун, бир шиша атир, қурилган райхон, элликтача дастрүмөл ва яна қоғозга ўралган нимадир бор эди. Зайнаб уни ҳам очди. Ўнта қизил ўттис сүмлик пул. Ювғувчига аталған иккى кийимлик сатин, битта пешонабоғ бор эди. Зайнаб кампирга:

— Эна, бу пуллар энди ўтмайди. Пул алмашганига ўттис беш йил бўлай деяпти-ку, — деди.

Кампир унинг гапига парво қилмади.

— Нега ўтмас экан? Шу пул шўроникими, ўтади, — деди. — Ҳаммасини обор, фассолнинг кўлига бер. Қазойим етса, юрт бир амаллаб кўмиб қўяр. Ўлимни кутган ўлмайди, кутмаган ўлади. Қирқ йилдан бери ана ўламан, мана ўламан, дейман. Қани, ўлим ўлгур кела қолса.

Соат учлардан ошганда майитни олиб келишди. Совхоз профилакториясининг врачи Седона билан бир ҳамширадан бошқа ҳеч ким келмади. Чойшабга ўралган Бодомгулнинг жасадини ҳовлига олиб киргандарида ҳам, уни уйга олиб ўтаётгандарида ҳам кампир ўрнидан турмади, қарамади, пицирлаб ўтираверди. Фассол хотин ювиб, кағанлаб бўлгандан кейингина уйга кириб, Бодомгулнинг юзини очишни буюрди. Одатда, ювилган жасаднинг юзи очилмасди. Кампирнинг гапини икки қилишмади. Очишди.

Кампир Мирвали йўлдан урган кундан бошлаб ундан ҳазар қилди. Ювуқсиз, деб бирон марта бўлсин бетига қараб қўймади. Қўлидан овқат емади. Кир-чирини ҳам, емак-ичмагини ҳам бўлак қилди. Энди Бодомгул бутун гуноҳларидан фориғ бўлиб, абадий уйкуда ётарди. Жами гуноҳлари, эл-юрт олдидаги юзқароликлари жони билан бирга танини тарқ қилган эди. Кампир ювилиб пок бўлган келинининг пешонасидан силади. Энгашиб, манглайига аста лаб тегизди. Нимадир деб пицирлади. Кўзларидан икки-уч ёш томчиси кағанга тушибди.

Бодомгул — янги келин бўлиб тушган никоҳ тонгидаги-дек, ниҳоятда чиройли бўлиб кетганди. Қизиллик қочган оппоқ бетидаги мошдек холи янада қорайиб кўринарди. Қошлиари зулукдек қотган. Юмуқ қовоқлари учидаги узун киприклиари бир-бири билан жиспласиб кетган эди. Атрофда аёллар фарёд уриб, айтиб йиглаётган шу дақиқаларда кампир Бодомгулнинг келин бўлиб тушган пайтларини эслаяпти. Эрталабки келинсалом. Бодомгул ҳарир парда ёпиниб, энг аввало,

қайнонасиға салом қилди. Энгашганда елкаларидан ошиб тушган сочопуклар учидаги күнфироқчалар бир-бирига урилиб, жаранглаб кетди. Қайнона беқиёс чиройли келиннинг юзини очиб, бир дам томоша қилди. Бодомгулнинг юзи шарм-ҳаёдан лов-лов ёнар эди. Киприк кўтариб қайнонасиға бетлаб қаролмади. Лаблари, кичкинагина лаблари қимирлади. Ассалом, дедими, нимадир деди. Кампир унинг елкаларини силаб, баҳтли бўлинг, болам, қўшгани билан қўша қаринг, деб манглайидан ўпди. Бодомгулнинг пешонаси қизиб кетган, қайнонанинг лабларини куйдиргудек эди.

Кампир энди унинг муздек, совиб қолган пешонасиға лаб тегизди. Пайваста қошларини силади. Кейин қалтираб:

— Капалак кийган келади, кафанди кийган кетади, — деб пичирлади. — Капалак кийиб келгандинг, болам. Энди кафанди кийиб кетяпсан. Асли, бу кафанди менга аталган эди. Қандоқ қилай, бу жон ўлгур чиқавермаса. Гуноҳларингни гарданимга олдим, болам. Дўзах ўтларида мен куяй. Сен ҳур-ғилмонларга қўшилиб кет. Кафанимни сенга бердим. Покиза танга аталган кафанимни бердим. Тинч ёт, болам. Орқангдан ҳеч ким тош отмайди. Бирон оғиз ёмон гап айтмайди. Кўзим тирик экан, сени ёмонотлиқ қилмайман. Тонг-саҳарларда тиловат қилиб, гуноҳларингни сўраб оламан. Болам, мени қарғама. Мендан рози бўлиб кет. Равшонбек-кинамнинг жасади топилса, ёнгинангга ётқизаман. Бирга бўласизлар, кейин мен ҳам ёнингларга бораман.

Кампир қалтираб ёнбошига оғиб кетди. Хотинлар сувб ростлашди. Қўлтиғидан кўтариб, ташқарига олиб чиқа бошлишди. Кампирнинг икки қўли оппоқ кафандага чулғанган Бодомгул томонга чўзилганча кетарди.

Бу тоғларда кийикдек юргурган, шамолдек елган, булбулдек нола қилган, ҳар баҳор тоғ ёнбағирларида лов-лов ёнадиган лола гулханларидек кўзларни яшнатган, тўйларга файз кириладиган — бутун қишлоқнинг эрка келинчаги Бодомгулнинг табиат фақат бир мартагина яратиши мумкин бўлган чехрасига энди парда тортилган эди.

Офтоб оғаётганда тобутни елкага олишиди. Азизбек олдинда белини боғлаб бораарди. Неча ойлардан бери токчада чанг босиб ётган ленталар яна магнитофонга қўйилди. То қабрисстонга етгунча хонадонларда тобут эшик оллидан ўтиши билан магнитофон қўйишар, Бодомгулнинг чирманда жўрлигига

айтган мунгли қүшиқлари то қабристонгача кузатиб борарди. Бодомгул худди үз жанозасида үзи фарёл уриб, айтиб йиглаётганга ўхшарди.

Кун ботиш уфқи алвон нурларини чўққиларга санчаётган чоғи Бодомгулни тупроққа қўйишиди.

Ҳар юртнинг машхур бир нимаси бўлади. Парижнинг жаҳонга машхур Эйфель минораси, Самарқанднинг дунёни лол қолдирган Регистони, Бухоронинг булатларга боши қадалган Минораи Калони, Етимқишлоқнинг биттайи-битта шу эрка Бодомгули бор эди. Энди у йўқ. Етимқишлоқ яна бир марта етим бўлиб қолди.

Мирвали уч кундан кейин Тошкентдан қайтди. Бўлган воқеани эшитиб, эсанкираб қолди. У чинакамига Бодомгулни яхши кўрамиди? Улар ўртасидаги муносабат муҳабатмиди? Ҳар қалай, Мирвали Бодомгулни бирон кун кўрмай қолса, кўнгли у томонга талпинаверарди. Бирга бўлган пайтларда дунёнинг жами ташвишларини унутиб, бағрига сингиб кетарди.

Мирвали юраги бетлаб кундузи Етимқишлоққа келолмади. Кош қорайганда машинани пастиликда қолдириб, пиёда қабристонга келди. Ҳали ой кўтарилимаган. Гўрковнинг ҳужрасида чироқ ёниб турарди. Мирвали гўрковга учраб, Бодомгулнинг қабрини кўрсатишни сўради. Ўт-ўланлар ўсиб кетган гўрларнинг кўпи ўпирилган, ёз ўртаси бўлишига қарамай, дараҳтлари барг ташлаган, тош сағаналар тагида шамлар лишиллаб ёнаётган ваҳимали қабристонда гўрков Мирвалини эргаштириб борарди. У янги, устига атиги биттагина ҳасса санчилган қабр олдидаги тўхтади. Бу Бодомгулнинг гўри эди. Мирвали қабрнинг оёқ томонида жуда узоқ чўккалаб ўтириди. Бир оғиз ҳам сўз айтмади. Бирон марта бўлсин бошини кўтариб атрофга қарамади. Шу энгашганича қимиirlамай, мункайиб ўтираверди. Тик туравериб оёғи толган гўрков, кетишини ҳам кетмаслигини ҳам билмай, оғирлигини дам ўнг оёғига, дам чап оёғига ташлаб, Мирвалининг ўрнидан туришини бетоқат бўлиб кутарди. Охири Мирвали икки тиззасига тирагиб ўрнидан турди, гўрковга эргашиб дарвозахона томон юра бошлади.

У кетар олдидаги гўрковга санамасдан бир ласта пул тутқазди. Ҳеч нарса демади. Афтидан, гўрков нима қилишини үзи билса керак, бош ирғаб орқасидан қараб қолди. Мирвали узоқлашгандан кейин, у ҳужрадан шам олиб чиқиб, яна

Бодомгулнинг бошига борди. Шамни ёқиб, бирпас қараб турди-да, сўнг қуриган ўтларни шитирлатиб орқасига қайтди.

Бойўглиниңг хунук овози эшитилди. Ой кўтарилиши билан чирилдоқлар базми бошланди. Ўпирилган гўрлардан бир-бирини қувиб ёввойи мушуклар чиқди. Уларнинг кўзлари кумуш тангадек кўкимтири совуқ нур бўлиб узоқ ўчмай туради.

Еттинчи лампа аранг ёритиб турган ҳужрада гўрков куръон тиловат қиласарди.

Иккинчи қисм

ЮЛДУЗ СҮҚМОҚЛАРИ

Белингдаги пичоғингни, минган
отингни, никоҳингдаги хотинингни
бирорвга ишонма, болам...

XIV

Толибжон умрининг буёғини шу тоғларда, болалиги қолган қишлоқда яшаб ўтказишига қарор қилди. У жаҳонни кезди. Денгизлар, тоғлар, саҳролар ошли. Шоҳона меҳмонхоналарда яшаб кўрди. Лекин шу кичкинагина, азим тоғлар пинжига суқилган она қишлоғидек қадрдан жойни кўрмади. Шу ер менинг сўнгти бекатим, деди. Куёви ҳовли этагига пойдевор кўйиб, буёғига чоги келмаганиданми, қўли тегмаганиданми, ташлаб кўйган уйни битказмоқчи бўлди. Бугун икки ҳафтадирки, у жиянларини ёнига олиб, гувала думалаттиради.

Бу қишлоқ одамларининг ажиб яхши одатлари бор. Бирор иморат бошласа, қўни-қўшнилар ялпи ҳашарга чиқишади. Ҳар куни битта қўшни ош-овқатни бўйнига олади.

Толибжоннинг иморатга уннаганидан хабар топган қўшниларarraю пойтешаларини кўтариб келаверишиди. Бири ходаларнинг пўстлоғини шилади. Бири пойтеша билан тўсин чопади.

Кун ёйилиши билан Толибжон онасини ўрик тагидаги чорпояга ўтқазиб қўяди. Кампир Толибжоннинг энди ҳеч қаёққа кетмаслигидан, шу қураётган уйимизда иккимиз яшаймиз, деб айтганидан ниҳоятда хурсанд. У ичиди, болам-а, мен буёғига қанча яшардим, сенинг бошингни икки қилсанм, шу уйда кўпайсанг, деяпман-да, дерди. Аммо Толибжон уйланмоқчи эмас, умр кетди. Эндиги топилган ҳамроҳни ярим йўлда ташлаб, баҳтиқаро қилиб кетиш номардлик, деб ўйларди.

Дарднинг келиши осон, кетиши қийин. У докторларнинг гапларига қулоқ солмаган эди. Тоғ ҳавоси, тоза сув таранг тортилган асабларини аста қўйиб юбораётганини ўзи ҳам

сеза бошлаган эди. Шу уй битса, Тошкентдаги уйимни топшириб, күч-күрөнүмни олиб келардим, деб ўларди. Қишлоқ совети раисининг кабинети ёнида каттагина хона бор экан. Китобларимни шу жойга олиб келсам, қишлоқ болалари баҳраманд бўлармиди...

Толибжон яқин ўтиз йилдан бери китоб йигарди. Ўғлим вояга етганда ўқийди, деб ният қилганди. Салкам йигирма минг китоб кимсасиз уйда чанг босиб, сарғайиб ётибди. Шуларни қишлоққа совға қиласман. Яхшигина кутубхона бўлади.

Унинг дилида ниятлари кўп эди. Эндиғи қолган умрини она қишлоғининг болаларига бағишламоқчи. Уларни ўқитиб, оламни танитмоқчи. Бу қишлоқ болалари учун бирдан-бир идеал — Штирлиц билан Раж Капур, холос. Болаларни китобга ўргатиш керак. Токи улар ишчи кучи бўлиб эмас, онгли, катта жамиятнинг билағон аъзолари бўлиб етишсинлар. Уларнинг ҳозирги туриш-турмуши фақат жисмоний меҳнатдан бошқага ярамайдиган қилиб қўяди.

Кунларнинг бирида Толибжон дўсти Мирвалидан: «Ўртоқ, болаларнинг ўқиши чатоқ-ку, ўқитувчиларинг ҳам ҳеч балони билмайди, уларинг на газета ўқийди, на китоб, улар тарбиялаган болалар ким бўлиб етишади?» деб сўраганда, Мирвали хандон ташлаб кулган эди.

— Нима, ўқиб профессор бўлармиди? Ёзиш-чизишни, ўқишини билса бўлди-да. Ундан юқорисини билса, кетиб қолади. Институтда ўқийман, деб шаҳарга талпиниб қолади. Битта ўқиган сенми, кетиб қолдинг-ку. Бошингга ташвиш тушмаса, қайтиб келмасдинг. Булар ҳам шунаقا-да. Менга ишчи керак, олим эмас, ишчи. Илми бўлса, тоғда эчки боқадими? Маълумоти бўлса, пода кетидан чангга беланиб юриб, бўйнига кўза осиб хонадонлар олдидан «ошҳалол» деб чақириб юрадими? Илми бўлса, тили чиқади. Агар менга қолса, тоғ ораларидаги қишлоқларда ўрта мактабларни ёлиб, бошланғич мактаб қилиб қўярдим. Саводи бўлмаса, катта бўлганда аноним ёзолмайди, билдингми?! Афсуски, бунақа қилолмайман-да, замон кўтармайди.

Бу гапларни юрт отаси, давлат миқёсида иш юритадиган Мирвали айтиётганига Толибжон ишонмаганди. Қизиқчилик қиляптими, уни лақиллатяптими, ё кўнглидаги гапни айтяптими, билолмаганди.

Мирвали ҳеч кимдан ҳайиқмайды. Истаган ишини қилаверди. Ү, ҳукumat бу тоғларни менга берган, деб ўйлаяпти. Йүқса, бунчалик золим бўлиб кетмасди.

Кампир сўрида ўтирганча усталарни гапга солади. Уларни кўрмаса ҳам овозидан танийди.

— Ҳой, сен Эгамбердимисан? Невара-чевараплинг тинчомон юриптими? Қизинг кепқолганди. Кетдими ё ўтириптими? Жўнатвор, қиз деган чиқиб кетган уйига бегона бўлади.

— Кетган, кетган, эна, — дейди Эгамберди.

— Бинойи бўпти. Энди келса, киритма. Чиққан қиз чиғириқдан ташқарида, шу гапни биласанми? Хотининг раҳматли ҳалимдаккина, паришталиккина эди. Уйланмадингми?

— Ёшим ҳам кетиб қолди. Уят бўлар.

— Унақа дема, Дунё шу. Кетган кетди. Энди қайтиб келмайды. Ётаринг бор, турагинг бор. Яна ўзинг биласан, бошинг болишга етганда пешонангта битта уриб қолмагин, лейман-да.

Кампир долчин чойини ҳўплаб, узоқ тин олади. Яна усталарнинг гангур-гунгур гапларига қулоқ солади. Гапга аралашгиси келади. Ўзини тутади. Охири бўлмайди.

— Фупромиддин. Ҳой, Фупромиддин! Илгарилари кириб, бирпас-яримпас гаплашиб ўтириб чиқиб кетардинг. Нега дарагинг йўқ?

Олтмиш ёшлардаги жиккак чол тешасининг сопини белбоғидан ўтказиб, сўрига келади. Омонатгина ўтириб, кампирдан ҳол-аҳвол сўраган бўлади.

— Кампир эна, хотин уч-тўрт кун ол кетдим, ол қолдим, деб қўрқитди. Шунга андармон бўлиб киролмадим. Долчин чойингизнинг хумори тутиб туради. Қани, битта қуйинг.

Кампир чой қуйиб узатади. Неча марталаб айттан гапларини яна бошлайди. Фупромиддин кўнгли учун бу гапларни биринчи марта эшитаётгандек, ҳа-я, шунақами-я, деб ўтираверади.

— Барака топкур, хотининг кичкиналигига жуда жикил доқ эди. Битта гап айтганга ўнтани қўндирарди.

Фупромиддин бошини силкитиб-силкитиб кулади.

— Э, энаси тушмагур-а, биззи хотин ёшлигида бир гапга ўнни қўндиrsa, қариганда ўттизни қўндиради. Унга битта гап айту орқангга қарамай қоч! — Бай-бай-бай, — дейди кампир, — ҳалиям қолмапти-да, шу одати ўлмагур. Ҳай майли, умридан барака топсин. Ишқилиб, худо сенга тўзим берсин. Чидайсан-да, чидамай қаёққа ҳам борардинг. Шунча невара-чеварапа...

— Қалампирдек заҳар гапларига ўрганиб қолган эканман. Касал бўлганда қўрқиб кетдим. Икки кун тилдан ҳам қолдида, бояқиш, қарғишларим ижобат бўлдими, деб ўзимни ўзим койидим. Жа жонимдан ўтказвorgанда, тилинг кесилсинг, деворган пайтларим бўлганди. Тавба қилдим, худойим, тавба қилдим, деб нола қивордим. Хайрият, тили чиқди. Ҳозир бинойидек мени қарғаб ётиби.

— Отангни онасини эслайсанми? Момонгни айтяпман.

— Ҳа, биламан. Эслайман. Элас-элас эслайман, жуда қариб қолган эдилар.

— Ҳа, балли, — дейди кампир. — Ўша момонгни бобонг Макритдан опқочиб келганди. Ҳусн деганинг ой десанг ой, кун десанг кун эди. Соч деганинг ерга тегарди. Қишлоқ қизлари томга чиқиб, қалдирғочдек тизилиб олиб, уни томоша қилишарди. Раҳматли тирик бўлганда юз ўттиздан ошарди. Ҳудонинг қурдати билан болалари ўзига ўхшамади. Отасига ўшаган қаншари паст бўлиши.

— Энажон, энди борай, иш қолмасин.

Фупромиддин шундай деб ўрнидан турди. Кампир ўтириб-ўтириб, яна зерикди. Ким биландир гаплашгиси, кимгадир йиғилиб қолган гапларини айтгиси келди. Охири чидамай овоз берди:

— Долимбо-е, нима қиляпсан, битта чой ичиб кет. Пойтешада тик турганча болор чопавериб, ҳассага ўхшаб кетгандирсан. Кела қол!

Атрофдаги усталар Долимбойга қараб илжайиши:

— Бор, бора қол, очеретинг келди.

Долимбой пойтешани қалин пайраҳалар устига эҳтиёт қилиб қўйиб, сўрига келиб ўтирди.

Кампир чойнак тагида қолганини силқиб қўйди. Долимбойга узатди. Кейин, Толиб-е, чой опке, деди. Нимадан гап бошлишни билмай, бир оз турди. Ниҳоят, гапини топди.

— Долимбой, кичкина қудангни мелиса деб эшитдим. Ростми? Мелисалик ҳам яхши ҳунар. Ёнида тўппончаси бўлса, яна нима керак. Келининг мўмин-қобилгинами ё мелисани қизиман, деб қайнонасини токчага чиқазиб қўйяптими?

— Йўғ-э, — деди уста Долим. — Бу қиз қуда аянинг олдинги эридан. Дадаси сартарош бўлган. Қудачиликни ўша билан қилдик. Даромади яхши. Бутун районда ундан бошқа суннат қиладиган сартарош йўқ. Топиши яхши.

— Ундоқ бўлса, дуруст. Беш-үн йилдан буён тоғда ўғил бола кўп туғиляпти. Бу ҳам бўлса қудангни ризқи-да. Сенга

худо бериб қопти. Ҳозир ўтириб ҳисобласам, мани ҳисобимда сан бу йил олтмиш иккига киаркансан. Келаси йили пайғамбар ёшига кирансан. Мовлуд ўқитасанми?

— Йўғ-э, — деди уста Долим, — замон кўтармайди. Ёшлигимда комсомол бўлган эканман, эсимдан чиқиб кетибди. Гап тегади, энажон.

Кампир лабларини бурди.

— Ҳеч бўлмаса, Кийиксовди энамга бирон нима ата.

Ҳашарчилар Долимбойни чақириши:

— Ҳо, уста бува, қараб қолдик-ку!

Остонада мункайиб ўтирган чол ёнбошига қўйиб олган пачоқ пақирдан қийшиқ-қингир михларни олиб, болға билан тўғрилади. У қорин согланидан мункайиб ўтиришга қийналарди. У, кампир мени ҳам чақириб қолармикан, жиндаккина белимни ёзив олардим, деган ўй билан тез-тез овоз чиқариб қўярди: «Ҳой болалар, чойга қаранглар, пайраха олдида гугурт ўйнаманглар, оёқ остидаги гувалаларни четга олиб қўйинглар».

Кампир уни овозидан танимади. Бу ким бўлди экан, деб ўйлади. Охири чол чидамай кетди:

— Кампир эна, шунча овоз бераман, нега мени чақирмайсиз?

Кампир овоз келган томонга қаради.

— Кимсан? Танимайроқ турибман. Овозинг нотаниш.

— Ахир, мен Рассоқ буқачиман-ку.

— Овозинг ўҳшамайди-ку?

Рассоқ буқачи ўрнига бошқа бирор жавоб қилди:

— Ичавериб овози шунаقا бўлиб қолган. Кечаси уйга келганда болалари овозидан танимай, аввал девор нахрасидан қараб, дадасилигини билиб, кейин эшик очишади.

— Вой, омон бўлгур-э! Ўзингам арақ ўлгурни сувдек ичардинг-да, шу ичишингга воҳлигина ўлиб кетарсан, деб ўйлаган эдим. Хайрият, жонинг қаттиқина экан. Кел, кела қол, битта чой ичиб кет.

Пўстлоқ шилиб, бели қотиб кетганларга алам қилди.

— Ҳў, пияниста номард, беочирт ўтдинг-а, энди мени навбатим келган эди.

Кампир Рассоқ буқачига чой узатди.

— Чўлга шакар ёққани эсингдами? — деди кампир Рассоқ буқачига. — Ўшанда уйингдаги пахса деворларни йиқитиб, қайнатилган янтоқ шарбатини яна олти марта қайнатиб, лойқадан ўтказиб тинитган эдинг. Пахса охурдан, пахса лойқасидан ўтказилган шарбат булоқ сувидек тип-тиниқ бўлган эди. Дош қозонда суви буғланиб кетгунча қайнатаверган эдинг. Охири қозон тагида оппоқ, хукуматницидан ҳам оппоқ шакар қолганди.

Бола-чақанг билан бу атрофда пахса қолдирмадинг. Эшак аравада янтоқ ташиганинг ташиган эди. Ўзинг ҳам молдек ишладинг. Қўни-қўшниларнинг қозонини шарбатга тўлдириб, олти қоп оппоқ шакар қайнатиб олган эдинг. Ўзинг ўлгидек пишиқ бўлсанг ҳам баъзи-баъзида одамгарчилигинг туғиб қоларди. Толибининг суннат тўйига бир қоп марвариддек шакар чиқазган эдинг. Шу янтоқ шакаридан беш кашкил шинни солгансан, ҳў бунга неча йил, неча замонлар бўлиб кетган. Шиннинг тамом бўлгандир.

— Бор, бор. Бирон ўттиз шишада шинни бор. Қиша болалар қорни шиннига қориб, «Роҳатижон» қиласидар. Янгичасига айтганда, «Фруктовый» музқаймоқ бўлади.

— Уруш йиллари ҳўпам қутургандинг-а. Ўлигинги битта буқанинг бўйнига ташлаб олгандинг. Битта фунажинга қўйишга юз сўм олардинг. Эллигини ўзинг еб, эллигини буқангга едирадинг. Санни бошингдан ўтган гаплар шундоққина эсимда турилти. Бир чеккадан айтиб берайми?

Улар орасида ўтаётган гапларга қулоқ солиб турганлар: «Айтинг, айтинг, кампир эна, бизга оғиз очирмайди, сиз айтинг», деб туриб олишди. Рассоқ буқачи ўзини у ёқ-бу ёққа ташлаб кўрди-ю, бўлмади. Кампир чой ҳўплаб, гапга тушиб кетди:

— Шу десанг, Рассоқвой, сан уйланганингда «Рўмолим» пластинкаси энди чиққан йили эди. Тўгрими? Тўйингда ҳовлига патифон опчиқиб, ўн етти марта қўйиб эшигтанмиз. Ўша хотининг тўйдан етти кун ўтмай қочиб кетган эди. Ундан кейин паландаралик битта жувон хотин олдинг. Ўша йили писла тутганларга бахмал бериш расм бўлганди. Ўша хотининг яхшигина, соғломгина эди. Бир ойга қолмай ранги сарғайиб, оқсоқланиб қолганди. Сал кун ўтмай, оламдан ўтиб кетди. қанақа дарди борлигини ҳеч ким билмай қолди. Ундан кейин Равот меш томондан қиз олдинг. Кўҳликкина эди. Ўшанда ўзимизнинг қувалик теримчи Шакархон Мўминова деган

жувоннинг суврати газетада чиққанди. Келинни юзини ҳеч ким кўролмай қолганди. Тўйнинг эртасига ёқ чирқиллағанича сеп-сидирғасини ҳам ташлаб, Равот мешга пиёда додлаб, қочиб кетганди.

Уста Долим гапга аралашди:

— Кампир эна, бу ярамас кунига иккита кирпининг шўрвасини ичади. Бедананинг тухумини хом ютади. Қассоб-лардан ошнаси кўп. Қўчқор сўйган куни ўқдек учиб боради.

Кампир пихиллаб кулди.

— Тағинам Або Муслими соҳибқирон бўлиб кетмаган экансан-да!

Бу гаплардан ҳашарчилар қотиб-қотиб кулишарди. Рассоқ буқачи пешонасини уқалаб, терга пишиб, индамай ўтиради. Кампир худди китоб ўқиётгандек, унинг таржимаи ҳолини аниқ қилиб айтарди.

— Шундан кейин сени танийдиганлар қиз бермай қўйишганди. Яна уч бор уйландинг. Биттаси ўлди, ота-оналари аравада олиб кетишли. Биттасини эрта саҳарда ўзини сувга ташлаётганда ушлаб олиши. Бечора қоронги тушиши билан қўшниларни киги чиқиб кетганча эрталабгача уйга қайтмасди. Охири қочиб қолди. Кейин кимга уйлангандинг? Ҳа, эсимда, бир ёши ўтганроқ яккабоғлик яллачини олувдинг. Уйландинг, озиб-тўзиб, деворларни ушлаб, ҳассага таяниб, пашшаларга таланиб юрадиган бўлиб қолдинг. Хайрият, бу хотинингнинг жони қаттиқиниа экан. Яшаб кетдинг. Шунга уйландингу пенсияга чиқмасанг бўлмай қолди.

Усталардан бири овоз берди:

— Нима бало, кампир хола, қишлоғимизни исправични бўйрасимисиз? Ҳамма гапни китобга ёзгандек биласиз-а!

— Биламан-да, кўз ўлтур бундоқ бўлгандан кейин, ўтган-кетгандарни эслаб ўтираман. Ҳаммаси ёдимга келади. Бирори бор, бирори урушда ўққа учиб кетган, бирорлари тириклик, деб тўрт тарафга тарқаб кетган.

У яна Рассоқ буқачига ўгирилди.

— Ҳўш, хотининг қалай? Невараларга қоришиб ўтириптими?

— Ҳа, энди ўтирмай қаёққа ҳам борарди. Аммо-лекин пардоз-андоз ўшандоқ. Қошидан ўсма, юзидан упа аримайди. Хотин кишининг юзи бир нурагандан кейин пардоз тутмай кўяркан. Қари артистларга ўхшаб терисини тортиурса, бошқа гап. Масжид бузилса, меҳроб қолар дегандек, асли ҳуснидан пича бор. Шўхлиги ҳам ўзига яраша.

Усталар гап қотиши:

— Буқачи баъзи-баъзидан уйдан қочиб чиқиб, кечалари оқсоқолнинг ташқари ҳовлисида ётиб юради.

Кампирнинг ичи ёлғизликдан гип бўлиб қолган экан. Ҳамқишлоқлари билан гаплашиб, роса дилини ёзди. Толибжон эса ҳашарчиларнинг бир ота-онанинг боласидек аҳилликларига, онасининг улар билан ўз жигаридек гаплашишига қараб, юраги тўлқинланиб кетарди. Дунёнинг ҳеч ерида бунаقا аҳил одамларни кўрмаганди. Яхши-ёмон кунларда бир-бирининг пинжига кириши, биттасининг қувончига ҳаммаси баб-баравар яйраб кетишига ҳайрон бўлиб қолган эди.

У ҳаётда ана шундай қувончли, нурли, беозор, ҳузурхаловатли дамларнинг кўп бўлишини, узоқ бўлишини истарди.

Кампир ўтирган сўрига офтоб келиб қолди. Толибжон кўтариб айвонга обориб қўяй, деса кўнмади. Қадрдон ҳамқишлоқларидан бир қадам бўлса ҳам нари кетгиси келмасди.

— Ҳой Фупромиддин, бери кел.

— Э, қанақасиз, эна. Фупром ҳозир чой ичди-ку!

— Фупромиддинни икки карга чой ичишга ҳаққи бор. Бошқоронги келинларга алоҳида «Нордон боғ» қилган. Шунинг учун «Облиздровия» ичидаги чироги бор соат берган, билдингми?

— Болам, уйдан Зайнабнинг соябонини опчиқиб бер. Тутиб ўгираман. Нега чарчарканман, болам. Сан ота юртингга келиб ватан тикасан-у, мен чарчайманми? Бу ҳашарчилар кўз олдимда ўсган болалар. Овозини эшитсан, ота-оналари эсимга тушади. Уларни тирик кўргандек бўламан. Чарчайман, болам.

Дарҳақиқат, ҳозир ҳовлини тўлдириб ҳашар қилаётган чолларнинг олди олтмишдан, кети элликдан ошган кишилар эди. Кампир улар туғилганда ўттиздан ошган, юрса ер титрайдиган полвон хотин эди. Гурсиллатиб кетмон чопарди. Тоғдан бурни ерга теккудек бўлиб ўгин орқалаб келарди. Толибжоннинг отаси қирга буғдой сепарди. От-улов бўлмай қолганда, шу хотин қоп тўла донни елкалаб пилдираганча келаверарди. Мана шу чоллар ўша пайтда тўрт-беш яшар бола эдилар. Улар кимпирнинг кўзи олдида ўсиб одам бўлишди. Қанчаси

урушга кетди. Келмаганларининг уйида аза очилди. Қанчаси баҳт излаб аллақаёқларга изғиб кетиб қолди. Мана шу қолганлари кампир учун бениҳоя қадрли, азиз кишилар эди. Кампир уларнинг барини сенлаб гапиради. Назарида ҳали ҳам болаю тез-тез тергаб турмаса бўлмайдиган туюлади. Шу топда биронтасини койигиси келди.

— Хой, Абдумажид! Нима бало, хотининг одамгарчиликдан чиқиб қолганми, дейман. Боломгулнинг маъракасида ров кўриниб, ров йўқ бўлди.

Абдумажид пўстлоқ шилаётган ўроғини ёнига қўйиб, жавоб қилди:

— Бола-чақа кўпайгандан кейин эркаклир, хотиндир одамгарчиликдан чиқиб қоларкан. Бечора Хайрободга тушган қизиникида. Ой-куни яқин. Қизининг қорнига қулогини тутиб ўтирипти.

* * *

Кечга яқин, офтоб терскай томонга ўтган маҳалда Зайнаблар эшиги олдиди икки юқ машинаси тўхтади. Бир машина борти китоб, иккинчиси ҳар хил рўзгор буюмлари, шкафлар, кўрпа-ёстиқ, кийим-бошлар билан тўла.

Осмондан тушдими, ердан чиқдими, бирпасда қишлоқ болалари кўчани тўлдиришди. Улар: «Толиб тоғам кўчиб келдилар, Толиб тоғам кўчиб келдилар! деб чуғурлашарди. Уларнинг қувончи чексиз эди. Иморат қураётган усталар ҳам ишларини ташлаб ташқарига чиқишли. Улар энди Толибжон бутунлай шу ерда қолмоқчи эканига ишонган эдилар. Болалар бўлак-бўлак қилиб боғланган китобларни айвонга таший бошладилар. Кексалар ўрин-кўрпаларни, шкафларни олиб киришарди.

Кампир сўрида пичирлаб ўтирипти. Толибжон унинг олдига келиб юкларини олиб келганини айтганда, у, билиб турибман, болам, деди. Кейин Толибжон ташқарига чиқиб, «Волга» бағажнигидан иккита тутун кўтариб келди. Бу жиянларига, Зайнабга, онасиға совғалар эди! Сўрига ўтириб, тутунларни еча бошлади. Икки катта тутунда ҳаммага етадиган кийим-кечаклар бор эди. Кейин у машинадан болалар велосипедлари, самокатлар олиб, жиянларига тарқатаверди. Шу пайт унинг кўзи ҳеч нарсага парво қилмай, остоңада мунғайиб ўтирган Азизбекка тушди. Кўнгли алланечук бўлиб кетди. Шодлигини, болалигини йўқотган бу боланинг аҳволи юрак-бағрини ўртаб юборди.

Айвоннинг шифтигача китоб қалашиб кетди. Шкафларни кўйишга жой қолмаганидан ток сўри тагига қўйишиди.

Раззок буқачиникидан тоғора устида янги ёпилган иссиқ нони билан ош чиқди. Ҳашарчилар кўлларини ювиб, сўрига, кампир атрофига чўкка тушиб ўтиришиди. Ош устида гап китоб тўғрисида кетди.

— Шу китобларнинг ҳаммасини ўқиганмисиз? — деб сўрашди.

— Луқмони Ҳаким ҳам шунаقا кўп китоб ўқиб олим бўлган эканлар.

— Китоб ўқиган одамларни садағаси кетай, ўқиб-ўқиб сўғин начайли бўлишган.

— Э, нимасини айтасиз, бу китоб дегани юққанга юқаркан. Мана, Муқим тароқчини ўғли Тошкентдек шаҳри азимда беш йил ўқиб келиб, мактаб болаларини раз-два қилиб югуртириб юрипти. Шу юқмагани-да. Шожалил утилчини ўғли олти ойгина ўқиб, елкасида погону белида тўппонча билан келди. Бу юққани-да. Уйига ҳеч кўли қуруқ келмайди. Кимсан, Шомовлон мелиса. Шу бола мелиса бўлди-ю, қишлоғимизга файз кирди. Тўй бўлса, у келмагунча қозон очилмайди. Ўзиям мияси бутун бола бўлган. Калласи тўла илм. Газеталарни шариллатиб ўқиб ташлайверади. Ҳукуматнинг энг ишонган одами. Сир сақлашни билади. Бир куни телевизор кўриб ўтиргандик, кириб қолди. Шунда, Шомовлон, начайлик болам, менга бир нарсани тушунтириб бер. бошқа шаҳарда туриб гапираётган манави қиз қандоқ қилиб бу шаҳардаги телевизорда пайдо бўлиб қоляпти, деб сўрадим. Ақллилигини қаранг: бобой, сиз бунаقا нарсаларга аралашманг, бу давлат сири, ҳаммага айтилавермайди, дейди. Ўшанда унга қойил қолганман.

Толибжон бу содда ва лекин беғубор кишиларнинг ўзларидек беғубор суҳбатларига кулиб-кулиб қулоқ солиб ўтиради.

Кеч кирди. Эртага синч орасига гувала уришни маслаҳатлашиб ҳашарчилар тарқалишиди.

* * *

Толибжон Рибников олдидан чиқиб келаётганда қабулхонада Жайронани учратган эди. У, сизга айтадиган гапим бор эди, Толибжон ака, пастда пича кутмайсизми, деб илтимос қилди.

Жайрона Рибников олдида узоқ турмади. Йигирма минутлар чамаси вақт ўтмаёқ қайтиб чиқди. Боя кабинетга кириб кетаётганда чехраси яшнаб турган эди. Энди қандайдир асабийроқ кўринарди.

Улар сўёзсиз юриб, тўғридаги Гагарин ҳайкали ўрнатилган хиёбондан боришарди.

Анҳорнинг нариги томонидан футбол ишқибозларининг ўқтин-ўқтин ҳаяжонли қийқириқлари эшитилиб турарди. Жайрона гап бошлади:

— Толибжон ака, дарбадарлик яна бошимизга тушяптиқу. Индамай кетаверамизми? Сизни-ку билмайман, аммо мен бунақаadolatsizlikка энди чидамайман. Ахир, мен аёл кишинан. Умрим ўтиб кетяпти. Ҳеч ким буни ўйламайди. Рўзгор қилсан, бола-чақа орттирсан, дейман. Мени ҳеч кимим йўқ. Детдомда ўстганман. Таниш аёлларнинг уйларига борганимда, болаларини кўриб ҳавасим келади. Бегона юртларда дарбадар кезаверсан, қачон бир рўзгорнинг бошини тутаман. Эртами-индин умр ҳам ҳу деганча ўтиб кетади. Қарираман ҳам. Гўдаклигим «Болалар уйи»да ўтгани етмагандек, қарилигим ҳам «Кексалар уйи»да ўтадими? Ана шуниси алам қиласди.

— Қаерга юборишаپти? — деди Толибжон.

— Ливанга. Бормайман, деб қатъий жавоб қилдим. Борасан, дейди. Коммунистсан, бўйин товлашга ҳаққинг йўқ, дейди. Бормайман, эрга тегаман, дедим.

— Жайронахон, Маҳкамов мени кутяпти. Муҳим гапи борга ўхшайди. Келинг, кечқурун кўришайлик.

Жайрона юришдан тўхтади.

— Толибжон ака. Ичим тўлиб кетган. Тўкиб соладиган одамим йўқ. Сиз аҳволимни биласиз. Ҳеч бўлмаса, сизга айтай.

У шундай дея, сумкасидан қофоз олиб, телефон номерини ёзиб берди. Аввал телефон қилинг, ўзим бориб олиб келаман.

Жайрона «Яшил гумбаз» кафесининг рўпарасидаги тўқиз қаватли уйда турарди. Уч хонали уй ниҳоятда дид билан безатилган. Ҳаммаёқ ораста. Толибжон, ивирситадиган ёш бола бўлмагандан кейин, шляпасини бир томонга, костюмини бир томонга ирғитадиган эркак киши бўлмагандан кейин, қандай қилиб ивирсиқ бўларди, деб ўйлади. Сервант япон, хитой, француз, Бовар сервизлари билан тўлган. Чехларнинг рангли биллур илишлари электр нурида чақнаб кўзни оларди. Зал уйнинг бир деворини эроннинг илак ги-

лами эгаилаган. Ўртасига Леонардо да Винчининг Мона Лиза (Жаконда) суврати илиб қўйилган. Столда икки кишига етарли ширинликлар, «Камус» деб аталган француз конъяги. Толибжон ўзининг соддалигидан ўқинди. Э, нодон, аёл кишининг уйига кетяпсан, бир бойламгина гулдаста олмайсанми, у ҳам бўлмаса, битта духи олсанг бўлмасмиди?

— Жайронахон, умримда ёлғиз аёл кишининг уйига кирмаганман. Гул олишга ҳам ақлим етмалти.

Жайронана хандон ташлаб кулди.

— Тажрибангиз йўқ-да. Бу масалада ҳали норастасиз. Балоғатга ҳам етиб қоларсиз.

Жайронанинг эгнида ҳаво ранг юпқа халат. Бадани ҳар хил тасмалардан холи бўлганидан бутун вужуди тўлғаниб турарди. Толибжон назарида эртаклар оламига тушиб қолгану дунёда тенги йўқ бир пари атрофида парвона бўлаётгандек.

Жайронана биллур вазада варақи олиб чиқди.

— Бошқа овқатдан умид қилманг. Бори шу.

Уйни варақи ҳиди тутиб кетди.

— Келинг, шу аламларга биттадан конъяк ичайлик.

У шундай деб «Камус»нинг тиқинини сугура бошлади. Оди. Қадаҳчаларга тўлдириб қўйди.

— Қани, Толибжон ака. Икковимиз учун. Тошларга урилиб ёрилмаган, ҳеч кимга эгилмаган бошларимиз учун. Но-поклик аралашмаган машақкатли ҳётимиз учун, бундан бўён ҳам худди шундай яшашимиз учун. Олинг, ака!

Толибжон кўпдан бери ичимликни оғзига олмаган. Шу бугун ичгиси келиб турган эди. Айни мудда бўлди. Сескан-масдан, афтини бужмайтирмасдан ичиб юборди. Аввалига гап гапга қовушмай турган эди, учинчи қадаҳдан кейин «инدامас» Толибжон ҳам тилга кирди. Жиндеқ қизишиб олган Жайронана дадиллашди.

— Толибжон ака, эртага бориб отказ қилинг. Бормайман, деб очиқ айтинг. Ҳеч нарса қилишолмайди. Сиз чарчаган, дам олиши керак бўлган одамсиз. Мажбуран юборишга ҳақлари йўқ.

Толибжон ён чўнтағидан конверт чиқазиб столга кўйди.

— Энди Рибников олдига боришига ҳожат қолмади. Ишларим бирорвга айтса асло ишонмайдиган даражада муваффақиятли бўлди. Конвертни очиб кўринг.

Жайронана конвертни очиб, қофозларга кўз югуртириди-ю, қийқириб чапак чалиб юборди.

Қоғозларнинг бирида Толибжон Усмоновга Иттифоқ аҳамиятидаги пенсия тайин қилиш тўғрисида қарор. Бирида унинг чет элларда ишлаб юрган пайтларининг ўн йилига командировқа харажатлари тўлаш тўғрисида Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг кўрсатмаси, яна бирида қонунсиз равишда тортиб олинган квартирасини қайтиб бериш, ҳозир бу хоналарни эгаллаб турган кишиларни зудлик билан кўчириб юбориш ва хоналарни таъмирлаш тўғрисида Тошкент шаҳар ижроия комитетининг кўрсатмаси ва, ниҳоят, Толибжонга беш йил муддат давомида даволаш фондидан ҳар ойга беш юз сўмдан пул ажратиш тўғрисида республика касаба союзининг кўрсатмаси бор эди.

Толибжон бу ҳужжатларга илова қилди:

— Агар сизни мажбуран чет элга юбориша, мен бу имтиёзларнинг баридан кечиб, сиз билан кетаман...

Толибжоннинг гапи оғзида қолди. Жайрона ўрнидан туриб, унинг қўлидан тортиб турғизди. Бўйнига осилиб чўлпчўлп ўпа бошлади.

— Ҳеч қаёққа кетмайман. Энди ўтириңг. Одамларга ўхшаб бир хотиржам базми жамшид қиласиз.

Иккови ҳам қадаҳларни то охиригача бўшатиши.

— Мен бошлаган бир муҳим операцияни охирига етказишим керак, — деди Жайрона ва у тоғдаги саргузаштларини шошилмасдан айта бошлади. Толибжон бу гапларга ишонишни ҳам, ишонмаслигини ҳам билмасди. Унинг ҳар гапига, наҳотки, наҳотки, деб луқма ташлаб турарди. Шу тобда Жайрона унинг кўзига бениҳоя жасур аёл бўлиб кўринарди.

— Мен дўстингизнинг пайига тушганман. Бу одам ҳар қандай амалдорни пулга сотиб оладиган, бениҳоя шафқатсиз, икки кўли қонга беланганд жаллод.

Суратларни, тош қалъанинг планини, унга олиб борадиган йўл ҳаритасини Луқмоновнинг ўз қўлига топширдим. Яна бир гап. Фотоплёнкадаги сувратларда Мирвалининг тоғда ов қилиб юргани, сойда чўмилгани, чўққига чиқиб, қорга ялангоч бўлиб думалагани олинган экан.

Толибжон афсуслангандек, унга қараб турарди.

— Нега менга ғалати қарайпсиз, Толибжон aka? — деди ҳайрон бўлган Жайрона.

— Шунча меҳнатингиз бекор кетибди-ку! Ахир, Мирвали билан Луқмонов aka-уқадек қадрдон-ку! Ҳар якшанба куни Луқмонов вертолётда келиб Мирвали билан кийик овлай-

ди. Энди мендан кўра сизнинг ҳаётингиз хавф остида экан. Луқмонов сиз тайёрлаган ҳужжатларни Мирвалига кўрсатмаган, деб ўйлайсизми? Йўқ, аллақачон кўрсатиб бўлган.

— Толибjon ака, Луқмоновнинг худди ана шундай қилишини билиб туриб ҳужжатларни берганман. Мени анои деб ўйламанг. Лейтенант Мардон Рўзиев билан «иш» бошлаганимиздан кейин Луқмоновга ҳужжатларни берганман. Тордаги ишратхонанинг плани, унга олиб борадиган йўл харитасининг бир нусхаси ўзимда қолган.

— Бу ишларингиз натижасиз қолди-да.

— Унақамас, — деди Жайрон. — Натижаси мен ўйландан ҳам яхши бўлди. Луқмонов билан Рихсиевнинг қилмишларини лейтенант худди кино кўраётгандек қилиб гапириб берди. Яширин ишратхона тўғрисида ҳам, Мирвалининг Луқмоновга шу жойни сотмагани тўғрисида ҳам гапириди. Ана шундан кейин Луқмонов қанчалик ёвуз одам экани маълум бўлди. Худди ўша кундан бошлаб эркатой Мирвали доимий кузатув остига олинди. Хўш, бу натижа бермаганими?

Толибjon Жайронага қараб туриб, бу кичкинагина қизда шунча қудрат, шунча ақл, шунча ирома, шунча тадбир қайдан пайдо бўлган, деб ўйларди. Ҳар бир қилган ишининг оқибатини кўриб туришига, ёзувчи айтгандек, эртага қичишишадиган жойини бугун қашлаб қўйишига қойил қоларди.

XV

Райкомнинг биринчи секретари эрталаб парткомга телефон қилиб, Мирвали у ёқ-бу ёққа кетиб қолмасин, ўн бирларда бораман, деб айтиб қўйган эди. У айтган пайтида келди. Аммо биринчи постдаги навбатчи йўлини тўсди. У мен райкомнинг биринчи секретариман, қўйиб юборинг, деса ҳам кўнмади. Хўжайн ҳеч кимни киритма, деганлар, деб туриб олди. Жаҳли чиққан секретарь телефон трубкасини олиб, котибдан директорга улашни сўради.

— Директорга райком секретари Қодиров кепти, денг...

Қиз хўп, ҳозир кириб айтаман, деганча анча ҳаяллаб қолди. Кейин трубкадан овоз келди:

— Ҳозир қабул қилолмас эканлар, эртага келсин, дедилар.

Райком секретари шунча йиллар ҳар хил лавозимларда ишлаб бунчалик мулзам бўлмаган эди. Бу қанақаси? Ўз қўл остидаги одам шундай деб турса...

Қодиров қайтиб кетди. Райкомга келиб, обкомнинг биринчи котибига бўлган воқеани телефонда айтиб берди.

— Да-а, — деди Маҳкамов, — жуда шишиниб кетибдилар-ку. Бурниларини ерга ишқаб кўйиш керакка ўхшайди. Мундоқ қилинг. Кечқурунга бюро чақиринг. Мен ҳам қатнашаман. Жуда бошимизга чиқариб юбордик уни.

— Бигта шу масалага бюро чақирсак қанақа бўларкин?

— Ахир, пишиб турган масалалар кўп-ку! Масалан, пахта теримига тайёргарлик, мактаблар ремонтни, кўп профилли касалхона қурилиши масаласи ҳам бор. Бўлти, кечқурун ўша ерда гаплашамиз.

Аммо кечқурун гаплашиш насиб қилмади. Телефонда гаплашиб кўя қолиши.

— Қодировмисиз? Укам, энди шундоқ бўлиб қолди. Бюрони қолдиришга тўғри келади. Тошкент билан гаплашган эдим, кўнишмади. Ҳозирча бу масала очик қола турсин. Сиз дикъат бўлмай ишингизни қиласеринг.

Қодиров кеч салқинда бир-икки хўжаликнинг тамакисини кўрмоқчи эди. Кўнглига сигмади. Шофёрига жавоб бериб, ўзи уйига пиёда кетди.

* * *

Обкомнинг қора «Чайка»си харсанг тошлар пинжига суқилган кафе олдидага тўхтади.

Бу жой ниҳоятда сўлим, баҳаво эди. Йўловчи автобуслар шу жойда бир дам тўхтаб ўтарди. Ҳайдовчилар қизиб кетган моторларни совитиб олишарди. Йўловчилар эса пастликдаги магазинга ёпирилиб киришар, бир қисми кафега кириб чой, кабоб буюришарди.

Кафе орқаси чуқур жар. Унда тоғдан қуйилиб келаётган Омонқўтон сойи оролчалар ҳосил қилиб оқади. Сойнинг нарёғида юксалган адирлар баҳайбат тоғ силсилаларига уланиб кетади.

Кафеда биронта бўш жой йўқ. Кабобпазларнинг, чой ташувчиларнинг қўли қўлига тегмайди.

Аммо «Чайка»да келганларга юқорига, ичи ковак бўлиб кетган чинор тагига алоҳида жой қилинган. Ясатилган дастурхон атрофига сават стулчалар қўйилган. Оппоқ ҳалат кийган ўрта яшар мезбон яқин икки соатдан бери йўлга тикилиб ўтирипти.

Бу ерда ишлайдиган, яшайдиганлар бунақа мәҳмонарни күп күришган. Айниңса, шу «Чайка» Тошкентта бориб олиб келаётган мәҳмона қанақа лавозимга мүлжалланганини сира адашмасдан айтиб бера олишарди. Агар райкомга янги котиб ёки ижроқўмга раис тайин қилинадиган бўлса, албатта шу «Чайка» келарди.

— Райком Қодировнинг ҳам қуни битибди-да, — деди «Чайка»га қараб бир чойхўр. — Ҳозир Қодировнинг жанозасини ўқишиди, «чилёсин» қилишиади.

— Тўғри айтасан. Балки янги «газета» олиб келишгандир... Буни ҳам Мирвали бир кунда ўқиб ташлайди.

Ҳамманинг кўзи янги мәҳмона эди. Ёши олтмишларни қоралаб бораётган, қўл ҳаракатларидан, юриш-туришларидан, одамларга беписанд қарашидан илгари катта лавозимлар жиловини ушлагани билиниб турган киши ҳурматли китобхонларимизга таниш Ҳожимурод Ҳолматов эди. Нурмат тоға тоғ ўнгирларига яланғоч ҳайдаган, сарсон-саргардон қилганидан бўён бу томонларга келмай қўйган эди. Унинг бу жойларни кўпарга кўзи йўқ. Мана, тақдир тақозоси билан яна келяпти. Келяпти-ю, бўлиб ўтган воқеани эсламасликка тиришиб, йўл-йўлакай фикрни алаҳситадиган воқеаларни ўйлаб келяпти.

Мезбон маҳсус тайёрланган кабобни чўғи лангиллаб турган қўрага тера бошлади. Кела-келгунча машинада ўтиравериб, бели қотиб кетган Ҳожимурод у ёқдан-бу ёқса юриб, оёғининг чигилини ёзмоқчи бўлди. Пастликдаги магазин очиқ эди. Ҳозиргина жўнаб кетган автобус бу ерни гавжум қилиб турган йўловчиларни олиб кетган. Магазинда одам йўқ эди. Ҳожимурод нималар бор экан, деб ичкарига кирди. Пештахта орқасида ёшгина сотувчи йигит кичкинагина эговча билан тирноғини қириб ўтиради.

Ҳожимурод дурустроқ бирон нарса бормикин, деб дўконни эринмай айланиб чиқди. Кўнглига ўтирадиган нарса кўринмади. Бир маҳал қулогига жуда узоқдан аллақандай куй эшитилгандек бўлди. Бу куй унга таниш ва қадрдон эди. Ҳожимурод аланглаб куй тараляётган жойни қидира бошлади. Пештахта устидаги бир сўмлик сўлкавойдан сал каттароқ соатга кўзи тушди. Куй шу соатдан тараляётган эди. Ҳожимурод унга яқин боргандада куй тинди. Соатни қўлига олди. У ёқ-бу ёғига қаради. Унинг соатга ҳавас билан қараётганини

күрган сотувчи йигит, японники, деди. Ҳожимурод уни қулогига тутди. Чиқиллаб турипти. Ҳу, това тош устида диргизлаб ётган пайтида ҳам билагида худди шунаقا чиқиллаб турғанди.

— Яхши соат. Точний юради. Музика чалади. Кечаси ўзидан нур чиқазади. Ойни, йилни, ҳафталарни ҳам күрсатиб туради. Ёнидаги кнопкани босиб қўйсангиз, звонок чалиб уйғотади.

Ҳожимурод сотувчи йигитга қаради.

— Неча пулга олгансиз?

Йигит қўл силтади.

— Сув текин. Битта брезент туфли, битта каламинка шим, битта чит кўйлакка алмаштириб олганман. Пулга чақса, жами ўттиз беш сўмга етмайди. Оғайниларим, сотасанми, деб ҳол-жонимга қўйишмайди. Биттаси беш юз сўм берди. Сотмадим.

— Конунни биласизми? — деди Ҳожимурод. — Ўғрилик молни сотиб олган одамга ҳам статья бор. Сиз ўғрилик молни сотиб олибсиз.

— Йўғ-э, — деди қўрқиб кетган йигит. «Чайқа»да келган бу одам прокурор эмасмикин, министр эмасмикин, деган ўй бир лаҳза кўнглидан ўтди. — Менга туппа-туззук одам сотган эди.

Ҳожимурод соатни йигитнинг қўлига берди.

— Ҳозир сизга ўғирилик эканини исбот қилиб бераман. Битта кичкина пичоқча учини ёнбошидаги улоқ жойига тикинг. Орқа қопқоғи очилади. Унга «1959 йил, 50 ёш. Ҳ.Холматовга» деб ёзилган. Қани, очинг!

Йигитча боя тирноқ қириб ўтирган эговча учи билан қопқоқни очди. Очди-ю, ҳайрон бўлиб қолди. Ҳожимуродга савол назари билан қаради.

— Қаёқдан билдингиз, ака? Ҳў, қанчадан бери бу соатни тутаман. Муни қарангки, қопқоғини очиб кўрмабман.

— Э, укагинам-э, ахир бу соат меники эди. Йўқотиб юрган эдим.

У шундай деб ёнидан қизил муқовали гувоҳномасини олиб узатди. Унда «Ҳожимурод Холматов» деб ёзилган эди.

Йигит соат қўлдан кетишига аниқ ишонган эди. Аммо Ҳожимурод умрида биринчи марта мардлик қилиб, йигитнинг олдига битта эллик сўмликни ташлади.

— Осон қутулдингиз, укагинам. Сизни милицияга бериб юбориш ўрнига пул беряпман. Олинг, иккинчи бунақа иш қила кўрманг. Сиз савдо ходимисиз. Қонунни яхши билишингиз керак.

Ҳожимурод шундай леди-ю, соатни олиб, ташқарига чиқиб кетди. У иримчи эди. Иш бошлайдиган районга биринчи қадамини босиши билан бир умрга йўқотган нарсасини топди. Демак, ишлари яхши бўлади. Бироқ, Мирвали билан тил топиб кетармикан? Не-не райком секретарларининг бошини еган бу жоҳил сал бўлса ҳам унга ён берармикан? Аммо Ҳожимурод ҳам кўпни кўрган, пиҳи қайрилгарлардан эди. Кеча «юқорида» бўлган сұхбатда, Мирвали билан тил топиб ишланг, деб тайинлашган эди. Шундок бўлгандан кейин бу ярамас билан нон-қатиқ бўлишим керак. Яхши гап билан илон инидан чиқади, дейишади-ку. Уни инидан чиқазаман. Ҳиндиларга ўшаб сурнай чалиб ўйнатаман. Сен илон бўлсанг, мен мушукман. Орқамни пайғамбарлар силаған. Тоғдан ташласанг ҳам тўрт оёғим билан тушаман.

Ҳожимурод кабоб чайнаб ўтиаркан, Мирвалини ўз томонига оғдиришни ўйларди. Икковимиз бир ёқадан бош чиқазиб ишлаймиз, бу томонларга фақат сен учун келдим, юқорида бешта районни айтишди, танла, дейишди. Мен сен бор бўлганинг учун шу районни танладим, дейман. Ишларингга аралашмайман, шу хўжалик сеники, вақти-вақти билан ҳолимдан хабар олиб турсанг бўлгани, дейман. Бунақа гап кимга ёқмайди? Ёғдек эриб кетади. Вақтики келиб битта чигил жойини топиб, ушлаб олганимдан кейин, жилови қўлимда бўлади.

Ҳожимурод игнанинг тешигини кўзойнаксиз кўрадиганлардан эди. Олдидан келса қопадиган, орқасидан келса, тепадиган ўжар хўжалик раҳбарларини бўйсундирган, бўйин бермаганларини қайриб ташлаган, қаерда ишламасин, хукмини ўтказган эди. Аввалига ҳалимдек мулоим бўларди. Кейин силлиққина бўлиб рақибларининг пинжига кирав, оғрийдиган жойини пайпаслаб топгач, худди ўша жойига зарба берарди. У раҳбарликнинг мураккаб стратегиясини эгаллаган, пишиқ одам эди.

Мирвали бошқача рақиблардан эди. Сал бўш келса, ҳап қиласи-ю, ютади-кўяди. Ҳожимурод ишни унга сүяқ ташлаб кўришдан бошлашга аҳд қилди.

Аммо Мирвали бюорода унинг номзодини қувватлаб сўзга ҳам чиқмади, овоз ҳам бермади. Одамлар унинг атрофини ўраб, янги, катта лавозим билан табриклиётганларида Мирвали индамай ёнидан ўтиб кетаверди.

Хожимуроднинг келишидан Мирвалининг дили оғриған эди. Отахон яна сўзида турмади. Исройлнинг жанозасига келганда ижроқўм раислигига у айтган кишини юборишга ваъда қилган эди-ку! Нима бўлди? Отахон кетма-кет унинг хоҳишини қайтаряпти. Орага бирон ғаламис тушдимикин? Майли, у юборган одамни шунаقا ҳам маймун қилиб ўйнатайки, чапак чалсам, йўрғалаб ўйинга тушиб кетадиган бўлсин.

У шундай ўйлар билан райком биносидан чиқди. У ёқ-бу ёққа алантлаб, машинасини қидираётган эди, обком секретарининг ёрдамчиси ёнига келди.

— Мирвали ака, ўртоқ Маҳкамов сизни сўраяптилар. Зарур гаплари бор экан, биринчининг кабинетига киравмишсиз.

Мирвали унга нима деб жавоб беришини билмай ўйланниб туриб қолди. У Маҳкамов билан кўпдан бери чап келиб юрипти. Лекин бегоналар олдида уни хуш кўрмаслигини сездирмасди. Нима қилсан экан, кетаверайми ё қайтайми, деб ўзидан-ўзи сўради. Кириш керак. Кирмасам, гап илашиб раҳбарга етади. Юборган одамимга борган куниёқ, иш бошли масданоқ файрлик қиляпти, дейди.

Мирвали истар-истамас яна райком биносига кирди-ю, иккинчи қаватга кўтарилиди. Қодировнинг кабинетида Маҳкамовдан ташқари бюро аъзолари ўтиришарди. Мирвали кирганда, Маҳкамов ўрнидан турмади. Келинг, деб қўя қолди. У Мирвалининг номзод учун овоз бермаганини биларди. Мирвалига ёқмаган ижроқўм раиси бемалол ишлолмаслигини ҳам билади. Янги раис унга ёқмаганини бошқалар ҳам сезиб туришипти. Аммо Мирвали қанча гўдаймасин, ичи бўшаб қолганини улар билишмасди. Буни Маҳкамов билан Қодировгина биларди.

— Бир пиёла чойимизни ичмай кетмоқчимисиз? Сиз чой қилиб бермасангиз ҳам биз қилдик. Ҳозир чиқиб очиқ ҳавода пича тамадди қиласиз, — деди Қодиров бўш курсини суриб, уни ўтиришга ундар экан. — Энди эски одатингизни қилманг, файрлик қилманг.

Мирвали ғижинди. «Ия, бу тирранчанинг ҳам тили чиқиб қопти-ку! Ўзи нима гап?» — деб ўйлади. Лекин жавоб қилмади.

Кўпчилик бўлиб райком билан ижроқўм ходимлари овқатланадиган икки хонали олди айвон меҳмонхонага тушиши. Бу ерда ортиқча ҳашамсиз дастурхон тайёрланган эди. Райком котиби Қодиров Ҳожимуродни тўрга олиб:

— Шу жой сизники. Энди сиз мезбон, биз меҳмонмиз. Ҳимматингизни кўрсатинг, — деди.

Ҳожимурод меҳмонларни ўтиришга таклиф қилас экан, Мирвалига қаради.

— Сиз манави ёқقا ўтинг. — Мирвали у суриб қўйган курсига ўтириди. — Ўртоқлар, мен янги одамман, деб айтольмайман. Ҳаммангизни танийман. Хизмат юзасидан тез-тез учрашиб турғанмиз. Районни ҳам биламан. Ҳамма хўжаликларни бўлмаса ҳам кўпини кўрганман. Айниқса, дўстимиз, машҳур пахтакор, ажойиб ташкилотчи, номи Иттифоққа кетган Мирвали Рихсиев раҳбарлик қилаётган хўжаликни жуда яхши биламан. Мен, албатта, Мирвалидек инсонлар билан ишлашдан завқланаман. Унинг хўжалиги бир мактабки, унда манаман деган хўжалик раҳбарлари ўқиса арзиди. Ўйлайманки, Мирвали мени ҳам шу ажойиб мактабнинг бир ношуд талабаси деб билади.

Мирвали унинг гапини бўлди:

— Ҳожи ака, ўзингиз академиксиз. Биздақаларнинг кўпига дарс берасиз.

— Аксияда фаргоналикларни ҳам қочирасиз, Мирвалижон! — деди Ҳожимурод.

Самарқанддан то Бойсуннинг Сайробигача бу ерликлар асқияни «аксия», кинони «кно» деб айтарди.

Гапнинг буёғи ҳазилга айланиб кетди. Мирвали Ҳожимуроднинг ялтоқланишидан ундан чўчиётганини сезди. Кўнглида «Сен билан тил топмасам ишлолмас эканман, йўриғингдан чиқмайман», деган гап ётганини Мирвали аллақачон сезган эди. Бу «газета»ни ҳам жуда тез ўқиб ташлашига ақли етди.

Гапдан гап чиқиб, Маҳкамов янги раисга уй топилгунча бирон дурустроқ жой кераклигини ўртага ташлаб қолди. У шундай дея туриб, Мирвалига қаради.

— Меҳмонхонангизда беш-үн кун яшаб турса...

Маҳкамовнинг гапи оғзида қолди.

— Бўлмас-ов. Келди-кетди кўп жойда қийналиб қоладилар. Меҳмонхона бир карvonсаройдек гап. Ҳали мухбирлар, ҳали киночилар, ҳали олимлар, ишқилиб, бирон кун

одамсиз турмайди. Дача узоқлик қиласы. Иссиқ-совуқларидан хабар оладиган одам йўқ. Агар хўп десалар, Чорчинорга жой қилиб беришим мумкин. У ерда яхши пазанда Нурмат тоға деган киши бор. Зериктирмайди.

Мирвали шу гапни айтди-ю, ер остидан Ҳожимуродга қаради. Унинг бир қоши кўтарилиб, лабининг чети пир-пир уча бошлади. Мирвали атайлаб унинг кушандаси Нурмат тоғани тилга олди.

— Йўқ, йўқ, ўртоқ Маҳкамов, Самарқанддан қатнаб турарман.

— Йўқ, бўлмайди. Иссиқ-совуғингиздан хабар олиш қийин бўлади. Шаҳрисабз меҳмонхонасининг люкс хонаси жуда сизбоп. Келди-кетдини кутадиган кенг зали ҳам бор, — деди Маҳкамов.

Шу билан уй тўғрисидаги гап тугади. Ҳожимурод иш бошламай туриб, Мирвалининг биринчи зарбасига дуч келганини сезди. Сир бой бермади.

— Мирвали укам, — деди у сунъий бир самимийлик билан ва йўлда ўйлаб қўйган гапларини тилига чиқарди, — бу жойга сизга ишониб келганман. «Юқорига» чақиришганда бешта районни айтишди. Хоҳлаганингни танла, дейишли. Мен атайин сиз бор районни танладим. Сиз билан бўлсанм, ишлаш осон кўчишини билганимдан шундай қилдим. Қўлни-қўлга бериб бир ишлашамиз, бўлтими?

«Ҳа, тулки», деди ичиди Мирвали унинг гапларини кўнгил учун тасдиқларкан.

У идорага қайтаркан, бир ҳисобда бу галварснинг келгани дуруст бўлди, гуноҳи кўп одам, тили қисиқ, бунақаларнинг бурнидан ип ўтказиб етаклаб юриш осон, бошқа биронта жангариси келгандан шунинг ўзи дурустга ўхшайди, деб ўйлади. Лекин уй масаласига келганда Мирвали ҳақ эди. Нима қиласы бегонани хонадонига олиб кириб. Уйдаги сирни кўчага чиқазиб нима қиласы?! Агар Ҳожимурод шу ерда яшаса, кўп сирлардан огоҳ бўлиши мумкин. Бунақа одамларга сал узоқроқдан муомала қилган дуруст.

Расулбек чой олиб кирди. У Мирвалининг кўзига тик қараёлмай, нимадандир гашвишланиб, фотоаппаратини ўйнаб турарди. Мирвали дарров сезди.

— Нима бўлди? Нега кўзингни олиб қочасан, ўғирлик қилиб қўлга тушган одамга ўхшаб.

Расулбек қўрқа-писа деди:

— Анави пакана ревизор яна келди. Энди область халқ контролидан қоғоз олиб кепти. Бухгалтерияни титкилаяпти.

— Ташвишланма, — деди Мирвали. — Товуққа ўхшаб титаверсин. Ҳемирилик чатоқ тополмайды. Яна нима гап?

Расулбек айтмоқчи бўлган гапини тилига чиқазолмай чайналди.

— Гапирсанг-чи! Тил-забонинг борми, нима бўлди?

— Насим полвонингиз яна қовун туширди. Аввалги куни Эралини қамаб қўй, деб буюргандингиз. Бу аҳмоқ қамашга қамаб, калитни ёнига солганча ошналари билан Самарқандга кетворипти. Эралини қамаб қўйгани бугун эсига тушиб, ҳаллослаб қайтиб келди. Очиб қараса, икки кун овқатсиз, тўшаксиз, сувсиз ётган Эрали жинни бўлиб қопти. Одам танимайди. Бу ҳам етмагандек, сиз аввалги куни олиб кетган Қора Бахмал қочиб кепти. Эралини шунақаям яляяптики, асти қўяверасиз. Эрали уни ҳам танимаяпти. Яқинига келса, уриб ҳайдаяпти.

Мирвалининг зардаси қайнаб кетди.

— Ҳаммангни замбаракнинг оғзига солиб отиш керак, сволочлар! Полвоннинг ўзи қани?

— Эралини кўриқлаб юрипти. Мен боя жиннихонага телефон қилгандим. Ҳозиргина, сиз келишингиздан беш минутча олдин «Тез ёрдам» қишлоққа ўтиб кетди. Ҳа, айтганча, оз бўлмаса эсимдан чиқай деган экан. Тошкентдан телефон қилишди. Бугун Москва телевизори «Время»да сизни кино қилиб кўрсатар эмиш.

Шу пайт «Тез ёрдам» автобусчаси кетма-кет сирена чалиб ўтди. Унинг орқасидан Қора Бахмал югуриб борарди. Мирвали хушини йўқотганча қараб қолди.

Қаранг-а, Қора Бахмал йўлни топиб кепти-я! Ахир, унинг кўзларини бойлаб олиб боришган эди-ку. Ажаб!

Мирвали Қора Бахмалнинг бобоси Қора Лочинни эслади. У ҳам неча минглаб километр йўл босиб, фронтдан қайтиб келган эди. Одам боласи вафодорликни отдан ўрганиши керак экан, деб ўйлади.

Телефон зарб билан жиринглади. Мирвали шошилмай трубкани олди. Телефончи қиз:

— Область «Билим» жамияти раисининг иши бор экан. Улаб бер, деяпти. Нима жавоб қиласай? — деб сўради.

— Йўқ экан, деб айт, — деди Мирвали ва ду-дутлаб турган трубкани этигининг қўнжига уриб ниманидир ўйлаб кетди.

XVI

Асқарали уйғониб ёнига қаради, хотини йўқ. Ташқарига чиққандир, деб бир оз кутди. Ундан дарак бўлмади. Гурут чақиб табуреткадаги соатга қаради. Иккидан ўтибди. Ўрнидан туриб, чироқни ёқди. Ташқарига чиқмоқчи эди, остонада иягига тирагиб ўтирган хотинини кўриб хайрон бўлди.

— Сенга нима бўлди? Эт-бетинг оғриётгани йўқми?

— Йўйўқ, — леди чўзиб Салима. — Мош ўлгурдан дарак йўқ.

— Э, шунга ухламаяпсанми! Юрғандир дайдиб. Ҳозир авжи мов маҳали, кавалери олиб кетган уни. Тур, кириб ёт. Шамоллаб қоласан.

Асқарали шундай деб ичкарига қайтиб кирди-да, тўни ни олиб чиқиб, Салиманинг елкасига ташлади.

Улар тоғда биринчи марта баҳорни кутишарди.

Ҳаво анча салқин эди. Тоғ ўнгирларида ҳали қор эримай қотиб ётибди. Тонгга яқин ариқлар бетини тухум пўчоғидек юпқа муз қоплади.

Салима шу Мош мушугига ўрганиб қолган. Уни кўзини очмаган вақтида боқиб олган. Бу ёққа келаётгандарида ўзлари билан олиб келишган эди.

Икки йилдирки, Мош улар хонадонининг ҳақиқий аъзоси бўлиб қолганди.

Ўн кундан бери Мошнинг юриш-туриши бошқача. Кечалари полни тимдалар, дераза рафига чиқиб олиб, ташқарига интиларди.

Бу тоғларда ҳамма нарса бошқача. Гиёҳидан тортиб жониворларию қурт-қумурсқаларигача шаҳарникига ўхшамасди. Тоғ мушуклари ёввойилашиб кетган, одамга яқин келмасди. Миёвлаши ҳам аллақандай йиртқичлигидан дарак бериб турарди.

Үй атрофида ана шундай ёввойи мушуклардан бири ўралашиб қолди. Кечалари одамнинг этини жимиirlатадиган дарражада хунук миёвлар, баъзан ўзини деразага уради. Ўшандай пайтларда Мош ҳам безовталаниб, каравотдан столга, столдан токчага сакраб, чойнак-пиёлаларни жаранглатиб тушириб юборарди.

Бу хил нотинчлик жонига теккан Асқарали жаҳл билан эшикни очиб юборарди. Шунда Мош ташқарига ўқдек отилиб чиқиб кетардию, тонг маҳали ғингшиб эшикни тим-

даларди. Асқарали уни сўкиб-сўкиб, яна ичкарига киритиб юборарди. Мош куни билан ухлар, идишига қуйиб қўйилган сутга қайрилиб қарамасди.

Ҳар куни қоронғу тушиши билан яна ёввойи мушукнинг хунук миёвлаши, Мошнинг безовталиги бошланарди.

— Шу мушугингни қопга солиб, юк ортилган вагонга ташлаб келаман, бу нима, бирон кун одамга ўхшаб ухлаётмайман.

Салима, ҳой, бу шаҳдингиздан қайтинг-ов, бир-икки кунда тинчиб қолади, деб уни шаҳдидан қайтарарди. Аммо Мош ўзини деразага уришдан тийилмасди.

Ана шундай чиқиб кетишларнинг бирида Мош уйга қайтиб келмади.

* * *

Асқарали «Москвич»ини чодирнинг олдигинасида тўхтатди.

Бу ерда газ балони, икки камфоралик плита, учта пакир. Чодир ичидаги йигма стол ва стуллар. Тепага тошфонар осилган. Столда батареяли иккита фонарь. «Спидола» радиоси, дурбин.

Пастда, шағал тўкилган йўлда машина қораси кўринди. Бу совхознинг фақат директор билан Расулбек минадиган оқ «Нива»си эди. Асқарали аввалига, мени излаб келишяпти, деб ўйлаб, қараб турди. Машинадан у турган жой кўринмасди. «Нива» баҳайбат тошлар панасида бир кўринниб, бир кўринмай келарди. Тахминан, икки юз метрларча наридаги пастликда машина тўхтади. Ундан Мирвалими, Расулбекми тушди. Узоқдан кимлигини билиб бўлмасди. Асқарали чодирга кириб, дурбин олиб чиқди. Қаради. Мирвали экан. У икки қўлини белига тираб ғилдиракка ҳайрон қараб турарди. Асқарали дурбинни ғилдиракка тўғрилади. Ели чиқиб, пучайиб қопти. Асқарали қарашиб юбора қолай, деб энди чоғланиб турган эди, машинанинг эшиги очилиб, бир аёл тушди: Седона.

У ўтган йили Самарқанд медицина институтини тугатиб келган, асли Варганзедан эди.

Асқарали уни яхши танирди. Бир куни селда қолиб шамоллаганда профилакторияга бориб, унга банка қўйирган эди.

Седона авжи ширага тўлган. Қишлоқ йигитларининг кўзи унда. Эркак зоти борки, унга бир қарамай, бирон хуш ёқади-

ган гап айтмай ўтломасди. Бўй йигитлар соппа-соғ бўлсалар ҳам ўзларини хасталикка олиб томир ушлатишга келишарди, қанчадан-қанча байту фазаллар айтиб, уни эритишга уринишарди. Бу хил муомалалар Седонага ёқарди. Ўзининг ҳусни малоҳатидан, яккаю ягоналигидан гуурланарди.

Асқарали, тоғда бирон чўпон касал бўлиб қолгану Мирвали уни ўша ёққа олиб кетаётган бўлса керак, деб ўйлади. Шу топла бориб унга ёрдам берсам, ғаши келмасин, деб пастга тушмади.

Мирвали домкрат қўйиб орқа филдиракни олиб, бошқасини қўйди. Кейин Седонани машинага чиқазиб, йўлга тушли.

Тоғларнинг тунги манзараси ниҳоятда чиройли бўлади. Чанг-тўзондан, заводлардан, машиналардан кўтариладиган газлардан холи. Юлдузлар пиёладек-пиёладек бўлиб кўринади. Улар жуда яқин, худди қўл узатса етадигандек. Қараган одамнинг кўзи қамашади. Аста эсаётган шаббода ўт-ўланларни силкиб, анвойи ислар олиб келади. Чигирткалар, чирилдоқлар бири олиб, бири қўйиб хониш қиласди. Чалқанча ётган одам албатта чексиз фазода сузиб юрган Ер йўлдошини кўради. У лип-лип қилиб, тоғнинг бу томонидан у томоннига ўтиб кетади. Ундан кейин тоғу тошларни ларзага солиб реактив самолёт ўтади. Шундай пайтларда уяларда мудраган қушлар чирқиллаб юборишади. Бўрилар улийди. Шундоққина оёғинг тагидан тулкилар камон ўқидек учиб ўтади.

Кун ботишига яқин ўтган вертолёт кечаси соат ўн иккиларда қайтади. Кон излаб бургулаётган геологлар партияси га озиқ-овқат, асбоб-ускуна, портлатиш анжомлари олиб бориб қайтади. Баъзан сокин тоғ кечасини безовта қилиб портлаш товушлари эшитилади. Унинг овози ўнгирларда аксадо бериб, узоқ айланиб юради. Охири тошларга бош қўйиб жимиб қолади.

Асқарали ана шундай — ҳам сокин, ҳам нотинч тоғ оқшомларини севиб қолган эди. Армиянинг кўчманчи ҳаётини йигирма йил кечирган офицер учун бу ҳаёт умрининг энг ноёб дақиқаларидан эди. Асқарали роҳат қилиб, мириқиб яшарди.

Осмоннинг ярмини қора девор бўлиб тўсиб ётган тоғ тизмалари орқасидан шошилмай бир чети синган ликопчадек ой кўтарилди. Бирданига атроф — тошлар, гиёҳлар кумуш рангга кирди.

Ой тепага келганды Асқарали чодирга кириб түшакка чүзилди.

Гиёхлар шитирлайды. Шамол чодирни силкитади.

Бари бир Асқаралининг кўзи илинмади. Хаёли ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа олиб кетаверди. У асосан ўтмишни ўйларди. Йигирма йиллик ҳарбий хизмат уни болалик ўртоқларидан, қариндош-уругларидан узиб қўйганди. Ҳарбий хизматдан бўшабдики, мана шу тоғларда кезади.

Аслида, у камгап, бирорвга аралашмайдиган одам эди. Атрофда бўлаётган воқеалардан бехабар эди. Даврнинг шиддатли овозалари у кезиб юрган тоб ораларига етиб келмасди.

Мош эса ёввойилашиб кетган. Баъзан чодирга келиб, Асқаралига ёв қараш қилас, қорнини тўйғазиб, ёввойи мушиклар тўдаси билан тоғма-тоғ изғиб кетарди.

Асқарали ётиб ётолмади, туриб туролмади. Ҳали тонг ёришмасданоқ чодирдан ташқарига чиқди. Асқарали Мирвалига қойил қолиб юради. Шунча ғайрат, шунча шижаот қайдан пайдо бўлган бу одамда, деб унга ҳавас қиласарди. У тўғрида ҳар хил иғво гаплар ҳам бўлиб турарди. Унча-мунчаси Асқаралининг ҳам қулогига чалинганди. Кимнидир урипти, кимнингдир хотинига тегишипти, кимнидир йўқ қилиб юборипти...

Асқарали бу гапларни кўролмайдиганлар тарқатган, деб ўйларди. Тўғри, унинг қаттиққўллиги бор. Шундай қилмаса, бунақа катта хўжаликни бошқариб бўладими?! Бирорни сўқади, бирорни уришади, бирорнинг бошини силайди. Минглаб гектар ерга экин-тикин қилиш, шунча одамнинг бошини бир ерга қовуштириш — унча-мунчанинг қўлидан келадиган иш эмас. Шу биттагина совхознинг ери иккита район ерига тенг келади. Мирвалидан бошқа киши буни эпполмайди. Йигит эмас, олов у!

Офтоб тошларга тушиб шабнам кўтарила бошлади. Арилар негадир ҳалигача уядан чиқмаяпти. Бу ҳаво айнишига ишора, Асқарали жомга қўйилган пақирдаги асални очиб қаради. Хайрият, чумоли таламапти. Чумоли ўтмасин, деб жомга сув қўиди. Флягадаги асал қопқофини очиб қаради. Яхши турипти. Яна қопқофини зичлаб ёпиб қўиди.

Чодир безовта силкина бошлади.

Асқарали ташқарига чиқди. Осмонни қора булут қоплаб келарди. Шамол ўт-ўланларни чайқатар, ёввойи жийда шохларини буйдаларди. Ўнгирларда кўтарилен гирдоб хас-ха-

шакларни чир айлантириб, осмони фалакка олиб чиқиб, күйиб юборарди. Төг-тошлар тепасида хазонлар, хашаклар уяси бузилган қушлардек безовта айланарди.

Асқарали ташқаридаги нарсаларни ичкарига олиб кира бошлади. У флягаларни олиб киришга улгурмай шатир-шутир қилиб жала бошланди. Ҳаммаёқ қоп-қоронги бўлиб кетди. Қора буулутлар орасида қиличдек ялтираб чақин чақа бошлади. Бир неча дақиқадан кейин, тогу тошларни ларзага солиб, момақалдироқ гулдиради.

Бехосдан бошланган жала селга айланди. Залворли тошларни ҳам қулатгудек сел ёнбағирлардан қуишиб кела бошлади.

Замбуруғқоя құлтиғида икки автобусга тенг келадиган тош ярим белидан ташқарига чиқиб турарди. Ким билади, бу тош неча минг йиллардан бери шу алпозда турганикин? Юқоридан қуишиб келаётган сел эллик метрча баландликдан шу тошга зарб билан уриларди.

Илгари сел йўли шу тошнинг нарёғида эди. Шағалу қумларни суриб келаётган оқим йўлини тўсиб қўйтганидан сел энди шу тош тепасидан ҳар қандай ғовни суриб ташлайдиган куч билан қуишиб келарди.

Асқаралининг назарида тошнинг бош томони пастга мункиётганга ўхшаб туюлди. У яна дикқат билан тикилиб қараган эди, тош ўрнидан анча жилиб қолганини сезди. Сел суриб келган қора тош гулдурос билан пастга қулади. Пастга оға бошлаган тошга урилдию уни жойидан қўзғатиб юборди. У ўнгир томонга сон-саноқсиз тошларни суриб, ваҳима билан қулади. Замбуруғқоянинг бир томонини ўпириб, кенглиги ўн беш метр келадиган камар очиб қўйди. Камарга лойқа кириб, ҳайвонларнинг суюкларини ювиб, пастга оқиза бошлади.

Асқарали брезент плашч ёпиниб, бу даҳшатли манзарани киприк қоқмай кузатиб турарди.

Илдизи билан қўпорилган қари чинорлар, арчалар пастга сурилиб туша бошлади.

Табиатнинг бу телба ўйини ўн минутдан сал ортиқ давом этди. Қўргошиндек қора буулутлар Ойқор тоғлари томон ўтиб кетди. Осмоннинг этаги очилди. Офтоб ҳам юз кўрсатди.

Бутун олам бир дамгина жимиб қолди. Қушлар чуғурламас, ҳайвонлар ҳам овоз бермасди.

Асқарали шунча төf кезиб, бунақа кучли селни күрмаланди. Нече минг йиллардан бери қимирламай турган Замбуруғқоя құлтиғидаги баҳайбат тошни қулатишга юзлаб портлатгичнинг ҳам қурби келмасди.

Чодир шамолда силкинавериб, боғланған темир қозиқтарни қийшайтириб юборған эди. Асқарали қозиқтарини ўнглаб бошқатдан қоқди.

Үнгирлар, төf этаклари туманга чулғанди. Офтоб бир зумда тошларни қыздыриб бүf күтәрапарди. Ҳаммаёқ оппоқ туман пардасига ўралиб қолди. Асаларилар ҳамон уядан чиқмай, ҳатто гүнфилламай тек туришарди. Асқарали ташқарила қолиб, шалаббо бўлган шолчани тош устига ёйиб қўйди.

Аста эса бошлаган шамол туманни суриб, пастликларга олиб кетди. Асқарали беихтиёр Замбуруғқоя тагида очилган камар томон кета бошлади. Ёлғизоёқ йўлларни шағал, кум босган. Чуқурликларда шох уюмлари қалашиб ётарди. Тошлар орасида эчки, кўйларнинг жасадлари кўринарди. Бирининг оёғи, бирининг боши тошлар орасида сиқилганча қолган. Асқарали қўй-эчкилар ўлигини кўрди. Камарга ўн метрча қолганда Асқаралининг кўзи тошлар орасидан бир бурчаги чиқиб турган темир қутига тушди. Нима экан деб яқин борди. Тошларни олиб, кути атрофидаги шағалларни суриб ташлади.

Пўлат сандиқ — сейф. Ҳайратдан серрайиб туриб қолган Асқарали уни ўнглаб, қулфи очиқми, ёпиқлигини билмоқчи бўлди. Бир томони нам қумга ботиб турганидан ўнглаётмади. Ҳарчанд уринса ҳам кучи етмади.

Атрофга аланглаб, сел оқизиб келган шох-шаббалар орасидан бир ходачани танлаб олиб пўлат сандиқ тагидан қумларни сура бошлади. Охири таги очилди. Асқарали ходачани унинг тагига суқиб бор кучи билан босган эди, сандиқ қўтарилиди. Уни яна бир кучаниш билан ўнглади. Сандиқ қулф эди. Асқарали уни қўтаришга уриниб кўрди, тахминан, юз килога яқин шекилли. Жойидан қўзғатолди-ю, аммо қўтаролмади.

Бу сандиқ қайдан келиб қолган, кимники? Унинг ичидага ҳужжатми, бойликми, буни Асқарали билмасди.

Бир вақтлар Улуғбек хазинаси яширилган бу тоғларда яна қанчадан-қанча хазиналар бор экан, деб ўйлади Асқарали. Мана шундай тасодиф бўлиб Улуғбек хазинаси ҳам бир кун топилиб қолса ажаб эмас.

Асқарали сандық устига шох-шабба ташлаб, орқасига қайтди. У ёқ-бу ёқни саранжом қилиб бүлгач, бу воқеадан милицияни хабардор қилмоқчи бўлди. «Москвич»и устидаги ёпқични олаёттанды мотор гурйлаганини эшилди. Пастга қарди. Сел бузган йўлда силкиниб-силкиниб директорнинг «Нива»си келарди. Кеча ўтиб кетганича энди келяпти, деб ўйлади Асқарали.

У «Москвич» ёпқичини капот устида қолдириб пастга югурди. Тошлардан тошларга сакраб бораркан, кўл ҳаракати билан Мирвалини тўхташга ундарди. Мирвали уни кўрди шекилли, сел олиб кетган омонат кўприкдан эллик метрча берида машинани тўхтатди.

Мирвали машинадан чиқиб, уни кутиб турди.

— Нима гап? Тинчликми?

Асқарали машина ичига қаради. Орқа ўриндиқда Седона гужанак бўлиб ўтирипти.

— Нима гап? — деди яна бояги гапини такрорлаб Мирвали.

Асқарали уни тирсагидан ушлаб четга тортди. Худди бирор эшишиб қоладигандек шивирлаб, бўлган воқеани айтиб берди.

Мирвали ғалати аҳволга тушди. Нима дейишини билмай, бирпас гарангсиб туриб қолди.

Мирвали ҳар қандай танг аҳволдан жуда тез ўнгланиб оларди. Тез фикр қилас, тез хулоса чиқазарди.

У Асқаралини қучоқлаб олди.

— Биласизми, майор. Сиз мени шармандаликдан сақлаб қолдингиз. Мен оз бўлмаса партбилетимдан ажралардим. Элъорт олдилда шарманда бўлардим. Шу шармандаликдан мени сиз кутқардингиз. Бу сейфни бундан етти кун олдин идорадан ўғирлаб кетишган эди. Қидирмаган жойим қолмаганди. Бирорга айтишга ор қиласдим. Унда партбилетим, орденларим, депутатлик нишоним, «Олтин Юлдуз»им бор эди. Олий Советдан келган аллақанча ҳужжатлар бор эди. Дардим ичимда, куйиб-ёниб юргандим. Сизга минг раҳмат, майор! Илтимос, бу тўғрида бирорга оғиз очманг. Мен бадном бўлиб қоламан. Энди қиёматлик ака-ука бўлайлик. Минг раҳмат сизга! Мен ҳам сизга бир яхшилик қоламан. Анави машинада ўтирган жононни қўйнингизга солиб қўяман.

Асқарали сесканиб кетди. Бу нима? Астойдил айтятпими? Ё йўқотган нарсаси топилганидан севиниб довдираяпими?

Седона пастда қолди. Улар иккөві тошларга тирмашиб юқорига чиқа бошлашди. Мирвали тоғларда юриб, баланд-баланд чүқіларға чиқып машқини обдан әгаллаган зди. У осонликча тепага чиқиб олди. Асқарали ұансираң қолди.

Улар тошдан тошга сакраб, Замбууруғқоя томон кетиши-ди. Асқарали боя бостириб құйған шох-шаббаларни олиб ташлади. Мирвали сандық тепасига келиб, әнгашди. Қимирлатиб күрди. Бирон ери пачоқ ҳам бўлмабди. Фақат қирилиб, бўёғи шилиниб, темири кўриниб қолибди, холос.

— Директор, қандай қилиб олиб кетасиз?

— Эплаймиз, — деди Мирвали. — Арқонми, симми борми?

— Машина багажнигидан трассни олиб келайми? — деди Асқарали.

Мирвали бош иргаб, майли ишорасини қилди.

Асқарали кетди. Мирвали у кетиши билан сандықни яна қимирлатиб күрди. Ичига сув кирмадимикин, дея ташвишланди. Агар калити ёнида бўлганда ҳозир очиб кўрарди. Афуски, калит идорадаги бошқа сейфда.

Бу сандық ичи пулга, олтину марваридларга тўла зди. Ундан ташқари, пачка пачка юз сўмликлар, долларлар бор зди. Мирвали бу сандықни беш йил олдин шу жойга яшириб, фор оғзига тошларни қалаштириб ташлаган зди. Ҳар йили бир келиб, сандықни очар, қофоз пуллар айниб қолмадимикин, деб текшириб кўрарди. Бугунги сел горнинг ярмини ўпириб, сандықни ҳам пастга эндирган зди.

Асқарали сим арқон кўтариб келди. Арқоннинг икки учини сандыққа белбоғ қилиб бойлаб, икки кишилашиб судрай бошлашди. Сандықни то Асқаралининг чодири олдига судраб келгунча икковлари ҳам ҳолдан тойишди.

— Менга қаранг, майор, тўхтанг энди бир иш қиласиз. Сандықни машинангизнинг орқасига бойлаймиз. Пастга принцип қилиб олиб тушамиз. Кўрқманг, машинаға шикаст етмайди. Агар бирон жойи шилинса, шу бугуноқ гаражга олиб бораман. Саккизта мойи артилмаган «Жигули» турибди. Хохлаганингизни миниб кетаверасиз.

Асқарали унинг бу гапига кулибина кўя қолди. Севиниб кетганидан нима деяётганини билмай довдираяпти! Бу нарсалар топилмаса, бечора чинакамига шарманда бўларди. Шунинг учун нима қиссан хурсанд бўларкин, деб шошяпти. Менга ҳеч нарсаси керакмас. Шу қувончи менга кифоя! Асқарали шундай деб ўйларди.

Ноинсоф ўғрилар, пулини ол, молини ол, наҳотки орденларини олсанг! Ялтиратиб тақиб юролмасанг, нима қиласан олиб? Партибилетини олишдан нима наф күрасан? Депутатлик нишонидан фойдалана олмайсан. «Олтин Юлдуз» керак бўлиб қолдими?

Асқарали шунча юргани билан ниҳоятда тўғри, содда одам эди. Ҳеч қачон қингир ишларга дуч келмаган, соф яшаб, соф меҳнат қилиб юрган бир ҳарбий одам эди. Шунинг учун ҳам Мирвалининг ҳамма гапларига чиппа-чин ишонган эди.

Мирвали сим арқонни «Москвич» юхонаси тагидаги илгакка боғлади. Асқарали моторга ўт бериб, то қизигунча бир дам кутиб турди. Кейин аста юргизиб, пастга қараб эна бошлиди. Сандиқ шағаллар устида судралиб, ўзи билан хас-хашакларни тўдалаб бораради. Мирвали энгашиб, хашакларни олиб ташлар, йўлда учраган каттароқ тошларни олиб четга ирғитарди.

Шу алпозда, ортиқча қийналмай, сандиқни пастга тушириб олишди. Мирвали «Нива»ни орқалатиб юргизиб сандиққа тўғрилади. Кейин сим арқонни чиқазиб, ўз машинасининг орқа эшигини очди. Орқа ўриндиқ орқасидаги кичкинагина юхонага сандиқнинг сифиши-сифмаслигини чамалаб кўрди. Сигади, деган хуносага келди.

— Қани, майор, бир қарашиб юборасиз-да! — у шундай деб яна машина ичидаги қимирламай ўтирган Седонага деди: — Доктор, сиз ҳам тушинг, аргамчига қил қувват, дегандек, фойдангиз тегиб қолар.

Седона тушди. Уч кишилашиб сандиқни кўтара бошлиди. Сандиқ оғир, уни ердан бир метрча баландга кўтариб қўйиш осон эмасди. Мирвалидек азamat йигит ҳам терга пишиб кетди.

Шунда сим арқон илгакдан чиқиб кетди-ю, юхонанинг капотига (қопқоғига) илиниб, «ошиқ-мошиғи»дан айириб юборди. Капот ярмигача букилиб қолди.

— Машинани расво қилдик-ку. Бирорга яхшилик қилиш шунаقا қимматга тушади.

— Ҳечқиси йўқ, — деди Асқарали, — ўзим тузатиб оламан.

— Тузатолмайсиз. Сварка қилмаса бўлмайди. Ёмғир ёғиб қолса, юхона ичи сувга тўлади. Уни гаражимизга обориб, яхшилаб тузаттириб бераман. Бўёғидан хотиржам бўлинг. «Ёмон даллол ёнидан» деган гап бор. Менга яхшилик қиласман деб, сиз зарар кўриб қолманг-да, биродар.

Асқаралининг бу гапга кўнмай иложи йўқ эди. Ёгин сочин пайтларда у кийим-бошларини шу юхонада сақларди. Энди юхона сувга тўлса...

— Хўп, — деди Асқарали. — Нарсаларимни йифиштириб қўйай. Очиқ-сочиқ қолмасин.

— Юраверинг, нарсаларингизга ҳеч ким тегмайди. Чўпонларимдан биттасини қўриқчи қилиб қўйиб кетаман. «Нива» кетидан орқама-орқа келаверасиз.

Асқарали шошиб чодирга кириб кетди. Бризент сумкасини очиб, иккита пенициллин шишасида қандайдир суюқлик нарсани олиб, чўнтағига солди.

— Асли ўзим тўнг одамман. Бу тоғлар Мирвалига қарашли. Асалларни нима қиляпсан, деб сўрамайди. Шу пайтгача бирон пақир асал билан йўқламадим. Албатта, у асалга муҳтоҷ эмас. Кўнгил-да, кўнгил.

«Нива» рулига тирсагини қўйиб уни кутаётган Мирвалига иккита шишаҷадаги бояги суюқликни узатди. Бу асалари моткасининг сути. Турган-битгани йигит кишига қувват. Мирвали «шўхгина, модабозгина» йигит эмасми, у майорда шунаقا нарса бормикин, деб умидвор бўлиб юрарди. Хайрият, фаҳм-фаросати етиб, неча марта қилган тагдор гапларига энди тушунипти.

— Бундан кейин ҳам йўқлаб турарсиз...

Сандик юххонага бемалол сифди. Мирвали кўйлакларига илашган хас-ҳашакларни қоқаркан, Асқаралига Седонани имлаб кўрсатди.

— Хўш, майор, нима қиласиз? Иштаҳангиз қалай?

Асқарали ер остидан Седонага қаради.

У профилакторияга бориб, банка қўйдирганда бу гўзал, фариштадек беғубор қизга ҳавас билан боқсан эди. Энди унинг кўнглида қандайдир ҳам ачиниш, ҳам йирганиш бор эди.

Улар боқقا етиб келишганда Мирвали «Москвич»ни Абдулазизга топшириб, қаттиқ тайинлади:

— Бир ярим соатда тузатиб қўймаса, калласи кетади. Механикка айтиб қўй. Овқат-повқатинг борми?

— Манти туғиб домга чиқазиб юборганман, — деди Абдулазиз.

Асқарали бир одамни баҳтсизликдан, бадномликдан сақлаб қолгани учун ўзини ниҳоятда енгил сезарди.

* * *

Улар коридорга киришлари билан манти қозондан чиқаётган буғ ҳиди димоқларига урилди.

Понбархат халат кийган Седона уларни очиқ чеҳра билан кутиб олди.

Бу уйни Мирвали Седонага яқында берганди. Биринчи йўлакдаги уйни олишга Седонанинг ота-оналари, бу уй бехосият, Бодомгул ўзиний осиб кўйган, деб кўнишмади.

Мирвали уни гараж механизги Кузьма Денисовичга бериб, иккинчи қаватдаги уйини зудлик билан ремонт қилдирди-да, Седонани кўчириб киргизди.

Уй жиҳозлари ҳам ўша-ўша. Бирон нима ўзгармаган. Бодомгулдан қолган кийим-бошларни ҳар кимларга бериб юборган. Фақат тошойна тортмасидаги тақинчоқларни олиб қолган. Ўша Бодомгул тақиб юрган шода-шода, ўртасида иккита қатор дури бор марварид Седонанинг бўйнида. Узуклар ҳам, тўғногичлар ҳам Седонада.

Седона чой кўтариб кирди. Мирвали, чалоб қилмадингизми, деб сўради. Седона, ҳозир, деди-ю, коридордаги холодильник эшигини очиб, сопол кўзача олди. Уни Мирвалининг олдига кўйиб кетаркан, боғичи ечилиб кетган халатини ўнгламоқчи бўлди. Оппоқ сонлари очилиб кетди. Орқага ўгирилиб, боғични бошқатдан боғлай бошлади.

Асқарали Мирвали ҳақида ўйларкан, зап ишбилармон, меҳнаткаш йигит-ку, аёллар масаласида бежилов экан, деб кўйди. У Бодомгул воқеасини ҳам эшитган эди. Унинг ўша ишқ ўйини фожиа билан тугаганини ҳам биларди. Ҳали Бодомгулнинг тупроғи совимай янгисини топибди. Бирон марта рўзғор кўрмаган, не-не йигитларнинг кўзини куйдирган бу тамтам қиз унинг тузогига тушиб қолганига тушунолмади. Балки уйланмоқчидир, деб ўйлади. Бу Мирвали қандоқ одам? Турган-битгани сир. Кимлигини, нималигини билиб бўлмайди. Бирор уни буюк одам деса, бошқаси пасткаш одам дейди. Қайси бири тўғри? Ажаб, бир танда икки одам!

Асқарали ана шу жумбоқни ечолмай ўтиради. Седона яримлаб қолган арман конъягини столга кўйиб кетди.

— Тўхтанг, — деди Мирвали.— Оғзи очилган шишани меҳмонга кўйиб бўлмайди. Бутунини олиб чиқинг.

— Кўйинг, — деди Асқарали. — Бари бир мен ичмайман. Машина минаман.

Мирвали кўлинини силтади.

— Вой-бў! — деди Мирвали.— Сизни уруш кўрган одам деб ким айтади?!

Манти жуда хушхўр бўлган экан. Асқарали тортинмай, мақтаб-мақтаб еди.

— Энди менга жавоб беринг, директор.

Мирвали ортиқча қаршилик күрсатмади. Пастда ҳозиргина таъмирдан чиққан «Москвич» уларни кутиб турарди.

У кетгач, Мирвали хомуш тортиб қолди. Хонага кириб, диванга ўзини ташлади-ю, ўй ўйлаб кетди.

— Бу одам ким? Агент эмасмикин? Пайимга тушганлардан бири эмасми? Текшириб күриш керак. Синаш, синаш керак.

Ошхона томондан Седонанинг шақир-шуқур қилиб идиш-товорқ юваётгани эшитилиб турарди. Мирвали кўйлак ёқаларини ечиб, кўксини силади.

Седона ишларини битириб ётоққа ўтиб кетди. Кейин соchlарини тараб, икки қулоғининг тагига атир шишасининг қопқоғини тегиза-тегиза Мирвалининг ёнига келиб ўтириди.

Мирвали унинг қўлтиғидан қўлинин ўтказиб, ўзига тортди.

— Кўйинг! — деди Седона астойдил ўпкалаб. — Мени анави асалчига совға қилиб юборишингизга оз қолди-я!

— Унинг эркаклиги фронтда шикастланган. Шунинг учун боласи йўқ, шунинг учун мушук боқади.

Мирвали Седонанинг уйидан кечаси соат бирларда чиқиб кетди.

Седона эрталаб профилактория эшигидан кираётганда бегона бир хотин олдидан чиқди.

— Марваридлар қуллуқ бўлсун! Бу кўчма марварид энди сизга тегдими? Ундан Бодомгулнинг ҳиди келмаяптими? Эҳтиёт бўлинг, кечаси ечиб ётинг. Ухлаганингизда бўғиб кўймасин! — У шундай деди-ю, йўлида кетаверди.

Седона унинг орқасидан анқайганча қараб қолди.

XVII

Эрталабдан бери Замбуруғқоя тепасида вертолёт айланади.

Мирвали ГАИга телефон қилиб, вертолёт сизларникими, деб сўраганда, йўқ, деб жавоб қилишибди. Мирвали геологларники бўлса керак, деб қўя қолганди. Тушга яқин яна битта вертолёт ўтди. У тоғ тепасида айланиб юрмади. Геологлар бурғилаётган томонга қараб кетди. Аввалгиси ҳамон гоҳ баландлаб, гоҳ пастлаб айланиб юрипти. Мирвали мўмиё ўғрилари бўлса керак, деб гумон қилди.

Альпинистлар ҳам чиқолмайдиган баландликдаги мўмиёларни учувчилар қийратишини Мирвали билади. Ушлаб

олсам, она сутини оғзидан келтираман, деб юрарди. Аммо уларни қандоқ қилиб ушлайди. Тоғларда учадиган вертолёттар бир идорага қараса, бошқа гап эди. Минздравники бошқа, Геология министрлигиники бошқа, ГАИники бошқа. Қайси-биридан гумон қылса бўлади?... Ҳатто бир куни Мирвали тоғ йўлидан кета туриб, пастлаб учиб юрган вертолётни ов милтифи билан отиб туширмоқчи бўлиб чоғланганди-ю, катта жанжалга айланишини ўйлаб, бу шаҳдидан қайтганди.

— Бу абраҳилар тоғларни ҳам оёқости қилиб юборди!— деб тажанг бўлди Мирвали.

Аммо вертолётнинг фақат бир жойда айланиши уни ташвишга сола бошлаган эди. Унинг тоғ камаридағи яширин меҳмонхонаси Замбуруғқоянинг орқасида. Шуни қидираётган бўлмасин тагин?! Мирвалининг кўнглини гумон босди. У кеча ўша меҳмонхонага бориб, Седона билан майшат қилганди. Видеомагнитофонни, телевизор билан кассеталарни, чех ва немис сервисларини қофоз қутиларга жойлаб, уйига олиб келган. Энди гиламларни олиб кетса, бас. Ундан кейин бу меҳмонхонага оёқ босмайди. Баҳридан ўтади.

Тоққа қор тушиши билан геологлар кўч-кўронини кўтариб, мавсумни тугатиб, қайтиб кетишарди. Асбоб-ускуналарини совхоз хўжалик омбори ҳовлисидаги бир ҳужрага жойлаб қўйишарди. Мирвали бир кунимизга яраб қолар, деган ўй билан партия бошлиғидан ўн-ўн бешта механик портлагич олдириб қўйганди. Шу топда унинг кўнглига бу меҳмонхонадан кутулиш керак, деган ўй келди-ю, омборчига ўша портлагичдан тўрттасини олиб келишни буюрди. Кейин Расулбекка телефон қилиб, бир ошли харажат билан етиб кел, деб тайинлади.

Расулбек айтганини қилиб, «Нива»га харажатларни жойлаб олдига келди.

— Тоққа борамиз, рулга ўзинг ўтирасан. Мен жуда чарчаганман. Бир мириқиб дам олиб келамиз,—деди Мирвали.

— Мен қолсам, хўжайн, тоғ орқасидан бугун келдим. Уч кундан бери уйга борганим йўқ.

Мирвали унга бир ўқрайиб қараган эди, гапи оғзида қолди. Фақат Седона ҳам борадими, деб сўраёлди.

Унинг бу гапи Мирвалига ёқмади. Кўзига бундан ўн беш кунлар чамаси аввалги учрашув кўриниб кетди.

Мирвали тоғдаги чўпонларни укол қиласан, деб Седона-ни тоққа олиб кетди-ю, чўпонлар олдига олиб бормай, йўлни

ишратхона томонга бурди. Директорнинг кўнглида бундай қабиҳлик борлигидан бехабар Седона у бошлаган томонга индамай кетаверди. У олиб кирган уй чўпонлар уйига ўхшамасди. Шоҳлар яшайдиган, унча-мунча одам хаёл қилса ҳам кўз олдига келтиrolмайдиган, эргаклардагина бўладиган жой эди. Седонанинг юрагини ваҳм босди. Тоғ оралиғидаги одам топмас горлар ичига жойлашган бу шоҳона саройдан қочиб қутулиш қийин эди. Кеч кириб, тун бошланди. Кимсасиз тоғ орасида Мирвали билан икковларидан бўлак зоф йўқ эди. Аёл боши билан бу девдек кишига тент келолмасди у.

Седона қанчалик монелик қилмасин, унга таслим бўлди. Мирвали ўшанда кўпдан билгиси келган унинг учинчи холи икки кўксининг ўртасидан сал пастроқда эканини билди.

Седона жавдирап, ёшли кўzlари ундан шафқат тиларди.

Мирвали тун ярмидан оққандан ётоқхонадан чиқиб, зал уйнинг чироғини ёқди. Минерал суви ичиб, бир оз ором олмоқчи бўлди. Ётоқдан Седонанинг алам билан йиғлашини эшиитдию бақириди:

— Йиғлама! Йиғлоқиларни ёмон кўраман. Бўлмаса, тур, кет! Ҳозир эшикни очиб бераман. Тўрт тарафинг қиблаб!

Седонанинг овози тинди. Мирвали ётоқقا кириб электрни ёқди. Чойшабга бурканган Седонанинг елкалари силкинар, аммо овоз чиқаргани қўрқарди. Мирвали каравот четига ўтириб, унинг елкаларини силади.

— Менга қара. Олдингда икки йўл, биттасини танла. Бири шу тоғлар орасида қолиб, қузғунларга ем бўлиш, бири мен билан бўлиб шоҳи-атласларга бурканиб, олтину бриллиантларга безаниш. Танла!

Седона индамади.

— Мен билан бўлсанг, маликалардай яшайсан. Зорлик нима, муҳтоjлик нима, билмайсан.

Мирвали унинг устидаги чойшабни олиб ташлади. Седона ғужанак бўлиб олган, оппоқ мармардек тани дир-дир титтарди. Мирвали уни елкасидан тортиб, ўзига қаратди.

— Менга қара! Қара, деяпман! Мен билан бўласанми? Айт. Ё ҳа де, ё йўқ де. Йўқ, дедингми, ёш жонингга жавр қиласан.

Седона:

— Ахир хотинингиз бор-ку,— деёлди ҳиқиллаб.

— Гапни айлантирма.

Седона эшигилар-эшигилемас, алам-изтироб билан, ҳа, деди.

Ана шундан кейин Мирвали қайтадан ечиниб, унинг ёнига ётди...

Расулбек ҳамма ишлардан хабардор эди. Мирвали нимаики иш қылган бўлса, шу Расулбек қўли билан қылганди. Тоғнинг нариги томонига эчки ҳайдатишга ҳам Расулбек ишбошилик қиласди. У томондагилар билан пул олди-бердиларга у аралашмасди. Фақат Равшанбекнинг ҳалокатидан кейингина Мирвали пул ишларига уни аралаштирадиган бўлди.

Мирвали Расулбекни қадрлайди. Мўмайгина қилиб пул беради. У Мирвалига қўшилиб кам бўлмади. Авваллари оддийтина бир фотограф эди. Энди у бир-икки юз минг пулли бўлди. Самарқандда данғиллама уй курди. Жиянининг номига «Волга» олиб қўйди. Еди-ичдиси совхоз бўйнида. Шунинг учун ҳам унга соядек эргашган. Ўл, деса ўлади, тирил, деса тирилади. Унинг яхши, дўндиқ аёллардан таниши кўп. Тошкент томонлардан келадиган азиз меҳмонлар учун топиб кел, дедингми, айтган гапинг тугамай ҳозир қиласди. «Березка» ва чек магазинларида ўз одамлари бор. Мирвалининг саксон мингдан ортиқ пулини долларга, франкка алмаштириб берган. Москвадан келадиган мухбирларга совға қилиш учун Швейцария соатлари, япон магнитофонларини Чияли бозоридан топиб келади. Шунаقا нарсалардан аллақанчасини Мирвали эҳтиёт шарти сейфда сақлаб қўйган. Расулбек ана шунаقا унга зарур одам эди. Аммо бошига қора кун келганда бу бола чидармикин? Аввал бирон қаттиқчилик кўрганмикин? Мирвали ана шуни билмасди.

Ҳозир иккови тоғ йўлида жимгина кетишаپти. Мирвали ўз ўйлари билан банд. Расулбек кеча Ҳожи aka билан бўлган суҳбатни эслаяпти.

Ҳожимуродрайижроқўм раиси бўлиб келди. У Расулбекнинг эски қадрдони. Бир вақтлар иккови aka-ука бўлиб, кўп ишлар қилишган. Буни Мирвали яхши билади. Шунинг учун ҳам бундан бир ҳафта олдин Расулбекка шундай деган эди:

— Билиб қўй, яхши бузоқ бўлиб икки онани эмаман, десанг, бу дунё билан хайрлашавер. Бу ердаги гапни у ёққа ташийман, деб овора бўлма. Ҳожимурод ким бўпти? Бугунрайижроқўм раиси, эртага ҳеч ким. Агар билсанг, у менинг қўлимдаги ўйинчоқ. Шуни эсингдан чиқарма.

— Ўлибманми, хўжайин. Сиз билан бўлиб ёмон бўлмадим-ку. Хиёнат қилмасмикин, деган гапни кўнглингизга келтирманг. Ҳожи акалар мен учун бир марта еб бўлинган овқат. Бўёғига у билан замонасозлик қилиб гаплашаман.

Мирвали қаҳ-қаҳ отиб кулди.

— Оббо фалокат-э, ёмонсан. Ишинг битгандан кейин отанг бўлса ҳам уч пулга сотворасан. Шу ишингга борман-да. Бир кун эмас, бир кун мени ҳам уч мирига сотворасан. Гап қайтарма. Худди шунақа одамсан. Сени пириңг йўқ. Виждонинг ҳам йўқ. Пириңг ҳам, виждонинг ҳам — пул. Тўгри де, аblaҳ.

Расулбек тилар-тиlamас, тўгри, деди.

— Битта гап айтсан майлим? — деди у. — Сиздан сал гинам бор. Сизга, ошналарингизга қанчалаб дўндиқларни толиб берганман. Аммо сиз биронта сарқитингизни ол, демадингиз. Седонага менинг ҳам кўнглим кетиб юрган эди. Ризқимни қирқдингиз, хўжайин.

Мирвали нима дейишини билмай, унга қаради. Бу боланинг ҳамма гапдан ҳабари бор. Ер тагида илон қимириласа билади, аblaҳ! Мана шунақалар билан ишласанг арзиди. Айтадиган гапинг оғзингдан чиқмай, нима демоқчилигингни билади.

— Седона ҳали-бери сарқитга чиқмайди. Сенга айтадиган бошқа гапим бор. Тош меҳмонхонага энди келмаймиз. Кеча видеоларни олиб кетганман. Гиламларни сен йиғишириб ол. Сенга бердим. Битта ош қилиб еймизу уй билан хайрлашамиз. Орган ҳид олган. Куни билан вертолёт нимага учайтганини биласанми? Шу жойни қидиришяпти. Топиб бўпти. Видео ёмон нарса. Ўшани қўйдингми, дарров уларнинг аппарати топади. Шунинг учун олиб кетдим.

— Тўгри айтасиз, хўжайин. Самарқандда. Шахрисабзда ҳам чет эл «SEX» фильмларини қўяётган видеоларни кўчада машинада юриб топишяпти. Аппарати дарров биларкан. — У машинани секинлатиб, Мирвалига қаради,— Эрталаб тоғнинг нарёғидан одам келганди,— деди ташвишланиб.

— Пулни олиб кептими?

— Ҳа. Аммо энди эчки ўтказмай туринглар, бирон ой сабр қилайлик, совхозни ОБХСС босди, уларни тинчитгандан кейин қолганларини оламиз, деб кетди.

— Пул қани?

— Машинамни багажнигида қолган.

— Аҳмоқ, пулни машинада сақлайсанми? — деди танбех оҳангиди Мирвали. — Менга бермай нима қилиб олиб ўтирибсан?

— Олиб кирай десам, партком билан ўтирган экансиз.

— Машина қаёқда?

— Боққа олиб кириб қўйганман.

Яна жим кетишди. Узоқдан арчазор кўриниши билан Расулбек йўлни чап томонга солди. Чунки илгариги йўлни портлатиб, бекитиб қўйишган эди. Йўлни Мирвалининг шофёри портлатганди. Сабабини сўраганда Мирвали, ишинг бўлмасин, деб гапни калта қилган эди.

Мирвали Жайрона қочиб кетгандан кейин бошқа томондан йўл очган. Вертолёт билан қидириб топишолмаётгани ҳам шундан бўлса керак.

Бу йўлда Расулбек юрмаган. Шунинг учун ҳам у машинадан тушиб, рулни Мирвалига берди-да, ўзи орқага ўтириди.

Ҳар бири гувала катталигидаги тошлар сочилган бу йўлда «Нива»дан бошқа машина юролмасди. Ҳатто «Нива» ҳам баъзан тортолмай, кучаниб аранг ўтарди.

Машина тепаликка бир кучаниб чиқди-ю, бирданига пастликка қараб шўнғили. Пастликда бир тегирмон сув ёйилиб оқарди. Бу сув тошлар орасига кириб, арчазорга етганда яна юзага чиқарди. Сув шу қадар тиниқ эдикি, тагида сузиб юрган балиқчалар шундоққина кўриниб турарди.

Машина арчазор оралаб, меҳмонхона олдидаги яланглиқдан чиқди. Расулбек чаққонлик билан ирғиб пастга тушди-ю, фор оғзини беркитиб турган тош деворни кучаниб, ўнг томонга итара бошлади. Бўйнига осилган фотоаппарат саланглаб унга халақит берарди. Девор тагидаги темир ғалтак қалдираб, ниҳоят, фор оғзи очилди. Узун тош коридордан гугурт чақиб темир эшик олдига келишди. Расулбек икки жойдан калит солиб, даранглатиб эшикни очди. Деворга кўл чўзиб, электрни ёқди. Ичкари йигиширилмаган, ўрин-кўрпалар айқаш-уйқаш бўлиб кетган эди. Мирвали батарея чироқ билан ёритиб, боя Расулбек гугурт чаққанда чўпини ташламадими, деб яхшилаб қараб чиқди. Гилам устида нимадир йилтиради. Пиёла синигининг парчаси бўлса керак, деб ўйлаган эди Расулбек. Йўқ, аёллар зирағи экан. Энгашиб олди.

— Бу ёққа бер. — деди Мирвали.

Расулбек зиракни унга узатди.

Мирвали Расулбекка шу гап шу ерда қолсин, демади. Расулбекнинг гап ташимаслигини биларди.

— Аввал гиламларни йиғиб, машинаға олиб чиқ. Кейин овқатта уннайсан. Айтганча, менинг фотоаппаратимни бир текшириб қўй. Ўзим текшириб кўрдиму, бари бир ўзинг текширганинг дуруст бўлади.

— Хотиржам бўлинг, хўжайнин. Унда фақат сизнинг тош кўтарганингиз, сойда чўмилганингиз олинган, холос. Жононларнинг суврати йўқ. Уларни лақиллатиб аппаратни ёлғондакам чиқиллатганман. Ундан кейин чўққида яланғоч бўлиб қорга думалаганингиз бор...

— Балосан, балосан, аблаҳ,— деди кўнгли хотиржам бўлган Мирвали.

Расулбек қўлидаги гўшт, тўғралган сабзи солинган тўрвани ошхонага киритиб қўйди-да, гиламларни йиғиширишга киришиди.

Бу гиламларни Расулбекнинг ўзи топиб келган эди.

Расулбек то гиламларни йиққунча Мирвали пиёз арчиб, гўшт тўғраб турди. Расулбек жуда чаққон йигит эди. Бирпасда тўртта гиламни таҳлаб, коридорга олиб чиқиб қўйди.

— Оёқ остида ётмасин, машинаға олиб чиқиб қўй,— деди Мирвали.

— Хўжайнин, «Нива»га битта ҳам гилам сиғмайди. «Нива» ўзи яхши-ю, сифими кичкина. Агар запас фиддиракни ташлаб кетсак, битта гилам сиғиши мумкин.

— Бўпти, шу ерда қолаверсин.

Мирвали диванга чўзилди. Расулбек қозонга ёғ ташлаб, овқатта уннаб кетди. Мирвали озроқ ётди-ю, яна ўрнидан турди. Та什қарига чиқиб, машинадан механик-портлатгич солинган халтани кўтариб кирди.

Уни диван орқасига қўйиб, ошхонага чиқди. Қизиётган ёғдан чиққан оппоқ тутунда Расулбек аранг кўринарди.

— Менга қара, Бек,— деди Мирвали.— Мен озроқ мизгиб оламан. Ёғ ҳиди кирмасин, деб эшикни беркитиб қўяман, бўптими? Ош пишганда уйғотарсан.

Расулбек, хўп, дея бош иргаб қўйди.

Мирвали эшикни ичидан беркитиб, халтадан портлагичларни олди. Тўртталасининг ҳам механик милларини учдан ўттиз минут ўтган вақтга тўғрилаб, бирини диван тагига, яна бирини ванна тагига тиқиб қўйди. Яна иккитаси бор. Қайга қўйсам экан, деб бир дам ўйланиб турди. Яна ичкарига кирди. Соатига қаради. Жавондан битта конъяқ олиб, Расулбекнинг олдига чиқди.

— Ҳа, хўжайин, ухламабсиз-ку? — деди қозон ковлаётган Расулбек.

— Уйқум келмади. Кел, мана шу шишани бўшатайлик. Охирги марта ичишимиз, бу жойда.

— Унақа демант, хўжайин, худо хоҳласа, ҳали кўп келамиз бу жойга.

— Айтганинг келсин. Манави бўлаётган «шамол-тўполон»лар сал босилсин, кейин келармиз.

У шундай деб шишани очди. Иккита пиёлага тўлдириб қўйди.

— Қовурилган гўштдан ол.

Расулбек тарелкага тўрт-бешта жаз ташлаб, столга қўйди.

— Қани, ол, Бек. Мен сени астойдил укам, деганман. Сен ҳамма сиримни биласан. Сендан сир яширгаганман. Сени ўзимдек биламан. Ол, ол, укагинам.

Расулбек уни ҳеч қачон бунақа меҳрибон бир вазиятда кўрмаганди. Ҳайрон бўлди.

Иккови ичиб юборишиди. Мирвали кетма-кет яна қўйди.

— Энди мен жиндек туриб ичай. Бўлмаса, ошни бузиб қўяман, — деди Расулбек.

— Ичавер, бузмайсан. Шовла қилиб қўйсанг ҳам еворамиз.

Шу бугун жуда табиатим яхши. Ичгим келяпти, дўстим.

Расулбек унинг бу хил кайфиятини СССР Олий Совети депутатлигига кўрсатилганидан деб ўйлади. Шу хурсандчиликка шерик бўлиш учун иккиланмай пиёлани кўтарди.

— Сизнинг бу дунёи оламда соғ-саломат яшаб юришингиз учун. Орқангиздан эргашиб, биз ҳам тирикчилик қилиб юришимиз учун,— деди.

— Биласанми,—деди Мирвали Расулбекнинг елкасига қўлини қўйиб,—мен сахий одамман, шуни биласанми?

— Биласан, хўжайн.

— Тоғнинг нарёғидан қанча пул келди?

— Саксон минг, хўжайн, — деб жавоб қилди Расулбек.

— Шу пулларнинг ҳаммасини сенга бераман. Ол. Менинг давлатимда яйраб қол!

Расулбек ўзини йўқотиб қўйдай деди.

— Йўғ-э, хўжайн, жуда кўп-ку?!

— Олавер, менини ўзимга етади.. Ташқарига чиқиб, пичакийикўти териб келаман. Қон босимим кўтариляпти. Шу конъяк ўлгурни ичмай дейман-у, яна бўлмайди-да! Қон босими бор одамга конъяк бўлмайди, арақ дуруст.

У шундай деб тўрва кўтариб, ташқарига чиқиб кетди.

Ҳаво яшнаб турарди. Мирвали икки елкасини орқага кериб, ҳузур қилиб нафас олди. Атрофга аланглаб, бегонанинг назари тушмасин, деб тош деворни қалдиратиб суриб, гор оғзини беркитди. Чўнтағидан бояги ён соатни олиб қаради. Унинг совғага олган, исми ёзилган соатлари, Расулбек «Берёзка»дан олиб келган электрон соатлари кўп эди. Уларни тутмасди. Бу ён соат унга ота қадрдан бўлгани учун доимо ёнида олиб юради.

Мирвали пастдан туриб, ишратхона тепасида икки томондан эгилиб турган қояга қаради. Баҳайбат тошлар шундоққина тепасида соябондек турарди. Мирвали тошларга тирмашиб тепага чиқди. Механик портлатгичнинг биттасини ўнг томондаги харсанг тагига, яна биттасини чап томондаги тош тагига тиқиб қўйди.

У пастга қайтиб тушиб, ариқда бет-қўлини ювиб, дастрўмолига артди. Машина ёнига бориб, ўн беш минутлар чамаси у ёқ-бу ёқларни безовта томоша қилиб турди. Кейин кабинага ўтириди-ю, машинани гуруллатиб ҳайдаб кетди.

У арчазордан чиққанда соат учдан йигирма олти минут ўтганди. Яна тўрт минутдан кейин меҳмонхона портгайди. Мирвали моторга газ берди. Машина шагалларни суриб, тепаликка чиқди-да, сув кечиб пича юргач, боя Расулбек рулни берган жойга келди. Бу пайт соат учдан йигирма саккиз минут ўтганди. Мирвали меҳмонхонадан, тахминан, тўрт юз метрча нарига бориб қолганди. Машинани тўхтатиб, пастга тушди. Соат учдан йигирма тўққиз минут ўтди. Мирвалининг бир кўзи соатда, бир кўзи тошлар орқасидан учлари кўриниб турган арчазорда. Соатнинг секунд стрелкаси олти рақами устидан ўтаётганда Мирвали икки кафтини юзига тортиб, «оллоҳу акбар!» деди. Шу пайт даҳшатли портлаш бошланди. Кетма-кет портлаш тошларни осмонга отди. Тоғ оралиқларида қулоқни кар қиласиган хунук акс-садо айланиб юрди. Бир зумдан кейин яна ҳаммаёқ жимжит бўлди-қолди.

Расулбек ҳам кетди. Мирвали учун у энди ортиқча эди. Кейинги йилларда Мирвали нимаики қилган бўлса, ҳаммасига шу Расулбек шоҳид. Тоғ ортига ўтказилган эчкиларни, мана шу меҳмонхонада бўлиб ўтган ишларни у яхши билади. Вақтики келиб, аҳвол танг бўладиган пайтларда, албатта, у оғзидан гуллайди. Энди унинг хизмати битди, яшашга ҳаққи йўқ эди.

Мирвали дарров йўлга чиқмади. Бемаҳал портлашдан ҳайрон бўлган чўпонлар шу топда бу томонга қараб туришипти. Озроқ вақт ўтказиб юлга чиқиш керак.

Мирвали боя битта хатога юл қўйганини билиб қолди: меҳмонхонада Расулбек ечиб қўйган костюм чўнтағидан машинасининг калитини олиш керак эди. Олмапти. Боғда қолган унинг машинаси багажнигида пул бор. Қандоқ қиласа бўларкин? Бир йўли топилиб қолар, деб ўйлади, Мирвали.

Яна соатни олиб қаради. Учдан қирқ уч минут ўтипти. Энди кетса ҳам бўлади. Йўлга тушди. Шундоққина дўнг айланиб сув бўйига бурилганда, пастдан пақирда сув кўтариб чиқаётган Асқаралига кўзи тушди.

Бу одам селда оқиб тушган пўлат сандифини топган эди. Мирвали айтган баҳоналарга ишонмаслиги мумкин. Одам боласининг сир сақлаши қийин. Мирвалининг кўнглида ёмон, жуда ёмон ният туғилди...

Асқаралининг пастдан то йўлга чиқиб олишигача еттисаккиз қадам қолди. Машина тезлиги соатига салкам олтмиш километрни кўрсатиб турипти. Яна озроқ газ бериш, етмиш километр тезлик олиши керак.

Асқарали йўлга чиқиб олганда, машина ундан эллик қадамча узоқликда эди. Мирвали яна газ берди. Асқарали чўчиб, қадамини тезлатди. Пақирлардаги сув чайқалиб, унинг тез юришига монелик қиласарди. Мирвали унга етдим деганда, у пақирни ташлаб, ўзини четга олди. Мирвали рулни кескин буриб юборган эди, Асқаралини том бўйи тошга қалиштириб кўйди.

Мирвали машинани дарров орқага қайтармади, то лабидан қон оққунча, кўзи оқиб тушгунча қисиб тураверди. Охири орқага тисарилди. Асқарали шундоққина ёнбошига йиқилди.

Бурилишда атайин кўприқдан ўтмай, машинани сувга солди. Сув машина салонигача чиқди. Мотор ўчиб қолишидан кўркиб дарров яна қирғоқча чиқди. Шиддат билан оқаётган тоғ суви машинага кўнган губорларни ювиб кетган эди.

Шу бугун, ярим соат ичилда Мирвали икки гувоҳдан халос бўлганди. Бунақа «омад» келган кунлар жуда кам учрайди, елкамдан оғир юқ ағдарилиб тушди, деб ўйлади.

У магнитофон тутмасини босди. «Ўхшайди-ку» қўшифи янграб кетди. Мирвали кайф билан бошини гоҳ у ёқقا, гоҳ бу ёқса ташлаб, қўшиқдан сел бўлиб борарди.

Икки кишининг ҳаёти бандидан қирқилган шундай пайтда кўнгли қўшиқ истагани унинг учун гайритабиий бир ҳол эмасди.

Бухоро амирининг жаллоди ҳам зинданда одам сўйиб чиққандан кейин чаккасига гул тақиб юрар экан.

Ниҳоят, боқقا келди. Абдулазиз сўрида Мирвали тўғрисида мақола чиққан «Сельская жизнь» газетасини ўқиб ётарди. У Мирвалини кўриши билан ўрнидан сапчиб турди.

- Овқат-повқатинг борми?
- Бор, бор. Сузиб чиқайми?
- Давай! — деди Мирвали.

У шундай деб тол тагида турган Расулбекнинг «Жигули» сига қаради. Абдулазиз овқат сузиб келгунича сабри чидамай, Расулбекнинг машинаси олдига борди. Багажникка калит солиб кўрди, тушмади. Қайтиб келиб, гаражга телефон қилди.

- Гаражда нечта «Жигули» бор? — деб сўради.

У тарафдан, учта хусусий, еттига ҳали ҳеч кимга берилмаган «Жигули» бор, деган жавоб бўлди.

- Ҳаммасининг калитини йиғиштириб кел.

Абдулазиз дастурхонга овқат қўйди. «Халқ номзоди» Мирвали Рихсиев ҳаддан ташқари очиққан эди, ҳеч қаёққа қарамай, бирпасда овқатни шапиллатиб еди. Устидан икки пиёла чой ичиб, ўрнидан турди. Гараж бошлиғи бир шода калит билан кириб келарди.

— Бўлди, сен кетавер, — деди Мирвали унинг қўлидан калитларни олар экан. — Бир оздан кейин Аблаз опчиқиб беради.

Гараж бошлиғи кетгач, Мирвали калитларни багажник қулфига бир-бир солиб кўра бошлади. Биттаси тушди.

У багажникдаги қоғоз қопни олиб, ичига қаради. Юз сўмлик, эллик сўмлик пачкалар. Яна бир кичикроқ қоғоз пакетда ҳам йигирма минг атрофида пул.

— Аблаҳ! — деди Мирвали. — Саксон минг, деб мени лақиллатган экан. Йигирма мингни ўмариб қўйган экан-да!

У багажникни ёпиб, яна қулфлаб қўйди. Қоғоз қоп билан пакетни кўтариб, меҳмонхона зинасидан чиқар экан, Аблаз, деб чакирди. Югурниб келаётган Абдулазизга калитларни отди.

- Гаражга опчиқиб бер!

Меҳмонхонада пулларни санаб, жами юз минг эканлигига қаноат ҳосил қилгач, қопни каравот тагига тиқиб, ўзини тўшакка отди. У бугунги кунидан ниҳоятда хурсанд эди.

* * *

Салима институтнинг РАФ машинасида келди. Эшик берк эди. Уй атрофини айланиб, Мош, Мош, деб чақирди. Мушук келмади. Демак, Асқарали уни олиб кетган, деб ўйлади.

У шунча йўл юриб келган шофёрни овқатлантириб, кейин жавоб бермоқчи эди.

— Акангизни олдига олиб бориб қўясиз энди, иним. Ўша ерда ризқимизга яраша егулик топилиб қолар.

Машина Замбуруғқоя томон йўл олди. Куз кириб, тоғ салқин бўлиб қолган эди. Машина орқасида чанг кўтарилимасди. Йўл ёқасида онда-сонда учраб қоладиган дўлана тупларида барг қолмаган. Шоҳларидаги шигил мевалар қипқизил бўлиб кўзни олади. Кийик ўтлар қуриб, қовжираб қолган. Тошларнинг офтобрў томонида ёввойи капитарлар икки қанотини ёзиб, кўкракларини қизиган шағалга бериб ётишибди. Шундоққина ёнларидаги илон пўстларига бепарво қарашади. Ўн чоғлик тошбақа йўлни кесиб ўтияпти. Шофёр уларни кўрмади, шекилли, босиб ўтиб кетди. Салима орқа ойнадан қаради. Тошбақаларга ҳеч нарса қилмапти. Шофёр кўрган, атайин босиб ўтган экан.

— Нима деб ўтирипсиз, опа,—деди.— Самосвал босиб ўтса ҳам ҳеч бало урмайди. Бир марта семон ортилган самосвал тошбақани босиб ўтганди, ўлди-ёв, деб кабинадан тушиб қарасак, ҳеч нарса бўлмагандек пилдираб кетяпти.

Йўлга тош қулапти. Ўтиб бўлмай қолди. Шофёр нима қилишини билмай, ҳайрон бўлиб турган эди, тепаликдан устига бир қоп анзур пиёз ортилган эшакни етаклаб бир чол тушиб келаётганини кўрди. Чол улар ёнига келганда ўзи гап бошлади:

— Жўлни тас басқан. Сувдан кешиб ўтингиз. Аржаги тоза жўл.

Шофёр унга раҳмат айтиб, машинани тисариб, сал орқага берди-да, пастликка қараб юргизди.

Сув тиниқ эди. Тоғ суви шундоғам тиниқ бўларди. Айниқса, куз кириб, янача тиниқипти. Тагидаги тошлари санаса бўладиган даражада аниқ кўринади. Машина сувда озроқ юргандан кейин яна юқорига — йўлга чиқиб олди. Чол айтганча, йўлнинг бу томони текис эди. Машина силкинмай, равон борарди. Чамаси, икки километрча юрганларидан кейин тепаликда Асқаралининг чодири кўринди.

— Етдик, опа.

Шофёр шундай деди-ю, Асқаралининг «Москвич»и очган сўқмоқдан юқорига энди кўтарилаётган эди, ўн беш чоғлиқ ёввойи мушук мотор товушидан чўчиб, тўрт тарафга тирақайлаб қоча бошлади.

Шофёр билан Салима пастга тушишди.

Ёввойи мушуклар орасида Мош ҳам бор эди. У оғзида тишлаб кетаётган бир парча гўштни ерга ташлаб, ўгирилиб қаради. Салимани таниди. Яна гўштни тишлаб, у томонга кела бошлади. Бошқа мушуклар тошлар тепасида уларга жуда хунук қараб туришарди.

— Ҳа, ўлгур, юрибсанми? Ўз тирикчилигинг ўзингга қолдими?

У шундай деб Мошнинг бўйинларидан силади. Ёввойи мушуклар яна боя қочган жойларига ёпирилиб кела бошладилар. Шофёр бу ерда нима бало бор экан, эчкими, қўйми ўлган бўлса, ёввойи мушукларга ем бўляпти шекилли, деб ўйлади-да, ўша томонга юра бошлади. Ёввойи мушуклар одам шарпасидан яна қочишли.

Салима Мош билан овора эканлигидан, шофёрнинг қайтиб келганини сезмаганди. Унинг ранги ўчган, қалт-қалт титраради. Ияги силкиниб, гапиролмай қўли билан мушуклар қочган тарафни кўрсатарди.

Салима ҳайрон. У нима деяпти? Нима бўлди ўзи?

У шофёр кўрсатган томонга юраётган эди, билагидан ушлаб тўхтатди.

— Борманг, борманг, — дея олди зўрға.

Салима тўхтади.

— Акам, — деди титраб-қақшаб шофёр. — Ўлиб ётибди...

Салима унинг гапини охиригача эшитмади. Ўша томонга ўқдек отилиб кетди. Орқасидан Мош ҳам югурди. Шофёр бормади. Боришга юраги бетламасди. Бир оздан кейин Салиманинг аламли қичқириғи бир эштилди-ю, тинди. Бошқа овоз чиқмади. Шофёр шошиб, ўша томонга борди. Салима ўзидан кетиб йиқилган, Мош ҳамон гўшт чайнар эди.

Асқарали ёнбоши билан ётиб қолган. Унинг кекиртаги, кўкраги, қорни ғажилган.

Бундай пайтларда эркак киши дадилроқ бўлади. Шофёр ўзини ўнглаб олди. Салимани кўтариб четга олиб, тошга суюб ўтқизиб қўйди. Нима қилишини билмай, бир дам ўйланаб турди-да, илдамлик билан орқасига қайтиб, машинага ўтиреди. Келган йўлидан жадал кетди.

Орадан сал вақт ўтиб, чўпонларни бошлаб келди. Бир чўпонни совхоз идорасига хабар беришга юборди.

Салима ҳамон қимиirlамай, тошга суюнганча ўтирипти. Мош шапиллатиб гўшт чайнайди. Чўпонлар ҳам нима қилишларини билмай, анча вақтгача серрайиб туриб қолишиди.

Бир чўпон, опанинг юзига сув сепинглар, деди.

Йўл ўртасида иккита пақир ётарди. Биттасида сув олиб келишиди. Салиманинг юзига сепишиди. Салима уйкудан уйғониб кетгандек, чўчиб кўзини очди. Оёғига ишқаланаётган Мошни тепиб юборди. Мош норози бир овозда миёвлади. Асқаралининг жасади устига чопон ёпиб қўйишиди. Ҳеч кимдан садо чиқмасди.

Мирвали «Нива»да участка милицияси билан келди. Жасаднинг бетини очиб қаради. Асқарали кўкрагидан машина сиқиб, энтикиб-энтикиб жон таслим қилганда оқиб тушган кўзлари ўшандайлигича қолган. Мирвали унинг бетини ёпди. У кўп ўлимларни кўрган, мурдадан чўчимайдиган бўлиб кетганди.

— Мушукларни қириб ташлаш керак. Яқиндан бери тоғда одамхўр мушуклар пайдо бўлган. Бу ўшаларнинг иши, — деди Мирвали чўпонларга қараб.

Чўпонлар унинг гапини тасдиқлашиди.

— Мушук инсонга дўст бўлмайди, — деди биттаси.

— Мушукларнинг нияти ёмон бўлади. Боланг ўлсин, тиззангда ўзим ўтирай, деркан.

Салима гўшт чайнаётган Мошга ўқрайиб қаради. Ўрнидан туриб, ердан тош олиб, унга жон-жаҳди билан отди. Тегмади. Мош қочди. Баланд тош устига чиқиб, бағрини берганича, уларга ёмон тикилиб тураверди.

— Чодирдан кўрпа олиб тушиб ўранглар, — деди Мирвали.

Кейин Салиманинг олдига келиб, ҳамдардлик билан деди:

— Опажон, қандоқ қиласиз. Пешонасига тоғ-тошларда ўлиш битилган экан. Чидамай иложимиз йўқ.

Салима индамади. Ахир, шунча йил бирга яшашиди. Бирон марта бири-бирини сен демади. Армия ҳаётининг мураккаб йилларини бирга баҳам кўришиди. Асқарали хизмат қиладиган қисм қайга кўчса, Салима ҳам бирга кўчди. Бирон кун уни ёлғиз ташлаб кетмади. Фарзандсизликдан куймасин, деб унга боладек эркаланди. Эрмак бўлсин, деб мушук боқди. Қайга борса олиб юрди. Мана шу мушук унинг кўксини ғажиди. Тилка-пора қилди.

Шу топда Салиманинг кўзи олдидан бутун умри бирмабир ўтди. Ана энди тамом. Тоғ-тошлар орасида Асқарали умрйўлини тамом қилди.

Асқаралини РАФ машинасига олишди.

— Опажон, сизлар кетаверинглар. Бу ерда қолган юкларни ўзим жўнатаман. Машинасини ҳам ҳайдаб олиб бориб берамиз. Совхоздан жанозага одам жўнатаман. Кам-кўстингиз бўлса, айтинг, тортилманд...

Мирвалининг гапи оғзида қолди. Салима биргина «раҳмат» сўзи билан унинг гапини бўлиб қўйганди.

— Мана шу мушукни йўқотинглар. Шуни кўрмай.

Ҳамма тепада тошга бағрини бериб ётган Мошга қаради. У одамларга ёмон тикилиб турарди. Участка милицияси ёнидан тўппончасини чиқазиб, уни мўлжалга ола бошлади.

Мирвали унинг қўлини қоқиб ташлади.

— Тўппонча билан уриб бўлмайди. Шошмай тур.

У шундай дедиу машинадан қирқма қўшофиз милтиқни олди. Қўндоқни елкасига тираб туриб, иккала тепкини баробар босди. Тоғ-тошлар гумбурлаб кетди. Мош пастга юмалаб тушди. Икки-уч марта оёқ қоқди-ю, жим бўлди.

Баданга игнадек санчиладиган кеч кузги тоғ шамоли эсли. Тепада эгасиз қолган чодир силкинди.

РАФ жўнаб кетди. Чўпонлар орқадан маъюс қараб қолишиди. Мирвали ҳеч кимга қарамай, машинасига ўтиракан, орқасига ўгирилди.

— Боринглар энди. Тоғда қанча мушук бўлса, барини отинглар. Битта қолмасин. Қанча ўқ сарф қилсанглар, мен тўлайман.

У йўлда кетаркан, ўз қилмишини мушукларга тўнкаб юборганидан мамнун эди. Асқаралининг ўлимини энди ҳеч кимдан гумон қилишмайди. Одамхўр мушукларга тўнкайверишиади.

Кўнгли хотиржам бўлган Мирвали магнитофон тугмасини босди. Алиматов сатода «Чўли ироқ»ни ижро этарди. Мирвали дарров ўчириб қўйди. Бу куй унга Асқаралининг оқиб тушган кўзларини эслатди.

Мирвали бугуннинг ўзида икки одамни ўлдирди. Иккови ҳам унга отаси қилмаган яхшиликларни қилганди.

Расулбек унинг ҳисобсиз бойликларини қўриқларди. Унга вафодор қулдек хизмат қиласарди. Мирвали уни ана шунинг учун ўлдирди. Унинг олдига дастурхон ёзиб, ҳисоб-

сиз бойликларни, шу ҳаммаси сеники деб, машинада ҳам опкетиб бўлмайдиган даражада кўп гиламларни совға қилиб, тоғ ортидан олиб келган пулларни ҳам, менга қилган яхшиликларинг учун сенга бердим, деб уни фордаги ишратхонада портлатиб юборди.

Асқаралини нега ўлдирди? Тоғ камарига яширган пўлат сандигини топиб бергани, уни то боғча опкелиб бергани учун ўлдирди.

Одам боласи бировга ҳеч қачон бекорга яхшилик қилмайди. Шу яхшилик тагида, албатта, бир хиёнат, ёвузлик яшайди, деб ўйларди Мирвали. Кимdir сенга яхшилик қилдими, албатта, дилида бир кир нияти бўлади. Шунинг учун ундан фойдаландингми, ўша заҳоти уни йўқ қил.

Мирвалининг шиори ана шундай эди.

XVIII

Жайронада кўйлак сотиб олганди. Уйга келиб, кийиб кўрса, елкаси сал кенгга ўҳшади. Тошкентга борганда тузаттириб оларман, деб чемоданга ташлаб қўйганди. Яқинда ўша кўйлакни ательега олиб борди. Бичиқчи хотин унга таниш эди. У Жайронага, қалай, Шефнинг туғилган кунларини яхши нишонладингларми, деб сўраб қолди.

Шеф Москвада эди. Наҳотки туғилган кунини ўзи йўғида нишонлашган бўлса. Жайронада ўзини гўлликка солди.

— Мен Самарқандда эдим. Бугун эрталаб келдим. Яхши нишонлашган бўлса керак. Буни сиз қаёқдан била қолдингиз?

— Шоффёлари бизнинг хўжайниндан иккита қўйни сўйдириб, калла-почаси билан олиб кетган экан.

Бичиқчининг эри гўшт комбинатининг директори эди.

Жайронада Луқмоновнинг шоффёри лейтенант Мардон Рўзиевнинг баъзи олғирликларидан воқиф эди.

Луқмонов бунақа жойларга нарса сўраб одам юбормасди. Таъминот ишлари билан шуғулланадиган одамлари бор. Лейтенантнинг баъзи ишлари тўғрисида унча-мунча гаплар Жайронанинг қулоғига чалиниб қоларди. У базаларга бориб, пул тўламай сархил моллар олиб кетишини, хўжайнин юбордилар, деб ароқ-винолар, ширинликлар ундиришини, Кўйлиқдаги шолицилик тажриба станциясидан Шефнинг уйларига гуруч қолмапти, деб шоли оқладиган тегирмонда тортириб уч қоп гуруч олиб кетганини, Шефнинг уйларига

Москва, Ленинград, Киев томонларидан генераллар келяпти, деб корейслар колхозининг бедана фермасидан аллақанча беданани тозалатиб, ўн қути тухумини олиб кетганини айтиб беришган эди.

Яқинда, ўз таъбири билан айтганда, пулга чўмиладиган маший хизмат комбинатининг директори олдига бориб, унга астойдил бир яхшилик қилмоқчилигини айтди. Директор аввалига қанақа яхшилик экан, деб ҳайрон бўлди.

— Шеф мажлисга кириб кетгандаридан папкаларини машинада қолдирадилар. Қани, папкада нима бор экан, деб очиб қарадим. Айтаверайми, сиз кўрқманг, ўзингизни тутиб туринг, хўпми? Очиб қарасам дeng, сизни қамоққа олиб тергов қилиш тўғрисидаги қарорнинг қоралама нусхаси.

Директорнинг рангида ранг қолмади. Кўзлари аланг-жаланг бўлиб қолди.

— Ташвишланманг, — деди Рўзиев. — Ҳужжатга ҳали имзо чекилмаган. Уни машинкадан чиқазиб, кейин имзо чекади. Сиз менга кўп яхшиликлар қилгансиз. Текинга туфлилар тикириб бергансиз. Ана шунинг учун ҳам сизни огоҳ қилиб кўйиш учун олдингизга келдим. Кўлам дикқат бўлаверманг, тўғриласа бўладиган иш. Бир ҳаракат қилиб кўрамиз. Ўртага тушсан, мени хижолат қилиб қўймайсизми? — дейди лейтенент.

— Лекин, бу катта чиқим билан бўладиган иш. Гаплаш, десангиз гаплашаман. Яхшилаб ўйлаб, кейин айтинг.

— Гаплашинг. Чиқимдан қочмайман. — деди умидворлик билан директор.

— Бугун гаплашиб, эртага натижасини айтаман. Ҳар эҳтимолга қарши атаганингизни эрталабга тайёр қилиб туринг. Мени ҳам қуруқ қолдирмассиз.

— Бегники бежоғлик, дейдилар. Ҳамир учидан патир. Манави гулли баҳмални хонимингизга олиб боринг.

Лейтенант кетаётганда директор:

— Ишонса бўладиган гапми? Хотиржам ухлайверайми, — деди бу ишониш қийин ишдан гаранг бўлиб.

— Ухлайверинг, ҳатто хуррак ҳам отишингиз мумкин, — деда Мардон Рўзиев кулиб чиқиб кетди.

Эрталаб лейтенант илжайганча кириб келди. Директор кечаси ухламаган шекилли қовоқлари шишган, озроқ ичганга ўхшарди. Лейтенантни кўриши билан шошиб:

— Нима бўлди, — деб сўради. — Иш битдими?

— Бу дунёда битмайдиган иш борми? Қаловини топсанг, қор ёнади, дейдилар. Корни ёндирадиган қалов мана бу.

— Лейтенант бош бармоғини күрсаткіч бармоғига ишқаб күрсатди. — Табриклайман. Ишлар битди. Агар бу гапнинг ҳидини чиқазсанғыз нима бўлишини биласизми. Туя кўрдингми, йўқ, қабилида иш тутингт.

Директор, мана элликта, деб қоғозга ўралган пулни унинг қўлига тутқазди.

— Нима, ёмон даллол ёнидан, деб шуни айтадилар-да. Қолган элликтани ёнимдан бёраманми? Бўпти, ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича қолсин. Ишимиз битмади, оллоҳу акбар, деб қўя қолайлик.

Директор стол тортмасидан худди боя узатгандек қоғозга ўроғли пулнинг яна биттасини столга ташлади.

— Мана, яна элликта. — У шундай деб ёнини ковлаб, ғижимланиб кетган эллик сўмликларни бармоғига туфлаб санай бошлади. Санаб бўлгандан кейин, деб Лейтенантга узатди.

Шу билан иккови ўртасидаги олди-берди тугади. Лейтенант чиқиб кетаётганда битта гап айтди, холос. «Ҳатто хотинингиз ҳам билмасин».

Рўзиев ниҳоятда гапга чечан, ҳар гапига мақол қўшиб гапирадиган, ўқиган китоби миясига муҳрланиб қоладиган, хотираси кучли одам эди. Шеф мажлисгами, коллегиягами кириб кетганча икки-уч соат қолиб кетарди. Шундай пайтларда у вақгини китоб ўқиш билан ўтказарди. Министрлик гаражидаги шофёрлар китобга қараб туришарди. У ўқиганини ёдан, нуқта-нуқтаси билан, вергул-вергули билан ёдан айтиб берарди. Битта ҳам хато қилмасди. Китобга қараб текшириб турғанлар у ёдан ўқиб бўлгандан кейин, қойил, қойил, деб чапак чалиб юборардилар.

Унинг бу қобилиятини Жайрона зимдан кузатиб юрарди. Изма-из юриб, унинг қаёққа борганини, кимдан нималар олганини аниқ билгандан кейин ўзи билан очиқласига гаплашиди.

Жайрона бунақаларнинг кўпини кўрган, тилига пишиқ, ўлақолса сирини бермайдиганларнинг қанчадан-қанчасини илинтирган эди.

Жайрона унга, қилиб юрган ишларингизни Луқмонов билиб қолишидан кўрқмайсизми, — деди.

— Билмайди, — деди ишонч билан лейтенант.

— Борди-ю, мен айтиб қўйсам-чи?

Лейтенантнинг тилига гап келмай қолди.

— Сиз ундаи қилмайсиз. Яхши одамсиз.

— Шу сиз айтган яхши одамнинг сизга жиндек хизмати бор. Агар кўнсангиз, атиги ўн кунгина менинг ихтиёрида бўласиз. Нима десам, шуни қиласиз. Йўқ десангиз, ихтиёр ўзингизда, қилиб юрган ишларингизни оқизмай-томизмай унга айтаман.

Лейтенант ёмон аҳволга тушиб қолди.

— Бир кун муҳлат беринг, ўйлаб кўрай, — деди.

Жайрона бу ишда ютиб чиқишига ишонарди. Хўп, демай, иложи йўқ унинг. Жайронанинг уйи «Яшил гумбаз» кафесининг тўғрисида. Ички ишлар вазирлиги пиёда юрганга икки минутлик йўл. Шофёрлар ҳар куни кафедан сомсами, кабобми олдириб келиб тушлик қилишарди. Жайрона лейтенант билан биринчи қаватдаги аптекада учрашди. Лейтенант ўйлаб-ўйлаб рози бўлишга қарор қилганини айтди.

Ўн кун кутиш шарт эмас. Мирвали билан Луқмонов ўртасида бўлаётган суҳбатни аниқ қилиб айтиб берса бўлди. Шу яқин орада иккovi албатта учрашади.

Орадан уч кун ўтиб, Жайрона кутган кун келди. Луқмонов Мирвали билан учрашди. Бофнинг бу томонида Маҳкамов Толибжон билан гаплашяпти. Толибжон бошидан ўтган оғир машаққатли кунларни айтиб беряпти.

Бофнинг бу томонида, Мирвалининг рухсатисиз биронта одам киролмайдиган сокин боғда Луқмонов билан Мирвали қандайдир жиддий бир гапни қизишиб гаплашияпти.

Уларнинг суҳбати икки кишилик театрга ўхшарди. Иккови ҳам тенг ҳуқуқли бош ролни ижро этишмоқда. Лейтенант Рўзиев эса пардани очиб ёладиган, тўлиб қолган кулдонни тўкиб келадиган, совиб қолган чойни тўкиб ташлаб, янгитдан қуйиб қўядиган дастёр ролини бажармоқда.

Ташқаридан мабодо бирор одам қарагудек бўлса, бу икки киши ўртага пул уйиб қўйиб қимор ўйнаяпти, дейиши мумкин эди. Бироқ ўртага уйиб қўйилган пул эмас, аллақачон марҳум бўлиб кетган чўпон Равшонбекнинг руҳи эканини ҳеч қачон хаёлига ҳам келтиролмасди.

Лейтенантнинг ёлланган муддати эртага тугайди. Айтадиганини бугун айтиб берса, бўлди, шундан кейин унга раҳмат айтиб, жавобини беради.

Бофнинг бу томони жимжит. Лейтенант машинанинг орқа ўринидигида ухляяпти. Ташқарига чиқиб қолган оёғидаги кўпдан ювилмаган пайлогини пашша талаяпти.

Жайрона унга бирпас қараб турди-да машина ойнасини чертди.

— Мумкинми?

Лейтенант шошиб машинадан чиқди. Кўзларини ишқаб хижолатлик билан узр сўради.

— Ювениб олинг-да, биз ўтирган жойга боринг. Қўрқманг, эҳтиёт чоралари кўрилган. Орқангиздан ҳеч ким кузатмайди. Ўзингизни яхши тутинг. Шахсан оқсоқол отанинг ўзлари гаплашадилар. Бу жойда прокурорлар, Олий Суд вакиллари, Давлат хавфсизлигидан келган кишилар ўтиришибди, секадан ҳам одам бор.

Тортиниб, ийманиб кириб келган лейтенантни оқсоқол ота таништириди.

— Министр Луқмоновнинг шофёри, лейтенант Мардон Рўзиев.

Лейтенант ер ёрилмади-ю, ерга кириб кетмади.

— Бу укамиз бўлаётган ишларнинг жонли гувоҳи. Ҳамма гапи рост. Қани, лейтенант, бугун Шефингиз билан Мирвали ўртасида қандоқ гаплар бўлди? Битта қолдирмай ҳаммасини айтиб беринг, — деди оқсоқол ота.

Лейтенант шундоқ катта мартабали улуғ одамлар олдида ўз бошлиғига хоинлик қилиши кераклигидан хижолат бўларди. Умуман, лейтенант машинада ётиб олиб, китоб ўқигани, ўқиган эди. Сотқинлар тўғрисидаги романларни ҳам кўп ўқиган. Лейтенант ўзидан ўзи жирканиб кетди. Бу кунимдан ўлганим яхши эди. Ўғрилик қилиб қўлга тушганим, оломоннинг калтагини еганим минг марта яхши эди, деб афсус-надоматлар чекди. Энди бу пушаймоннинг фойдаси йўқ. Бугун, бундан бир неча дақиқа олдин бўлган суҳбатни, қандоқ бўлса, ўшандоқ қилиб, оқизмай-томизмай айтиб беришга мажбур.

Унинг биринчи гапи шу бўлди:

— Бугун Луқмонов билан Мирвали ўртасида ўлик савдоси бўлди...

У шу гапни айтди-ю, худди сонига оловда тобланган тамға босилаётган отга ўхшаб пишқириб юборди.

Лейтенант Мардон Рўзиев ҳозир айтадиган гапларни, сиз муҳтарам китобхон, ўз кўзингиз билан кўриб тургандек бўласиз. Чунки унинг хотири тиниқ бўлишидан ташқари гапларининг мантиқи, далил-исботлари ниҳоятда кучли, аниқ, рад қилиб бўлмас даражада пишиқ эди. Кўрган нарсаси кўзида муҳрланиб қолар, эшитган гапи қулоги ичига кириб олар, қайтиб чиқиб кетмасди.

У кўп китоб ўқиганиданми ёки детектив романлар таъсириданми ўзи кўрган-билган воқеаларни жуда қизиқарли қилиб айтиб бериш қобилиятига эга эди. Азиз китобхон, келинг лейтенант Мардон Рўзиевнинг ҳикоясига қулоқ тутайлик.

... Мирвали билан Луқмонов арчазордан чиқиши. Атрофда ҳеч ким йўқ. Луқмонов ўтиришга жой излаб катта оппоқ бир тошга кўзи тушди-ю, бориб ўтирмоқчи бўлди. Чанг эмасми, деб бармоғи билан сидириб кўрган эди, тоза экан. Ўтири.

Бу жойдан олис тоғлар, пистазорлар, ёнгоқзорлар қуюқ туман ичидаги жуда ғалати бўлиб кўриниб турарди.

— Хўш, гапни нимадан бошлай, оғайни, — деди генерал.

— Ия, — деда унга қаради Мирвали. — Шунчалик гап кўпми, нимадан бошлашни билмаяпсиз?

— Кўп. Жуда кўп. Тонг отгунча гаплашсак ҳам тугамайдиган гаплар.

Мирвалининг юрагини ваҳм босди. Кейинги бир-икки йил ичидаги қилган ишлари кўз олдидан ўта бошлади. Қай биридан хабар топди экан? Агар ёмон нияти бўлса, мен билан гаплашиб ўтирасди. Биттасига буюарди, зинфилатиб олдига солиб олиб бораарди. Ё каттамизга тушунтириб, бошимга минг бир балони соларди. Йўқ, у бошқача йўл тутяпти.

Довонга кўтарилишда ўнг томонда бир машина сифадиган йўл бор. Бу йўл охирида каттагина саҳнни эгаллаган теракзор. Мирвали шу Луқмоновнинг илтимоси билан кичкинагина, атиги беш хонали дача қурган. Унда министрликдан келган генераллар, полковниклар дам олиб кетарди. Бошқа кунлари район милицияси ходимлари ичкиликбозлик қиласидан жойга айланиб қолган эди. Бу иш кўнгилга ўтирмаган Мирвали дачага олиб борадиган йўлни бузиб, хоналарни қулфлаб ташлади. Балки Луқмонов шунинг аламини олмоқчидир... Шунинг учун уни четга тортиб, айтмоқчи бўлган гапларини эсига солаётгандир. Ё дўпписи тор келиб қолган, ё мени шилмоқчи, деб ўйларди.

— Менга қаранг, Мирвали, ҳозир жонингиз менинг қўлимдалигини биласизми?

Луқмоновнинг бу гапи Мирвалига малол келди. Ахир у кимсан, Олий совет депутати, Қаҳрамон, қолаверса Биринчинг энг яқин кишиси. Бу генералчага мунақа гаплашишга ким хуқук берди?

— Нима? — деди Мирвали зарда билан. — Мени қўрқитмоқчимисиз? Овёра бўласиз!

Луқмонов ўрнидан туриб кетди. Мирвали ҳам турди. Бирбирини тепмоқчи бўлиб турган иккита хўрзога ўхшарди улар.

— Менга қара, гўдак! Сени уч модда билан айблайман. Бири кекирдагингдан, бири киндигингдан, яна бири оёғингдан дорга осадиган айблар. Агар биттасини айтсан, оёқларим тагида эмаклаб юришга ҳам рози бўласан.

Мирвали бўшаши. Модомики, у шу хил баланд келаётган экан, демак, қўлида рад қилиб бўлмайдиган далиллар бор.

— Айтинг! — деди Мирвали сал ён бериб. — Айтаверинг. Чўзманг.

Иккови яна тошга ўтиришди. Луқмонов кўп маҳбусларнинг терговида қатнашган, генерал формасини кўрганда қалтқалт титраганларнинг кўпини кўрган эди. Аммо манави, ҳеч кимга бўйин бермайман, деб турган олифтанинг чиранишлари совун кўпигидек ёрилиб кетишини ҳам биларди.

— Биринчининг оёғига йиқилиб, илтижо қилган кампирнинг ўелини танийсизми? Анави йўқ бўлиб кетган чўпонни...

— Биламан, — деди Мирвали.

— Шуни сиз ўлдиргансиз! Мана ўнинг учун сиз бўйнингиздан осиласиз.

— Туҳмат қиляпсиз. — Мирвали ҳеч чўчимасдан, унинг кўзларига тик қараб айтди бу гапни.

— У оддий чўпон эмас эди. Буни яхши биласиз. У сизни киндигингиздан осадиган гуноҳингиздан хабардор эди. Учинчиси — оёғингиздан осадиган гуноҳингизни бир оздан кейин айтаман. Аввал биринчисини ҳал қилайлик. — У шундай деб ён чўнтағидан қаттиқ муқовали дафтарча олиб, ичидан бир сурат чиқазди. — Манави ўша чўпон Равшонбекни ўлдириб, ўнгирга ташлаб кетганингизда олинган сурати. Шундан гаплашайлик. Хўш, нима қиламиз? Нима қилишимизни ўзингиз айтинг. Сиз айтганча бўлади. Агар келишолсак.

Мирвали ўзини ўнглаб олди. Аввалига унда рад қилиб бўлмайдиган далиллар бор, деб ўйлаб сал-пал чўчиган эди. Энди уни лақиллатмоқчи бўлди.

— Менга қаранг, ака. Хўш, шундоқ бўлган, дейлик. Қандоқ қилсан, сиз айтган дорга бўйнимдан осилмайман?

Луқмонов жавоб ўрнига бош бармоғи билан кўрсаткич бармоғининг учини бир-бирига ишқаб кўрсатди.

— Қанча? Битта етадими?

Луқмонов яна овоз чиқазмади. Уч бармоғини кўрсатди.

— Бу кўп, — деди Мирвали.

Луқмонов, сиз билан келишолмадик, деб ўрнидан турди. Мирвали унинг кители этагидан тортиб ўтқазди.

— Бўпти. Розиман. Лекин ҳужжатларни қўлимга берасиз.

— Розиман, — деди Луқмонов.

— Энди иккинчисини... Киндигимдан осадиган гуноҳими ни айтинг.

Луқмонов дафтарчасини олиб, ёзувларни ўқий бошлади.

— Соҳида эллик минг эчки бор, деб ҳужжатлаштиргансиз. Аслида, етмиш минг эчки бор. Сиз ҳар йили эллик минг эчки туғилади, деб ҳужжатлаштиргансиз. Аслида, етмиш минг эчкидан йигирма минги така бўлиб, эллик минги иккитадан туғади. Ҳар йили бор эчкилар ёнига юз минг эчки қўшилади. Сиз йилига эллик минг эчкини тоғдан ошириб савдога ўтказасиз. Ҳар бир эчкига арzon-гаров нарх қўйиб, йигирма сўмдан пуллайсиз. Эллик минг эчки йигирма сўмдан неча пул бўлади? Ҳисобини ўзингиз биларсиз? Бир миллион сўм бўлади, тўғрими? Мен сизнинг тонна-тонналаб сотадиган тивитларингизни ҳисобга киритмаяпман. Ундан ҳам иккичу юз минг даромадингиз бор. Хўш, буларни нима қиласиз? Ё гувоҳларни чақирайми?

Мирвали ҳар қандай танг пайтда ҳам ўзини йўқотмасди. Рақиби олдида ҳеч қачон паст келмасди. Аммо бу гал озроқ ён бермаса бўлмасди.

— Хўш, нима қиласиз? — деди Луқмонов.

— Нархини айтинг, — деди у аста таслим бўлиб келаётганини унга сездирмай.

— Сиз айтинг!

Мирвали битта бармоғини кўрсатди. Генерал, энсаси қотгандек, лабларини буриб, учта бармоғини, Мирвали иккитасини кўрсатди. Генерал ҳамон учтасини қўтариб турарди.

— Бўпти. Мени шилишга келган экансиз. Энди оёғимдан осадиган гуноҳимни айтинг.

Луқмонов чап чўнтағидан қалам билан чизилган харитага ўҳшаган қофозни олиб, тош устига қўйиб, буқланган жойларини бармоқлари билан текислаган бўлди.

— Нималигини биляпсизми?

Мирвали билмади.

— Яхшилаб қаранг. Майдонтолдан бошланган йўл. Буёғи қаёққа олиб боради? Қани, яна бир қаранг! — Мирвали бир қарашдаёқ билди. — Бу гордаги пинҳона ишратхона йўли.

Ичиди нималар борлигини айтиб берайми? Видеомагнитофондаги ленталарда кимлар ва нималар суратга олинганини ҳам айт, десангиз айтиб беравераман.

У шундай деб тош устига бир даста сурат ташлади. Мирвали суратларни бир-бир кўра бошлади. Ҳамма хоналар алоҳида алоҳида суратга олинган. Видеодаги беҳаёф фильмлар ҳам фотога ўтказилган.

— Йўл эсингиздами ё ўзим оборайми? — деди Луқмонов.

— Калит идорада, сейфда қолган десангиз, мен калитимни бериб туришим мумкин.

Генерал чўнтагидан иккита калит олиб, жаранглатиб тош устига ташлади.

Унинг далилларини асло рад этиб бўлмасди.

— Биламан, — деди Мирвали ғазаб билан. — Бу Жайронанинг иши. Қўлимга тушарсан! Киндигигача тиламан.

— Хўш, буни нима қиласми?

Мирвали индамади. Ҳали ҳам ғазаб ўтида қовриларди.

— Хўш, буни нима қиласми? — деб такрорлади генерал.

— Нархини айтинг! — деди жаҳл билан Мирвали.

— Бу иш пул билан битмайди.

— Бўлмаса, нима билан битади? — деди Мирвали унга савол назари билан қараб.

Луқмонов бир муддат тек қолди. Кейин деди:

— Шу жойни менга берасиз. Вассалом. Шунда оёғингиздан осилишдан қутуласиз.

— Берганим билан сиз бу жойларга боролмайсиз. Неча жойга шлагбаум қўйганман. Ундан ташқари, сиз элга таниқли одам бўлсангиз.

— Бу томонидан хотиржам бўлинг. Вертолётни нимага чиқазган.

— Шартнингизга рози бўлишдан олдин битта гап сўрайман. Очигини айтинг, бу Жайронана дегани қандоқ бало? Шунинг ишими?

— Гапни кавлаштируманг.

— То шу жувонни бир кеча бағримга босмас эканман, ўлсан армоним ичимда кетади.

Луқмонов хандон ташлаб кулди.

— Чучварани хом санаманг, Мирвали. Бу Жайронана ҳали қиз бола. У ҳатто Эронда Зоҳир шоҳни ҳам лақиллатиб кетган. Сиз ким бўпсиз?

Мирвали, деб юборганини билмай қолди. Генерал ўрнидан турди.

— Бу ерда пулингиз йўқдир. Мен кириб, бир оз ухлаб олай. Унгача сиз бориб олиб келинг. Мен, одатда, бугунги ишни эртага қолдирмайман.

— Ҳужжатлар нима бўлади?

— Сиз берадиганингизни беринг, ҳужжатлар ўша заҳоти бўлади.

— Сиз менинг ўрнимда, мен сизнинг ўрнингизда бўлсан, бўйнингизга олти юз минг сўм юклаб қўйсам, худди менга ўхшаб индамай бераверармидингиз?

Луқмонов орқасига қайтди. Кутилмаган бу сўроқقا бирдан жавоб беролмай пича ўйланиб турди.

— Албатта, берардим. Биласизми, Мирвали, бу бир қимордек гардкам иш. Омад бир сизга, бир бошқага келади. Омадинг келдими, ол, омадинг кетдими, бер. Мана шунда ўғил болача иш бўлади.

— Раҳмат, — деди Мирвали. — Сиздан худди шундай жавоб кутгандим. Мен пулни олиб келгани кетдим.

Мирвали шундай деб машина томон юрди.

Луқмонов унинг ҳалиги сўроғига унча эътибор бермади. Сўроқ тагида қандоқ сир-синоат ётганини ўйлаб кўрмади. Хотиржам ётоқка кириб кетди.

Мирвали ҳеч қачон, ҳеч кимга ем бўлган эмас. Генерал хамирдан қил суғургандек қилиб ундан олти юз минг оламан, деб ишонди. Тортишмаганига, савдолашмаганига, ақалли бирон марта ундоқ эмас, деб эътиroz билдирамаганига ҳайрон бўлмади.

Мирвали йўл-йўлакай ўйлаб бораради:

«Мени сигир қилиб соғса бўлаверадиган лақма деб ўйлаяпти, шекилли. Ҳали қараб тур, ўзингни шилиб, шир ялангоч қилиб қўйганимни билмай қоласан. Лекин сен абраҳ үнча-мунча гуноҳларимни биласан. Биламан, кўпдан кузатасан. Қадамимни санаб юрибсан. Сен шохида юрсанг, мен баргида юришимни билмайсанми? Жайронани қўлга олдингми? Ишратхонанинг калити қўлингга қайдан тушди? Ундан фақат икки нусха бор эди. Бири Расулбекда, бири менда эди. Уни ўзимизнинг устахонада юонон устасига ясатганман. Равшанбекнинг ўлимини менга ёпиштирмоқчимисан. Шошма, унинг ўлигини бўйнингга шундай осиб қўяйки, қаёқча борсанг, кўриниб турсин...»

Равшанбек охирги марта довон ортига эчки ҳайдаганда йигирма кун уйига келмаган эди. Кун ора тоғ орқасига эчки

ҳайдаб, чангга беланиб, сүқмоқларда юраркан, уйига сира боргиси келмасди. Унга хиёнат қылган Бодомгулни күришга тоқати йўқ эди. Йигирма кундан бери ҳайдаётган эчкilar ҳисобда йўқлигини Равшанбек биларди. Аммо бу тўғрида бирорга лом- мом деб оғиз очишга кўрқарди. Унга шерик бўлиб бориб келаётган Расулбек олди-сотдига аралашмай четда туради. У ана шунақа, қылган ишидан из қолдирмайдиган уста эди. Уч юз минг сўмни ушлаб ҳам кўрмади. Нима бўлса, Равшанбек бўлсин, деб ўзини эҳтиёт қилди.

Равшанбек сўнгги отарни «эгаси»га топшириб келаётганда ҳам Расулбек у билан ёнма-ён қайтмади. Ундан тахминан иккичу юз метр орқада қоралаб келаверди.

Равшанбек чарчаган, бутун вужуди чангга беланган, отда мудраб келарди. Замбуурғ қоя тагидаги камарда милиция капитани уни кутиб турганини билмасди. Камар оғзида капитан йўлинни тўсди. Равшанбек довдираф қолди. Орқада Расулбек ўзини панага олди. Капитан тўппонча ўқталиб, Равшанбекни отдан туширди. Расулбек бўйнидаги фотоаппаратини олиб, узоқдан оладиган объектив кўйди. Равшанбек то отдан тушгунча икки марта суратга олди. Капитан от эгаридаги хуржунни кўрсатиб, нимадир деди. Равшанбек орқасига тисарилди. Капитан хуржунни эгардан тортиб туширди. Ичидагиларни ерга тўқди. Пачка-пачка юз сўмликлар ерга тушди. Расулбек тинмай суратга олаверди. Капитан Равшанбекка нимадир деб бақирди. Равшанбек энгашиб, пулларни хуржунга сола бошлади. Шунда капитан унинг бошига гуваладек тош билан урди. Равшанбек муккаси билан йиқилди. Капитан пул тўла хуржунни елкалаб, унинг жасадига қаради. Кейин оёғи билан суриб, уни пастликка тепиб юборди. Ана шундан кейин капитан ёлгиз оёқ йўл билан жадал юриб кетди.

Расулбек бу воқеани ўз кўзи билан кўрибгина қолмай, ўн беш чоғлик фото кадрга муҳрлаб қўйганди.

Мирвали қайтиб келганда Луқмонов олдига папирос қутисидек магнитофон қўйиб, ўзи яхши кўрадиган ҳофиз қўшиқларини эшишиб ўтиради. Мирвали йўталгандан кейин бошини кўтарди.

— Бўлдими?

— Бўлди, ака, — деди Мирвали.

— Машинангизни менинг машинамга ёнма-ён қилиб кўйинг. Ўша жойда гаплашамиз. Луқмонов кабинадан бир жигар ранг папка олиб, Мирвалига салмоқлаб кўрсатди. Кейин

машина юкхонасини очиб қўйди. Мирвали кўтариб келган дипломатни юкхонага бепарво ташлади. Луқмонов юкхона қопқоғини қарсиллатиб ёпди.

— Ҳаммасими? — деди у.

— Ҳаммаси. Икки юз минг, — деди Мирвали.

— Ия! — дея қошлари керилиб кетди генералнинг. —

Олтитага гаплашганимиз-ку.

— Учтасини аввал олганингиз эсингиздан чиқдими?

Хотирангизнинг мазаси йўқ экан, генерал.

Луқмонов газабдан титраб кетди.

— Ким билан гаплашётганингни унутма! Қачон сендан уч юз минг сўм олганман?! Туҳмат қилмоқчимисан?!

Бу гапдан Мирвали пинагини ҳам бузмади. Қайтага уни эрмак қилиб кула бошлади.

— Кекирдагингдан отаман! Кимлигимни билмас экансан.

— Мени сенламанг, — деди ҳамон совуққонлик билан Мирвали. — Сиз билан офтобда қатиқ яламаганман. Бешигимни тебратган бўлсангиз ҳам сенламанг. Дипломатда икки юз минг бор. Қани, хужжатларни чўзинг. Ана ундан кейин савдосини битишганимиз — кекирдагимдан отадиган айбим тўғрисида гаплашамиз. Ана ўшанда уч юз мингни қачон олганингизни айтаман. Агар олган қарзингизни исбот қилиб беролмасам, уч юз минг тайёр. Ҳозирнинг ўзида бераман. Келишдикми?

Луқмонов унинг шартларига ноилож кўнди.

— Гугурт борми? — деб сўради Луқмонов.

Мирвали машинадан гугурт олди.

— Мен сизга битталаб узатавераман, сиз ёндираверасиз.

Луқмонов тўрт саҳифали қоғоз узатди. Сўнгги тўртинчи саҳифа тагини йиртиб олиб қолди.

— Бу кейинги тўрт йил ичидан довондан оширилган эчкилар ҳақида. Кимга, қанчадан сотганингиз аниқ кўрсатилган.

Мирвали шошиб, қоғозга кўз югуртира бошлади. Унда Расулбек билан Равшанбеклар олиб ўтган эчкилар сони, кун ва ойлари аниқ кўрсатилган эди.

— Буни кимлар ёзгани мана бу ерда. Буни ўзим куйдраман. — Шундай дея боя йиртиб олиб қолган бир бурда қоғозни кўрсатди. — Ким ёзганини билишингиз шарт эмас.

Мирвали гугурт чақиб қоғозларни тутди. Ярми ёнгунча ушлаб турди-да, кейин ташлади.

Луқмонов машинкада ёзилган экспертиза хulosасини унга узатди.

— Бу чўпон боланинг ўлими тўғрисида. Равшанбек исмли чўпон эканини тасдиқлаган. Ёндирасизми ё эсадликка олиб қоласизми, ихтиёр сизда. Манавилар сизни Равшанбек билан Замбуруғ қоя тагидаги камарда гаглашиб турган пайтингизни кўрган икки гувоҳнинг кўрсатмаси. Булар тожик чўпонлари. Хотиржам бўлинг, бу ҳужжатлардан нусха кўчирилмаган. Кўряпсизми, регистрация ҳам қилинмаган, рақам ҳам қўйилмаган. Бир ўқиб чиқинг-да, куйдириб ташланг. Экспертиза хulosасини куйдирмадингиз-ку.

— Эсадликка олиб қолмоқчиман, — деди хотиржам Мирвали.

Луқмонов энди Мирвали эсанкираб қолади, ўзини унинг оёқлари остига ташлаб ёлворади, деб ўйлаган эди. Ажаб, акси бўляпти. Довдирмаяпти ҳам. Қўйиб берса, ҳатто ундан баланд келмоқчи. Нимасига ишоняпти?

Луқмонов папкадан саҳифалари ип билан чатилган дафтарчани олди.

— Булар устингиздан тушган аноним ҳатлар. Ҳаммасини оқибатсиз қолдирганман. Биронтаси дафтардан ўтказилмаган. Контеинерларда Сибирга жўнатиладиган қуруқ мева ўрнига тивит жойлаганингиз...

Луқмонов бир дам гапиришдан тўхтади. Қўзларини қисиб, Мирвалига, энди қалайсан, дея тиржайиб турарди.

— Мана шу ҳатни ишга солиб юборсам, биласизми, нима бўларди? Сўзсиз отувга ҳукм қилинардингиз. Бу ҳат бошқа бирорвнинг қўлига тушса, ёруғ дунёда бир минут ҳам туролмасдингиз. Бунақа жиноятни давлат кечирмайди.

Мирвали унинг бу гапларига парво қилмади.

— Шунақа деб ўйлайсизми? Вой-бў, қўрқитиб юбордингиз-ку!

Мирвали қофозларни фижимлаб, ерга қўйди, гугурт чақди. То ёниб тугагунча қараб турди.

— Мана, энди тамом! Хотиржам ухлашингиз мумкин. Бу нарсаларни фақат тушингизда кўрасиз, — деди генерал.

— Аноним ёзганлар яна бош кўтармайдими?

Генерал пичинг қилди:

— Боши омон бўлса кўтаради-да.

— Жайронанинг боши омон-ку?

— Ундан хотиржам бўлинг. Яқин орада уни бирон мамлакатдаги элчиҳонага таржимон қилиб юборамиз. Хўш, энди қарздан гаплашайлик. Қачон қарздор бўлиб қолган эканман?

Тантана қилиш, эзғилаш навбати энди Мирвалига келганди. У костюмининг ён чўнтағидан бир конверт чиқазди. Уни очмай, қўлида ўйнаб туриб гап бошлади:

— Машинадаги дипломатни олиб, ичидаги пулни санаб кўринг. Кўчадан топсанг ҳам санаб ол, деган гап бор.

Луқмонов машина юкхонасидан дипломат олиб тош устига қўйди, очиб, пулларни санай бошлади. Тўппа-тўғри икки юз минг сўм чиқди.

— Энди манави конвертни очинг! — деди Мирвали буйруқ оҳангидা.

Луқмонов конвертни олиб очди. Ичидан бешта сурат чиқди. Генералнинг қўллари дир-дир титрай бошлади. Кўзойнагини олиб артмоқчи бўлди, ёнини излаб дастрўмол тополмади.

— Ўзингизни қўлга олинг, генерал, — деди сохта меҳрибонлик билан Мирвали.

Луқмонов қўлидаги суратларда Равшанбекнинг ўлими, милиция капитанининг пулларни олаётгани, хуржунни орқалаб кетаётгани жуда аниқ акс этган эди.

Расулбек профессионал фотограф эканлигини яна бир марта намойиш қилган эди.

— Хўш, қалай? Қайнингизни танияпсизми?

— Сен провокаторсан!

— Сенламанг, дегандим-ку сизга. Агар бу исботлар ҳам сизни қаноатлантирумаса, яна ундан ҳам зўрини ўртага қўяман. Ёнингиздаги магнитофонингизни олинг. Битта антиқа лента бор, қўйиб эшитасиз.

Луқмонов унга еб қўйгудек бўлиб қараб турарди. Мирвали шимининг чўнтағидаги магнитофон кассетасини олиб, олдига ташлади.

— Қайнингизнинг овозини эшитинг.

Луқмонов кассетани магнитофонга қўйди.

... Равшанбекнинг ўлимидан ўн беш кунлар ўтиб, Луқмоновнинг қайниси, милиция капитани тоқقا ўртоқлари билан овга келади. Мирвали худди шундай қулай фурсатни кутиб юрарди. У Луқмоновнинг қайнисини тушликка таклиф қиласди.

Овқат устида Расулбек олган суратларни олдига құяды. Агар бүлған воқеани ўз оғзы билан айтты бермаса, ҳозироқ органдан одам чақириб, қаматишини, ишини трибуналга оширишини айтади. Озроқ ичиб довдираб қолтган капитан ҳамма гапни айтты беради. Мирвали унинг гапларини магнитофон лентасига тушириб олади. Капитан ўшанда бу ишни поччамнинг топшириғи билан қылғанман, у билиб қўй, сенга қўлимдан пул бермайман, мен йўл кўрсатаман, ўзинг пул топасан, деганини айтади. Хуржундаги уч юз минг сўмни обориб, Луқмоновга берганини бўйнига олади. Ўша гаплар мана шу лентага ёзилиб қолган.

Луқмонов овоз ёзилган лентани эшитар экан, қошлари чимирилди, кўзлари аланг-жаланг бўлиб кетди.

— Хўш, қалай? — деди Мирвали истехзо билан. — Бу тоғларнинг чумолисидан тортиб чумчуғигача саноғли. Битта бегона капалак учиб келса ҳам биламиз. Бирор келиб, одам ўлдириб, пулинни олиб кетади-ю билмаймизми?!

Луқмонов индамади. Унга еб юборгудек бўлиб бир қараб қўйди.

— Чўпоннинг хуржунидан олган уч юз мингни беришингиз шарт. Бу пул бўйнингизда осилиб ётган қарз. Сен одам ўлдиргансан, шу гуноҳинг учун уч юз минг берасан, деб савдолашган эдингиз. Энди шу фактни ўзингизга сотаман. Яна уч юз минг бўйнингизга тушади. Олти юз минг тўлайсиз. Икки юз минг сўмни қойил қилиб олган эдингиз. — У шундай деб тош устидаги дипломатни олиб, ўз машинасининг олд ўриндигига ташлади. — Бу пул сизники эди. Энди менини бўлди, деб ҳисоблайман. Ўзингиз, бугунги ишни эртага қолдирмайман, деб айтган эдингиз. Икковимиз бир хил эканмиз. Мен ҳам эртага қолдирмайман. Ёнингизда олти юз минг борми? Тошкентга бориб олиб келасизми? Шундай қила қолинг. Мен сизга ўхшаган худбин эмасман. Рақибимга ишонаман. Манави суратларни ҳам, кассетани ҳам аввал қўлингизга бериб қўйиб, кейин ҳақимни оламан. Буёғидан кўнглим тўқ. Суратларнинг негативи, магнит лентасининг асли ишончли жойда.

Луқмоновдаги аввалги фурур, ғўдайиш, ўзига ишонч аллақачон фойиб бўлганди. У энди тамоман таслим бўлиб, афтолаҳол бир алпозда бошини эгиб ўтиради.

Бутун республика милициясини оёққа турғизадиган, ёмон кўрган одамидан аёвсиз қасос оладиган генерал энди ночор бир аҳволда эди.

— Мундоқ қилайлик, — деди Мирвали. — Сиз Тошкенттеги бориб овора бўлиб юрманг. Яхшиси, Булунгурга боринг. Ахир, ҳамма топган-тутганингиз бефафзанд холангиз қўлида-ку. Шундай қила қолинг. Ҳам яқин, ҳам нақд. Шофферингиз шу ерда гаровга қолади. Сизни менинг шофферим иккита адъютантим билан оборади. Пулни шофферимга бериб, ўзингиз қайтиб келмасангиз ҳам майли. Машинангиз пул келгандан кейин кетади.

Луқмоновнинг рангида ранг қолмади. Қошлари бир кўтарилиб, бир тушарди.

— Ҳайрон бўляпсиз-а? Пулимни қаерда сақлашимни бу қаёқдан билади, деб ўйлаяпсиз. Ўлманг. Сиз бутун республика-нинг сирини биласиз. Мен сизнинг сирингизни биламан.

Одамларга зуғум қилиб яшаган, қанчалаб кишиларга жабру ситам ўтказган бу зўравон, энди бир совхоз директо-рига ўйинчоқ бўлиб ўтирипти.

— Шофферим машинани самолёт қилиб учирашиб оборади. Қирқ минутда Булунгурга етасизлар. Қирқ минутда қайтиб келасизлар. Холангиздан пулни санаб олишга бир соат кетсин. Жами бир юз қирқ минут. Яъни икки соату йигирма минут вақт кетади. Сизга беш соат муҳлат бераман. Сиз қайтиб келмасангиз ҳам майли.

Луқмонов каловлаб, овсарларга ўхшаб, нима бўла-ётганини билмай, анграйиб қараб турарди.

Мирвали уни яна аврашга тушди.

— Менга қаранг, генерал, шу арзимаган олти юз минг сўм учун бир-биримиз билан сен-менга бориб ўтирамайлик. Ўзингиз биласиз, мен бир девона феъл одамман. Сиз учун шу арзимаган пулдан кечиб юборишм ҳам мумкин. Аммо атиги бир кунгина "галаба" нашъасини сурмоқчиман. Келинг, дикқат бўлманг. Бу пул сизники эди, энди менини бўлди. Эртага яна ўзингизни бўлади. Мен сахий одамман. Ҳа деб нулни ўйлайвермайлик. Узоқ йўл юрасиз. Жаъфар қовурдоқ қилган. Ҳозир икковимиз сув бўйига тушиб пича хашакланиб оламиз. Йўлга қувват бўлади.

Луқмоновда Мирвали пулдан кечадиганга ўхшайди, деган илинж пайдо бўлди.

Иккови сув бўйида яхшилаб қорин тўйғизиб олишди.

— Озиқлик от ҳоримас, дейдилар, энди Булунгурга борсангиз бўлади.

— Машинангга бензинни кўпроқ қўйиб ол, — деди Мирвали шофёрига.

Луқмонов дармонсиз судралиб, ичиди Жаъфар билан Насим полвон ўтирган машина олдига келди. Бор-йўгини шилиб олган Мирвалига нафрат билан қаради.

— Сен одам эмас, қашқир экансан!

— Тўғри айтасиз, — деди Мирвали. — Икковимизнинг тупрограмиз бир жойдан олинган.

«Волга» елдек учиб кетди. Орқасидан қараб қолган Мирвали:

— Шўринг қурсин, — дея қулиб қўйди...

* * *

Йиғилиш аҳли лейтенантнинг ҳикоясидан ҳайрону лол бўлиб қолди. Ҳамманинг гапи бир жойдан чиқди.

— Луқмоновга тезда эҳтиёт чораси кўриш керак, — деди йиғилишни бошқараётган Оқсоқол. — Ўртоқ прокурор, шундай қилсак қонуний бўладими?

— Мен санкция бераман. Шу бугуноқ қамоқقا олинади. Уни энди очиқда қолдириб бўлмайди.

Шу билан зўравон Луқмоновнинг тақдири ҳал бўлган эди.

-XIX

Мирвали нотинч эди. Бугун у суюнган тоғларнинг бири қулади — Луқмонов хизмат вазифасини сунистеъмол қилгани ҳамда порахўрлиги учун ишдан олинди, шу куниёқ уни қамоқقا олиш тўғрисида санкция берилди.

Пора олганлиги исбот қилинган одамнинг аҳволи нима бўлишини Мирвали яхши билади. Луқмонов тилига пишиқ одамми? Бошига қилич келганда ҳам сукут сақлай оладими?

Кечагина Мирвали ўзи тўғрисида тушган ҳужжатларни ундан сотиб олган, кўзи олдида ёндирган эди. Бир бобой ҳукумат тилидан шундай деган эди: «Йиққандан кўрқма, егандан кўрқ. Йиққанини оламиз, еганини ололмаймиз». Аммо Луқмонов емаган, йиққан эди. Оддириши аниқ.

Одам боласининг иши бир юришмаса, кетма-кет юришмас экан. Мирвали Луқмонов билан сўнгги марта учраш-

гандада у, хотиржам бўлинг, устингиздан манави хатларни ёзганлар бу ёруғ жаҳонда тирик юрмайди, деганди. Луқмонов ваъдасини бажаришга улгурмади. Мирвалининг рақиблари жазосиз қолди. Улар кимлар эди? Бу бир Луқмоновгагина маълум. Уларнинг яна бош кўтармаслигига энди ким кафил бўлади?

Мирвалининг дарди-дунёси қоронғу бўлиб юрган шу кунларда, саратонда чақмоқ чаққандек, яна бир воқеа уни тамоман гангитиб қўйди.

У телевизор орқали бериладиган кўрсатувларни унча хушламас эди. Ҳаммаси ўзим билган гаплар, деб ўйларди. Аммо «Время» информацион программасини албатта кўтарди. Мамлакатнинг бир кунлик сиёсий ҳаёти шу эшилтиришда акс этади. Мирвали қаерда бўлса ҳам — тоғу тошларда юрган пайтларида ҳам чўпонлар ўтовига кириб, «Время»ни кўтарди.

Бугун у тоғда хуморбосдига ов қилди. Аксига олиб на бир қуш, на бир қуён ура олди. Бекорга ўқ сарф қилиб боққа қайтиб келди-ю, ечинмай каравотга ўзини ташлади. Уйку келмади. Кўзига Луқмонов кўринаверди. У ёққа ағдарилди, бу ёққа ағдарилди, охири тажанг бўлиб ўрнидан турди.

Ёз кунлари узун, кеч кириши қийин. У соатига қараб, телевизор тутмасини босди. «Время» бошланди. Ана шундан кейин...

Мирвали учун даҳшатли воқеа юз берди. Худди ёнгинасида бомба портлагандек гарант бўлиб қолди. Диктор қиз паҳтачиликни ривожлантиришда энг юқори кўрсаткичларга эришганликлари учун Ўзбекистон ССРдан палончи ва палончиларга иккинчи марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони бериш тўғрисида СССР Олий Совети Президиумининг Фармонини ўқиб эшилтириди. Экранда «олисни кўзлаған» механизатор аёл сурати пайдо бўлди. Мирвали шу дақиқаларда мутлақо нафас ҳам олмагандир.

Мирвалининг рақиби, ҳамма вақт йўлига тўғаноқ бўладиган раис кўринди. Мирвали учинчи одамнинг номи чиқишини кутарди. Бу одам Мирвалининг ўзи бўлиши керак эди. Унинг номи чиқмади. Сурати ҳам кўринмади. Ҳаммамиз учун хурматли отахон, илгарилари Мирвали билан кўришганда, унинг «Олтин Юлдуз» тақилган кўкрагига бармогини теккизиб туриб: шу битта жой бўш турсин, юлдузни иккита қиласиз, дерди. Мирвали иккинчи «Олтин Юлдуз»га олиб

борадиган сўқмоқларнинг анчасидан омон-эсон ўтган эди. Бу сўқмоқларда қанча хавф-хатар, қанча тўқнашувларга дуч келди. Бу сўқмоқларда қанча қурбонлар қолган. Иккинчи «юлдуз» сўқмоқлари борса келмас, қайтиш гумон сўқмоқлар эди.

Шу топда Мирвалининг вужудида ваҳший бир куч ғалаён қиларди. Кимнидир отиб ташлагиси, кимнидир қўллари оғригунча дўпослагиси, нималаргадир ўт қўйиб юборгиси келарди. Мирвали еру кўкка сигмасди. Бақиргиси, юргургиси, бошини деворларга ургиси келарди. Умр бўйи айтганини қилдирган, бир оғиз сўзига ўнлаб одамлар баб-баравар лаббай деб турган, эрталаб уйғонганда кексадир, ёшдир саломга келадиган, сув деганда дарёни бошлаб келадиганлар олдида бебурд бўлиб қолаверадими? Мирвалининг умрида биринчи марта шундай танг аҳволга тушиши эди. Демак, дунёда ундан ҳам қудратли, зўр одамлар бор экан. Биттаси отахоннинг қилўтмас дўсти, биттаси «олисни кўзлаган» анаву...

Мирвали боғда дам олаётганда тиқ этган товуш эши-тилмасди. Меҳмонхонага бирор кирмасди ҳам, чиқмасди ҳам. Боғдаги дастёрлар оёқ учida юришар, шивирлаб гаплашишарди.

У кечалари ёлғиз ётишдан қўрқарди. Тунлари бирон жойга борадиган бўлса, машинада оёғининг тагига қирқма қўшоғиз милтиқ ташлаб қўярди. Ухлаётганда тез-тез чўчиб уйғониб кетарди-да, шошиб ёстиқ тагига қўйган пистолетини ушлаб қўтарди. Назаридаги кимлардир уни таъқиб қилаётганга, дарахтлар панасида кимлардир уни нишонга олиб турганга ўхтайверарди.

Унинг нотинч ухлаши, кечалари довдираб ўрнидан туриб кетиб, қўлида пистолет билан дераза олдига келиб ташқарини кузатиши бежиз эмасди. Область прокурори, милиция органлари неча марталаб уни қамоқча олишга ҷоғалишиди. Ҳар гал ордерга имзо чекиб, энди қўлга оламиз, деб турганларида, албатта, Иттифоқнинг энг мўътабар газеталаридан бирида у тўғрида — «ажойиб ташкилотчи» Мирвали тўғрисида бир саҳифа мақола босиларди. Прокурор ҳам, милиция органлари ҳам доғда қолаверардилар.

Қонун органлари бу ишларни яширин тайёрлашарди. Уни қўлга олиб, жиноятини бўйнига қўйиб, кейин юқорига ҳабар қилишни мўлжаллашарди.

Область прокурори қамоққа олиш түгрисида кечаси ордерга имзо чекарди. Терговчилар, машинисткалар, секретарлар, ҳатто кабинетни йиғиширирадиган фаррош ҳам кетиб бўлгандан кейин ордерга имзо чекарди. Оператив группани тўплаб, эрталаб уни қўлга олиш түгрисида ўта маҳфий бир шароитда топшириқ берарди.

Бу хабар ўша заҳотиёқ Мирвалининг қулогига етарди. Тошкент йўлига тўрт енгил машина жўнатиб, пана жойларда пусиб туришни топширарди. Ўзи тонг саҳарлаб совхоз машинасида довон орқали Самарқанд, Жиззах оралаб йўлга чиқарди. У орқасидан милиция машинаси кузатиб келаётганини биларди. Кескин қайрилишларда тошлар панасида пусиб турган бошқа машинага ўтиб олганини милиция ходимлари билмай қолардилар. Улар аввалги машина орқасидан қувиб кетаверардилар. Етиб олганларида адашганликларни билиб, Мирвали алмаштирган машина изига тушибарди. У эса то Тошкентга етгунча яна учта машина алмаштиришга улгуради. Катта идора остонасидан ўтиши билан қудасига рўбарў келарди. Қудаси катта аканинг ўнг қўли эди. Ана шундан кейин Мирвалини безовта қилган масала ўз-ўзидан тинчиб кетарди.

Мирвали совхозга қайтиб келиб, область прокурорини телефонда «Салом бердик, ака», деб эрмак қиласади. Лекин Мирвали улар бир кун суиқасд уюштиришлари мумкин, деб кечалари безовта ётарди.

Телефон зарб билан жириングлади. Абдулазиз Мирвалига, нима қиласай, нима деб жавоб берай, дегандек қаради.

— Аввал кимлигини бил-чи, кейин шунга қараб муомала қиласан, — деди Мирвали.

Абдулазиз трубкани кўтариб, ким биландир одоб билан гаплашди. Кейин, ҳозир ўзларига трубкани бераман, деди.

— Куда бува, сизни сўрайтилар.

Ҳали ҳам унча ўзига келмаган, бош оғриғи қилишдан ўзини тийиб ўтирган Мирвали гандираклаб бориб, телефонга жавоб қилди. Унинг салом-алиқдан кейин айтган гапи шу бўлди:

— Энди кечирасиз-да, куда. Кеча пича беодобчилик бўлди. Ўзимдан ўтганини ўзим биламан. Итдан баттар хор бўлиб кетдим-ку!

— Менга қаранг, куда. Бирордан гина қилишга асосингиз йўқ. Айб ўзингизда, устингиздан тушган хатларни ўқисан-

гиз, тепа сочингиз тик бўлиб кетарди. Айғирлик ҳам эви билан-да, тоғларни, умуман, бирлашмани нас бостириб юборибсиз. Номусидан айрилиб, эрга теголмай юрган қизларнинг оналари йиглаб ёзган хатларни ўқисангиз, ҳатто ўзингиздан ўзингиз жирканиб кетардингиз. Каттамизни сал-пал юмшатгандек бўлдим. Бугун қўш қаҳрамоннинг уйига табриклагани узоқ-яқиндан келганлар кўп бўлади. Уларга ранжиганингизни сездирманг. Акага гинахонлик қила кўрманг. Устингиздан тушган ўша хатларнинг ҳаммасини ўқиган. Чапақай жаҳли чиқиб турибди. Кўпчилик олдида шармандангизни чиқариши мумкин. Сизга ўргатгулик эмас, буёгини ўзингиз эплаштирасиз...

Мирвали бир оғиз ҳам гапирмади. Ҳамма гапни қуданинг ўзи айтди.

Шу гаплардан кейин Мирвали қўш қаҳрамонни табриклашга бормаса бўлмайди. Ҳамма унга қарайди. «Юлдуз» ололмай қолган зўравоннинг ичидаги нималар бўлаётган экан, деб уни кузатиб ўтиришади. Мирвали ўзини ҳеч гап бўлмагандек тутиши керак. Албатта, бу қийин иш. Аммо Мирвали бу масалада артист эди. Ўз ролини ўзи аъло дараҷада ижро эта оларди.

«Луқмоновнинг шундай нозик пайтда қамалиши ишнинг белига тепди», деб ўйларди Мирвали. Бир ҳисобда унинг тахминлари тўғри эди. У ўзига қарашли кишилар тўгрисида ёзилган хатларни пойтахт томонга ўтказмасди. Рақибларини йўлдан олиб ташламоқчи эди. Улгуролмади. Энди шикоят хатлари пойтахт томон дарёдек оқиб кетяпти.

Мирвали шу пайтгача рақиб деб тахмин қилиб юрган ҳамқишлоқларининг таъзиини беришни дилига тушиб қўйди.

Қўш қаҳрамонни иккинчи «Юлдуз» билан табриклаш учун бориши керак. Ўзига қолса, асло бормасди. Унинг ризқини юлиб кетган бу айёрни кўрапга кўзи йўқ эди. Энди бормай иложсиз...

Нима қилсин? Куруқдан-куруқ бораверсинми? Ҳар ким ўз обрўсига яраша иш тутиши керак. Гилам оборса, чол на зарига илмайди. Магнитофон оборай деса, чол одам уни нима қиласди? Тилла соатми? У ҳам бўлмайди. Арзимаган нарса. Шундай нарса оборсинки, раҳбарнинг қулогига етсин. Яқин одамларимни ҳам қадрлаяпти, десин. Эгасини сийласанг, итига суюк ташла, деб бекорга айтишмаган.

Иккинчи «Юлдуз»га аввал очган сўқмоқларни ўт босди. Энди янги сўқмоқлар очиш керак. Қўш қаҳрамон — «катта-

миз»нинг энг яқин кишиси. У нима деса, шуни қилади. Сўқмоқни унинг остонасидан бошлаш керак. Шунда йўл уни тўппа-тўғри қўшалоқ «Юлдуз»га оборади.

Мирвали ўйлаб-ўйлаб, анчагина мушкул, аммо эпласа буладиган бир йўл топди...

Мирвалининг буйруғи деб Эралини оти билан чақириб келишди.

Эрали, қандайdir маросим бўлса керак, Мирвалининг мана шунаقا отларимиз, мана шунаقا чавандозларимиз бор, деб мақтангиси келган бўлса керак, деб ўйлаганди. Шунинг учун кўксига ҳамма орден-медалларини тақиб, бошида янги гилам дўпти, эгнига оҳорли олача тўн кийиб келган эди.

Лекин Қора Бахмал негадир ўйноқламас, бошини хомуш эгтанича битта-битта босиб келарди. Чавандозлар, от сезир жонивор, ўзини нимадир кутаётганини билиб туради, дейишади. От хўрсинса, фалокат юз беради, баҳридан ўтиш керак, дейишарди. Баъзи чавандозлар сўйиб юборишади.

Қора Бахмал хўрсингани йўқ. Фақат у хомуш. Қандайдир кўнгилсиз ҳодисани сезиб турганга ўхшарди. Отининг бу ҳолатидан Эралининг руҳи тушди.

Мирвали машинага суюниб, қўлидаги новдани пичоқ билан кертиб, ўй ўйлаб турарди. Эрали унга яқин келиб, отдан тушди. У билан икки қўллаб қўришмоқчи бўлди. Бу нима қилгани? Чавандозни писанд қилмаганими ё калласи ниҳоятда жиддий бир гап билан бандлигиданми? Эралининг кўнгли ўксиди. Давраларда бирорвга гап бермай, ўз таъбири билан айтганда, бошидаги дўпписи тушиб кетса, пул бериб бирорвга олдирадиган яккаифт чавандозга шунаقا муомала қиласими? Боласи тенги гўдак шу ишни қиласими?

. Эрали ўзига етгулик мағрур эди. Бир кўнгли унинг қўлини силтаб ташлаб, шартта орқасига ўгирилиб, отга қамчи босиб кетворсаммикан, деб ўйлади ҳам. Шайтонга ҳай берди. «Бир сир бордирки, Мирвали бунаقا муомала қиляпти. Қани, кўрай-чи, буёги қанақа қўчаркин», деб ўйлади Эрали.

— Келдингизми? — деди Мирвали унинг феъли айниб турганини сезиб. — Биз билан бирон пиёла чой ичишга ҳазар қиласиз, чавандоз.

«Бу қандоқ гап бўлди? Ғалати-ку», деб дилидан ўтказди Эрали.

— Гап бундоқ, чавандоз. Сизни ҳурмат қилишимни биласиз. Қаерга борсам сизни пропаганда қиласман. Пенсиянгизни ҳам орага тушиб ҳамманикидан баланд қилиб берган-

ман. Томорқангизни совхоз тракторида ҳайдатиб беряпман. Қандоқки мажлис бўлса фронтовик, деб президиумга чиқа-заман. Ёдгорлик очилишида сизни эл танисин, катталарап на-зарига тушсин, деб атайин отлар парадини ташкил қилдим. Шуларни биласизми?

— Биламан, биламан, аканг айлансин.
— Мен, билмайсиз, деб юрган эдим. Раҳмат, биларкан-сиз. Неча ёшга кирдингиз, оқсоқол?

— Бир кам етмишга, — деди Эрали ҳайрон бўлиб.
— Ёшингиз ҳам кетиб қопти. Йигитларга ўхшаб жикил-лаб юриш энди ярашмайди. Ёшингизга ярашиқли иш қилинг. Энди бўлди, отдан тушинг, оқсоқол.

— Ҳали кўпкарига яраймиз, укагинам. Унча-мунча йи-гитга белимизни бериб қўймаймиз, — деди Эрали ерга қараб.
— Агар ҳўп десанг шу жойда, ҳозирнинг ўзида бир беллаш-маймизми?

— Унақа қуруқ гапни қўйинг. Бўладиган гапдан гапла-шайлик. Бола бўлиб сиздан бирон нарса сўраганманми?

— Йўқ. Ҳамма нарсаси бут, тўкис, бадастир одамсан. Мендан ниманиям сўрардинг?!?

— Борди-ю, сўрасам, йўқ демай берасизми?
Эрали ўйланиб қолди.
— Бераман. Жонимни сўрасанг, ол. Уйимни сўрасанг, ол. Фақат белимдаги пичогимни, никоҳимдаги хотинимни, мин-ган отимни сўрама. Қолган нимам бўлса, бари — сеники.

Мирвали унинг сўнгги сўзидан кейин айтар гапини йў-қотди. Энди очиқчасига гаплашиш пайти келди, деб ўйлади.

— Борди-ю, шу минган отингизни сўрасам-чи?!
Эрали бошини сарак-сарак қилди.

— Одам боласи ўз фарзандини бирорвга берадими? Тўғри, кўп болалилар баъзан бефарзандларга раҳми келганидан, шу фариднинг хонадонига ҳам гўдак овози келсин, деб беради. Жонидан сугуриб беради. Аммо якка фарзандлilar ўлақолса бунга кўнмайди. Қора Бахмал менинг биттайи битта фар-зандим. Бунақа гапни бир айтдинг, иккинчи оғзингга олма.

— Борди-ю, мажбур қилсан-чи?
Эрали истеҳзо билан кулди.
— Гитлер тирилиб келганда ҳам ололмайди.
— Э, Гитлерни қўйинг! У йўқ бўлиб кетган нарса. Мен мажбур қиласман.

— Унда, — деди Эрали ғазаб билан, — ўртага пичоқ тушади.

Күчанинг нариги бетида уч йигит бўлаётган воқеани кузатиб турарди. Булар Мирвалининг йигитлари эди. Улар директорнинг сўзига кирмаган, ҳар хил «иғбо» гап тарқатадиганларни унинг буйруғи билан тоғ ораларига обориб калтақлаб, чала ўлик қилиб ташлаб келишарди. Уларнинг бири Насим полвон, бири Жаъфар, бири иштон полвон лақабли Ражаб полвон.

Мирвали ўрнидан туриб, бош эгиб ўтирган Эралининг тепасига келди.

— Пичнонгиз ёнингизда тура турсин. Бодринг арчиб ейишга керак бўлади. Сиз ҳали менинг совунимга кир ювмабсиз. Мен битта гапираман. Иккита гапиришга мажбур қилманг. Ёруғ дунёни қўзингизга зимиston қилиб қўяман.

Мирвали шундай дея туриб, кўчанинг нариги бетидаги йигитлардан бири — Насим полвонга имо қилиб қўйди. Уч йигит унинг қўлини қайириб Мирвалига қаратди. Эрали инграб юборди. Қариб кучдан қолган бу одам уч давангирга бас келолмасди. Эрали Жаъфарга ғазаб билан қичқирди:

— Номард! Бир гадолек ночор бола эдинг. Отангни ўлиги уйда ётганда қўшнима-қўшни изғиб, қарз сўраб юргандинг. Шунда отангни мен ўзим кўмгандим. Маъракаларида қадбони* бўлиб хизматини қилганман. Бор буд-шудимни сарфлаганман. Ҳой, Насим, сенга нима бўлди? Кимга итялоқлик қиляпсан? Даданг онангга уйлангандা ҳеч ким ўгрига миёна рав** бўлишга унамаган. Мен ўшанда миёна рав бўлганман. Қўлимни қайирма, номард!

Чинорга боғлаб қўйилган Қора Бахмал безовталаниб, Эралига қараб талпинди. Оёғи билан ер тимдалаб тупроқни орқага ота бошлади.

— Обор! — деди Мирвали амирона. — Йўқот кўзимдан!

Уч йигит куч билан Эралини судраб кетди. Мирвали уларга қичқирди:

— У ёққа эмас, манави ёққа!

* Қадбони — кайвони (дастурхончи, меҳмон қутадиган одам).

** Миёна рав — қудалар билан олли-берди қиласиган, икки ўртада иш битирадиган одам.

Мирвалининг «Волга»си Темур дарвозасидан ўтгач, Сангзор сойини ёқалаб борарди. У тезликни пасайтирди. Унинг орқасидан келаётган юк машинаси бортида бошига дастурхон ёпиб, бўйнидан тангид қўйилган Қора Бахмални Насим полвон билан Жаъфар қўш жиловда икки томондан тортиб ушлаб келишарди.

Йўлга чиқишаётганда қўпни кўрган, кўп тегирмонлардан бутун чиқсан Насим, отнинг кўзини боғлаб қўйиш керак, йўлни кўрса қайтиб келали, деб айтган эди. Шунда Мирвали елкасига қоқиб, «Яшавор, эски ўгрисан-да, биласан, — деганди. — Биринг от ўғриси, биринг ҳўқиз ўғрисисан. Насим, дадангта тент келалиган ўғри бўлмаган. Азим ўғри деса, Самарқанддан Душанбегача ҳамма танирди. Ҳозирги ўғрилар ҳам ўғрими? Зўр ўғрилар ўтиб кетган».

Мирвалининг бу гапларидан икковлари ҳам фуурланиб кетдилар.

Макритлик Низом полвон деса ҳамма танирди. У Ургутда бўлган катта бир курашда номардлик қиласди-ю, назардан қолади. Макритда бош кўтариб юролмай, Деновга кўчиб кетди. У ерда ҳеч ким уни курашга тортмади, тўрт ой ўтиб яна бош эгиб, Макритга қайтиб келди. Ургутда катта кураш бўлди. Панжакентдан келган бир аёл полвон:

— Ким талабгор бўлса ўртага чиқсин, — деди.

У ниҳоятда келишган, чиройли, ўттиз беш ёшлардаги жувон эди. Шу билан кураш тушай, йиқилсан ҳам армоним йўқ, деганлар кўпайиб қолди. Жувон қандоқки полвон ўртага тушса, икки давра айланганда елкасини ерга босаверди. Жиззахлик, яккабоғлик, чироқчилик полвонлар бирин-кетин йиқилавердилар.

Низом полвон даврага чиқиб, йиқилган полвонларни ҳақорат қилди.

— Аёл кишидан йиқилган номардлар! Кураш тушишни сенларга кўрсатиб қўяман!

У шундай деб, худди бургут қанот қоқаётгандек, икки қулини икки томонга силкитиб давра айланди. Аёл полвонни ўртага тушишга уннади.

Жувон орқасида тўлганиб турган икки ўрим сочини бошига чамбарак қилиб танғиди-да, ўртага чиқди.

Олишиш бошланди. Низом полвон унга құл узатганда, у шундай зарб билан қоқиб ташлардики, гүё құли тирсагидан узилиб чиқиб кетадигандек бўларди.

Даврани тўрт айланиши ҳамки, жувон ёнбош бермади. Қайтага Низом полвонга чил бериб, ёнбошига отиб юборди. Бориб устидан босмоқчи эди. Низом полвон чаққонлик билан ўрнидан туриб кетди. Жувон рақибининг заиф жойини билиб олганди. Низом полвон ёнбошга ярамас экан. Жувон яна бир марта унинг икки қўлидан силтаб тортди-ю, ўнг оёғи билан унинг чап оёғини қоқиб юборди. Низом полвон гурсиллаб ерга йиқилди. Жувон босди. Низом полвоннинг бир елкаси ерда, аммо чап елкасини ердан бир қарич баланд ушлаб турарди. Жувон, ё Момо Ҳаво деди-ю, унинг чап елкасидан боса бошлади. Шунда Низом полвон жирканч бир ишга қўл урди.

Тирсаги билан жувоннинг кўкрагини эза бошлади. Бор кучи билан жон аччиғида эзди. Шунда нимадир бўлди. Жувоннинг кўкрагидан аллақандай томир узилди. Жувон интраб юборди. Ерда бир елкаси билан ётган Низом полвоннинг устидан турди. Кўкрагини чангллаб даврадан чиқаркан, унга қараб ғазаб билан деди:

— Ризқи як бачам хўрди-я, номард! (Бир боламнинг ризқини единг, номард!)

Ана шундан кейин Низом полвоннинг номи Қиз полвон бўлиб кетди. Давраларда ўртага тушса, чиқ, чиқ даврадан, аёллар билан курашга ярайсан, Қиз полвон билан курашмаймиз, деб чиқазиб юборадиган бўлишиди.

Бу атрофдан Азим ўғрига тенг келадиган ўгри чиқмаган. Яккабоғ билан Қайнар ораси қирқ километрлар бор. Азим ўгри бир кечаси Яккабоғдан хўқиз ўғирлаб келади. Унинг кечаси хўқиз ҳайдаб келганини ҳеч ким кўрмаган. Лекин ҳамманинг гумони шундан эди.

Азим ўгри кечкурун намозшомни Қайнар масжидида ўқиганини ҳамма кўрган. Эрталаб бомдодни ҳам шу масжидда ўқиганига гувоҳлар бор. Қандоқ қилиб бир кечада қирқ километр у ёққа бориб, қирқ километр бу ёққа хўқиз ҳайдаб келиши мумкин?

Аслини олганда, Азим ўгри намозшомни ўқигану Яккабоққа елдек югуриб кетган. Тонг саҳаргача хўқизни ҳайдаб келиб, адир орқасига яшириб, яна бомдод намозига етиб келган.

Одамларнинг айтишларига қараганда, Азим ўғри эллик-олтмиш килоли қўйни елкасига олиб қочганда, чўпонларнинг ити ҳам қувиб етолмас экан.

Азим ўғри ўлганда онаси шундай деб йиғлаган экан:

Кечаси юриб мол топган
Азимў, боламў.

Кундуз ётиб ел топган
Азимў, боламў.

Мана шу Насим полвон ўша Азим ўғрининг кенжা ўғли эди.

Насим полвон билан Жаъфар Мирвалининг энг ишонган кишилари. Ур деганини уришарди, теп деганини тепишарди.

Кун пешиндан оққанда улар шаҳар бўсағасига етиб келишди. Мирвали шоғёрга машинани тўхтатишни буюрди. Ўзи "Волга"дан чиқиб, орқадан келаётган юқ машинасини кутиб турди. Машина худди унинг ёнгинасига келиб тормоз берди. У кабинага бўй чўзиб:

— Сизлар шаҳарга кирманглар, айланма йўл билан бориб, чорраҳада мени кутиб туринглар, — деб буюрди.

Ҳурматли китобхон, сизга тушунарли бўлсин деб воқеани сал олдиндан бошламоқчимиз. Насим полвон билан Жаъфар отни машинада олиб келгунча тўрт ой олдин мана бундай воқеа бўлганди...

... Кечадан бери Чор чинор радиоузели панжакентлик Ҳабиба полвон Бободўстова билан Қиз полвон ўртасида ҳал қилувчи "жанг" бўлади, деб қайта-қайта эшииттиарди.

Қиз полвон — Низом полвоннинг лақаби. У билан эр-каклар умуман кураш тушмай қўйишган. Ўтган галги курашда Низом рақибасининг кўкрагини тирсаги билан эзиб сут келмайдиган қилиб қўйган. У худо хоҳласа энди бу кўкрагидан ҳам сут юрмайдиган қилиб қўяман, деб ният қилган.

Ўша жангда Ҳабиба полвон, "Ризқи як бачам хўрди номард" деб даврадан чиқиб кетганди.

Бу галги жанг аёвсиз бўладиган кўринади.

Чор чинорнинг "Оламайдони"га одам сигмай кетди. Ка-бобпазу, сомсапазу, морожнийчилару, пахта қанд сотадиганлардан тортиб "Хоним" пишириб чиққанлар, айрончилар кураш ишқивозларидан кўра кўлга ўхшарди.

Ҳакамлар ўз жойларини эгаллашди. Аввал районлардан келган ёш полвонларга гал бериши.

Кураш ишқивозларининг ичи қизиб кетди.

— Биз қиз полвон билан панжакентлик полвон оғанинг курашини кўргани келганмиз, аввал шуларга навбат берилсин, деган овозлар чиқди. Кўпчилик бу гапни қувватлаб тўполон бошлади. Ҳакамлар бу талабларга қулоқ солмасалар кураш бузиладиганга ўхшаб қолди.

Баковул ўртага чиқиб, эълон қилди:

— Талабларингизни қондирамиз. Ҳозир "Қиз полвон" лақабли Низом полвон Азим ўғли билан панжакентлик полвон оға Ҳабиба Бободўстоваларни даврага чақирамиз, марҳамат...

У икки рақибни бир-бири билан қўл олиштириб, кураш бошланди, деди.

Низом полвон хотиржам эди. Аммо Ҳабибанинг юзида, кўзида, ҳолатида қандайдир ғазаб, ўч олиш ҳисси сезилиб турарди.

Баковул, омин, деб юзига фотиҳа тортди. Олишиш бошланди. Яна икки эски рақиблар бетма-бет келишиди.

Ҳабиба полвон Бободўстова Низом полвоннинг қўлидан ушлаб бир силтаган эди, бағрига келиб тушди. Уни азот кўтариб, худди тош ўйнайдиган полвонлардек бошидан икки қарич баланд кўтариб, ягрин томони билан ерга ташлади. Зарб билан тушган Низом инграб юборди. Ҳабиба фурсатни бой бермай, икки елкасини ерга қапиштириб, тиззаси билан унинг «нозик жойини» эза бошлади. Жон-жаҳди билан, кучининг борича эзверди. Низом полвон жон таслим қилаётгандек овози секин-секин ўча бошлади.

Баковул улар тепасига келди.

— Синглим, бас қил. Инсофинг борми, ўлдириб қўясан-ку.

Ҳабиба унинг гапларига қулоқ солмади. Охири Низом полвоннинг овози учди.

Уни икки йигит замбарда опчиқиб кетаётганда Ҳабиба деди:

— Ту энди мард нести, ту энди ҳезалак (Сен энди эр-как эмассан, ҳезалаксан). Сени ҳамма қиз полвон деярди. Энди сен ҳез полвон бўлдинг, номард, деди-ю даврадан чиқиб кетди.

Мана шу Низом полвон Азим ўғрининг тўнғич ўғли, Насимнинг катта акаси эди.

Насим полвон билан Жаъфар уни чорраҳада кутиб туришарди. У келиши билан машина бортини очиб, тахтадан кўпrik қилишиди. Қора Бахмални аста етаклаб ерга туширишди. Унинг кўзидан боғичини ечиб олишганда энтикиб бошини силкитди. Ўзини кўярга жой тополмай, туёқ қоқа бошлади. Мирвали, ҳо жонивор, ҳо жонивор, дея унинг бўйинларини силай бошлади. От сал тинчигандек эди.

— Сизлар энди орқага қайтинглар. Пасткашлиқ қилиб пассажир олиб ўтирганлар, — деди Мирвали.

Насим полвон сал ранжигандек бўлди.

Юк машинаси орқага қайтди. Мирвали Қора Бахмалга миниб олди. От ўйноқлаб уни устидан ирғитиб ташламоқчи бўлар, аммо кўп отларни бўйсундирган, умри от устида ўтган Мирвалининг жилов тутган қўллари темирчининг лаққа чўғ бўлган темирни қисган омбуридек бақувват эди. У от устида туриб шофёрга деди:

— Сен сал туриб, шошилмай колхоз боғига бор. Аммо мендан олдин борма. Хўпми?

Шофёр, тушундим, дея бош қимирлатиб қўйди.

Мирвали отга қамчи босмади. Икки тиззаси билан оҳиста нуқиб қўйди. Қора Бахмал бўйинини гажак қилиб, ёлларини силкитиб асфальт йўлни тарақлатиб юриб кетди.

Колхоз боги дарвозаси олдида машиналар қалашиб кетган эди. Республиkaning деярли ҳамма областлари номери қўйилган машиналар бор эди. Улар орасида икки-учта «ТНО», «СНО» сингари белгилари бор «Чайка» машиналари ҳам турарди.

Мирвали отни гижинглатиб, дарвозадан ичкарига кирди. Олди фонтанли ҳовуз ёқасидаги шийпонда одам кўп. Нознеъматларга тўлган дастурхон атрофида ўтирганларнинг аксарияти Қаҳрамонлар, депутатлар эди. Кўш қаҳрамоннинг ўғли — тўладан келган, кўринишидан ниҳоятда ўзига бино қўйганлиги билиниб турган йигит зиёфатни бошқаарди. Қайсиdir тезкор рассом аллақачон қўш қаҳрамоннинг портретини иккита юлдуз билан ишлаб улгурипти. Бўйи салкам икки метр келадиган портрет шийпонга чиқаверишдаги аркка осиб қўйилган. Кўш қаҳрамоннинг ўғли қўлида қадаҳ билан нималардир деб турган эди, боққа отда кирган одамга зарда билан бир қаради-ю, лекин тезда чимирилган қошлари ёзилиб, жойига келди. Беихтиёр, вой-бў, деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Ўтирганларнинг ҳаммаси баб-баравар ўтирилишди.

Мирвали улар томон булутдек от устида силкиниб келарди. Ошхона томондан келаётган Күш қаҳрамон унинг истиқболига чиқди. Мирвали чаққонлик билан ўзини эгардан олди. У билан ота-болаларча қучоқлашиб кўришди. Кейин от жиловини унга тутқазиб, икки қўлини қовуштирганча, от қуллуқ бўлсин, деди.

Бир пасда отни одамлар ўраб олишди. Бир йигит хокандозда туруни чиқиб турган исириқ кўтариб келарди. У от атрофида айланиб тутатиб, қайтиб кетди. Ота-бала бу ажойиб совгадан ўзларида йўқ шод эдилар. Ахир бу кўп пойгалирда, кўпкариларда соврин олган, юрганда циркнинг отидек бўйини гажак қилиб, таманно билан қадам ташлайдиган Қора Бахмал эди! Күш қаҳрамон Мирвалининг қўлларини қисиб раҳмат айтди.

Кайф қилиб қолган раислар, шу отни миниб боғни бир айланган раиснинг олтин юлдузи ҳалол (уларнинг ҳаммаси қаҳрамонлар эди), деб уни минмоқчи бўлишар, Қора Бахмал эса пишқириб, уларни эгарга яқин йўлатмасди.

Раисларнинг бири қўли лат еб, бири оқсоқланиб четга чиқди.

Күш қаҳрамоннинг буйруғи билан икки азamat йигит Қора Бахмални ошхона орқасидаги толга боғлаб қўйишиди.

Ҳамма учун ҳурматли отахон Жиззахга кептилар, ҳозир катта опани кўргани кириб кетганмишлар, деган гап тарқади. Бу гапдан хабар топган раислар бирдан ҳушёр тортиб қолишиди.

Шу пайт ёши етмишларга борган, барваста қоматли, телевизорларда эзмаланадиган, ўз тили билан айтганда, «очерк устаси» Тўхтамиш Масафоев деган ёзувчи мана шу ўтирган раислар мен туфайли «Олтин Юлдуз» эгаси бўлганлар, деб уялмай гапиради. Уларни мен газеталарга ёзиб, телевизорларда кўрсатиб қаҳрамон қилганман, деярди.

Ҳамма учун ҳурматли раҳбар атайин келиб, меҳмонларга салом бермай кетсан яхши бўлмас, деб боқقا кирганди. Шу пайт ошхона орқасига боғлаб қўйилган отнинг арқони бўшаб, у семон йўлкага чиқди. Ўрганмаган жойда ётсираб, семон йўлкани тарақлатиб у ёқдан бу ёққа безовта югурба бошлади.

— Бу от қайдан пайдо бўлиб қолди? — деди раҳбар ажабланиб.

— Мирвали Рихсиев совға қилиб олиб келипти, — деди Қўш қаҳрамон.

— Қариганда от мингингиз келиб қолдими? Ёшингиз бир жойга бориб қолган бўлса... Қўйинг, одамларга гап-сўз бўлманд. Отни қайтариб юборинг. Бу отни биргина Ўзбекистон эмас, бутун Ўрта Осиё билади. Айтинг, Мирвали уни қайтариб олиб кетсин.

Тўхтамиш Масафоев тантиқланиб, ҳамманглар менинг балачаларимсизлар, дегандек эркаланиб нутқини давом эттираётган эди. У ҳаммамиз учун қадрли раҳбарнинг боқقا кириб келганини сезиб, гапининг бу ёгини ялтоқланиб, у кишига ёқадиган қилиб давом эттираётган эди.

Раҳбар шийпон яқинига келиб, унинг нутқига қулоқ сола бошлади. Қошлари чимирилди. Ҳам хижолатли, ҳам зарда билан Масафоевнинг гапини бўлди.

— Оқсоқол, бу гапларни кўп эшигтанмиз. Қўш хўқиз кўшилган арава, чўтири чашма, белбоққа қистирилган қаттиқ нон... Энди бас. Пластинкани алмаштиринг.

У шундай деди-ю, орқасига қайтиб, боғдан чиқиб кетди.

Ўртага жуда нокулай жимлик чўкди. Раислар Масафоевни «чўқий» бошладилар.

— Инсоғ ҳам керак-да, домла. Қаерда йигин бўлса, албатта айтадиган гапингиз битта. Қўш хўқиз кўшилган арава, чўтири чашма. Қотган нон, кир қалпоқ... Бугунги хурсанд-чиликда бир яйраб ўтирай деб келган эдилар. Шуни ҳам татитмадингиз. Омин оллоҳу акбар. Тўй тамом, кетдик.

Раислар шийпондан тушиб ташқари томон юра бошладилар. Масафоев аввал қайсиdir маросимда елкасига ташланган тўн билан ҳайрон туриб қолди.

— Интирисное! Мен хато гап айтмадим-ку. Нима деган бўлсан ҳаммаси рост.

Ҳеч ким унинг гапига қулоқ солмади. Қўш қаҳрамон меҳмон кутиб чарчаган. раисларни яна пича ўтирганлар, деб қистамади.

Мирвали боғ дарвозаси олдига келди.

— Хўп, хайр, оқсоқол, — деди у Қўш қаҳрамонга.

— Отни олиб кетинг. Ҳозироқ олиб кетинг.

Совғани қайтариб олиб кетиш Мирвали учун ўлим билан тенг эди.

У катта бир гуноҳ қилиб қўйган одамдек, Қўш қаҳрамонга ботинмайроқ қаради.

— Менга жавоб берсангиз, кетай.
— Бемаҳал бўлиб қолди-ку. Ётиб қолинг, эрталаб кетарсиз.
— Эрталабга мажлис чақириб қўйганман, —деб ёлғонлади Мирвали. — Бормасам бўлмайди.

Унинг ёлғон гапираётганини Кўш қаҳрамон ҳам билиб турарди.

— Майли, ундоқ бўлса, Отни нима қиласиз?

— Сизга атаб олиб келгандим. Қолсин.

Кўш қаҳрамон, афсуслангандек, деди:

— Иложи йўқ, Мен от минадиган ёшдан ўттанман. Олиб кетинг.

Мирвалининг тишлари гичирлаб кетди.

— Оладиган биронта ишқибоз одам бўлса, текинга бериб кетардим.

Кўш қаҳрамон чарчаган, шу топда Мирвали билан гаплашиб туриш ҳам малол келаётган эди.

— Бу отни кимга берсангиз ҳам бизнинг юртимиздан ташқаридаги одамга беринг.

Унинг бу гапи қамчи ургандан баттар бўлди.

— Бўлти, — деди Мирвали фижиниб.

— Кечаси оборасиз. Ҳеч ким кўрмайди. Ҳозир юк машинасини чақираман. Обориб ташлайди.

Мирвали ёлғонлади:

— Юк машинаси бор. Аккумулятор заводига совхоздан юк машинаси келган. Бизни кутиб туришипти. Ўшанда олиб кетамиз.

Мезбон рози бўлди. Мирвали бениҳоя мулзамлик билан отга минди. Жилов силтаб дарвоза томонга йўртдирди.

Кўчада ўзининг «Волга» си кутиб турарди. Эгардан тушмай, шофёрига буюрди:

— Бетонкага чиқиб, мени кутиб тур!

У шундай деди-ю, отга икки марта аччиқ-аччиқ қамчи босди. Эркалатишларга, силаб-сийпашларга ўрганган Қора Бахмал кутилмаган бу бедодликдан сапчиди. Устидаги чавандозни силкитиб туширмоқчи бўлиб, орқа оёқларини барабар силкитиб, тоҳ ӯнг ёнбошига, тоҳ чап ёнбошига отмокчи бўлиб иргишлади. Аммо Мирвали эгар кўрган чавандозлардан эди. Унинг чўяндек қаттиқ қўллари жиловни шундай куч билан тортардики, от бўйни тортилган камондек орқага эгилай-эгилай дерди.

Қора Бахмал итоат қилишга мажбур эди. Эгардаги суворий жиловни қаёққа тортса, ўша томонга йўл соларди.

Шаҳар кўчалари жимжит. Эл бир уйқуни уриб бўлган. Яқин орадаги парранда фермасидан раста бўлган инкубатор хўрзларининг манқа қичқиришлари эшитиларди.

Мирвали чайқала-чайқала от йўрттириб, бетон йўлга чиқди. Шофёр «Волга»нинг чирофини ўчирмай, уни кутиб турарди. У машина ёнига келгандан кейин эгардан тушиб, ичадиган ниманг бор, деб сўради. Шофёр багажникдан бир шиша «Белый аист» деган конъяк билан бир бош узум олиб, капотга кўйди.

— Оч. Тиқинини чиқазиб бер, деяпман!

Шофёр шиша оғзидаги қизил қўрошин қалпоқласини тиши билан олиб ташлади. Мирвали шишанинг ўзидан карнай қилиб қулқуллатиб ича бошлади. Афти буришмасдан, энтикмасдан, бир ичишда шишани яримлатди. Ҳозиргина артилиб, ялтиратиб қўйилган капотда турган бир бош хусайнини узумни гижимлаб оғзига тиқди. Бармоқлари орасидан оққан узум сувлари кўйлак ёқаларига томди. Бирпас нафасини ростлагандан кейин худди боягидек қилиб қолганини ичди. Бу гал газак қилмади. Кухлаб, ичидан оловдек қайноқ нафасини чиқазиб, ўша заҳоти тунги муздек чўл ҳавосини ютди. Кейин қўлидаги шишани улоқтириди. Бетон йўлга бориб тушган шиша чил-чил бўлиб кетди. От чўчиб орқага чекинди. Унинг жилови Мирвалининг чап қўлида эди. У ҳам силтаниб олдинга мункиб кетди. Тун қора, от қора. Кўройдинда фақат отнинг пешонасидаги ўсма баргидек ингичка узунчоқ оппоқ қашқаси кўриниб турарди.

Мирвали от ёлларини силади. Куймучига шапиллатиб уриб кўйди. Юзини юзига қўйиб эркаламтоқчи бўлди. Конъяк ҳидидан бехузур бўлган от бошини силкитди. Сал нари сурилиб, ёнбоши билан Мирвалини бехос туртиб юборди.

Мирвали разабга келди. Шу абраҳ от бўлмаганда бугун бунчалик изза бўлмасдим. Бугун йиғилган пашмалақ раислар мени кўролмайди, кўришга кўзи йўқ уларнинг, шулар олдида шарманда бўлдим-а, деб фарёд уриб юборгиси келарди. Ҳаммасига шу ярамас от айбдор.

Мирвали жилов учини кафтига икки ўраб олиб, алам билан отнинг бошига, юз-кўзи аралаш икки-уч марта аччиқ қамчи босди. Бу ногаҳоний зарбадан эсанкираган от сапчиб кетди. Аммо Мирвалининг метин қўллари жиловни қўйиб юбормади. Алам устида отни савалайверди, савалайверди. Охири от зарб билан орқага чекина бошлади. Қалқиб кетган

Мирвали оёқда туролмай юзтубан йиқилди. Шунда ҳам жиловни қўйвормади. Уни от бетон йўл устида судраб кетди. У қорни билан судралиб бораракан, тинмай сўкинарди. Охири жилов қўлидан чиқди. Шошиб ўрнидан турди-ю, йўл ёқасидан катта бир тошни олиб, Қора Бахмалга қараб отди. Тош унга тегдими, тегмадими — билолмади. Чунки қора от қоронгуликда кўринмай қолган эди. Фақат аста узоқлашаётган туёқ товуши эшитилиб турарди.

Шофёр ғазабдан титраб турган Мирвалининг олдига келди.

— Отни тутиб келайми?

— Йўқ! — деди у қатъий. — Кетсин, сволоч! Бўриларга ем бўлсин! Суякларини шоқоллар гажисин!

У гандираклаб-гандираклаб келиб, машина эшигини очди. Орқасига оғиб кетди. Агар шофёр ушлаб қолмагандан чалқанчасига йиқилиши, бирон кор-ҳол бўлиши аниқ эди.

Мирвали нима қилаётганини, нима деяётганини билмасди. Шофёр уни суяб, орқа ўриндиқقا чиқазиб қўйди. Эшик ташқарисида қолган икки оёгини тиззасидан букиб, ичкарига итариб киргизди. Бу пайт Мирвали жуда хунук хуррак бошлаганди.

У шу ухлаганича саҳар пайти, ҳали тонг ёришмай уйғонди. Боши зирқираб оғрир, томоги қақраб кеттанидан ютинолмасди. У ҳали ҳам машинада ётибман, деб ўйлаган эди. Қараса, боғдаги меҳмонхонада оппоқ чойшаб устида тупроққа қоришган кийимлари, этиги билан ётибди. Мункиб-мункиб ўрнидан турди.

Боғ чироги ўчмаган, ҳаммаёқ кундуздек ёп-ёруғ эди. У чайқалиб-чайқалиб, дераза олдига келди, ташқарига бош чиқазиб, Аблаз, деб чақирди.

Ховуз бўйида чопонини бошига ёстиқ қилиб ётган ошпаз Абдулазиз бошини кўтарди.

— Чой опкел!

— Чой усталда, сочиққа ўраб қўйганман.

— Бошқатдан дамла! — деди Мирвали афтини буриштириб.

— Яқинда дамлаб, ўраб қўйгандим.

Мирвали орқасига қайтиб, сочиққа ўралган чойнакни очди. Ҳали қайноқ, қўл қуйдиради. Пиёлага қуйиб хўтламоқчи бўлди. Эплолмади. Оғзига қайноқ нарса олиб бўлмасди.

— Аблаз! — деди яна.

Абдулазиз югуриб келди.

- Этикни торт!
- Абдулазиз ерга ўтириб олиб, этикларни тортиб чиқазди.
- Ваннани ёқ!
- Ёқиб қўйганман.
- Мастава қил!
- Мастава тайёр. Гуручини солсам бўлди.
- Чўмиламан. Кийим-бошларимни тайёrlаб бер.
- Майка, труси, янги пайпоқ, сочиқ опкириб қўйганман, — деди Абдулазиз.

Мирвали уни калтаклашга бирор асос тополмай, ноилож ваннахонага кириб кетди.

Абдулазиз тупроқса қоришган этикни, ариқ бўйига ўтириб олиб, обдан хўл латта билан ишқалади. Кейин уларни зина олдига қўйиб, маставага гуруч соглани ошхонага кирди.

Мирвали ваннахонада узоқ қолиб кетди. Охири қип-қизил бўлиб, каттакон сочиқни паранжига ўҳшатиб бошига ёпиб чиқди. Бу пайт Абдулазиз мастава кўтариб кираётган эди.

Мирвали сочиқقا ўралиб ўтириб, бир-икки қошиқ мастава ичган бўлди. Оғзига олганини ютолмади. Томогини оловдек куйдирди.

Мирвали юрт устида депсиниб юрган, айтган жойидан кесадиган, кўзлаган мақсадига ўша заҳоти етмаса, ўз алансасида ўзи ёнадиган бесабр одам эди.

У иккинчи «Олтин Юлдуз» тўғрисидаги нияти чиппак-ка чиққанидан жазавага тушди.

Ялтироқ зиналарнинг икки поясини бир қилиб, пастга тушди.

Ариқ бўйида балиқ тозалаб ўтирган Абдулазиз унинг важоҳатини кўриб, эсанкираб қолди. Мирвали унга, опкел, деб бақирди. Абдулазиз нима опкелиши кераклигини биларди. Югуриб ичкарига кириб кетди. Зум ўтмай бақалоқ шиша кўтариб чиқди. Бу «Камус» деб аталган француз конъяги эди. Бир ликопчада каҳрабодек сап-сариқ, бармоқса ўҳшаш узун-узун хусайнини узумни столга қўйди. Мирвали конъяк пўкагини очолмай, Абдулазизга бақирди.

— Даюс, очиб чиқсанг ўласанми?

Абдулазиз пўкакни пичноқ билан чиқазиб унга узатди. Мирвали икки марта пиёлани тўлдириб ичди.

— Менга қара, Аблаз, бирор телефон қилса, мени йўқ, деб айт. Қаёқда, деб сўраса, ўлган, ҳозир жанозасини ўқишиялти де.

— Күйинг, хұжайин, нафасингизни иссиқ қилинг, яхши ғапга ҳам, ёмон ғапга ҳам фаришталар омин, дейди-я.

Мирвали күп кутди. Аммо ҳеч ким телефон қилмади. Кутакута тоқати тоқ бұлған Мирвали Тошкентта, қудасининг уйига телефон қилди. Уйда йўқ. Мирвалининг қизи трубкани олди. Салом-алик ҳам қилмай, даданғ қани, деб сұради. Қизи, идоралар, ҳали келғанлари йўқ, деб жавоб қилди.

Мирвали марказқўмга, қудасининг кабинетига телефон қилди. Трубкани қуданинг ўзи олди.

— Ўзи нима ғап, қуда, жуда оёқ ости бўлиб кетдим-ку. Бир одамга шунчалик ҳам жабр қиласизларми?

Куда босиқлик қилди.

— Унақа енгил бўлманг, қайфингиз борга ўхшайди. Эртага гаплашайлик. Йўқ, ҳозир сиз билан гаплашмайдилар. Ўнг қулогингиз билан ҳам, чап қулогингиз билан ҳам эшишиб кўйинг. Бу даргоҳга иккинчи марта қайфингиз борида телефон қилманг. Гапингиз бўлса, соғ пайтингизда гаплашасиз.

Куда хайр ҳам демади, бола-чақасининг соғлигини ҳам сўрамади. Трубкани зарда билан шақиллатиб ташлади.

Мирвали устма-уст ичаверди. Йиқилиб қолгунча ичди. Абдулазиз уни, ўлукни судрагандек қилиб, аранг ётоқа олиб кириб, кийим-боши билан каравотга ётқизди.

Офтоб чиққанда уйғонган Мирвали зинапояда бошини чангллаб ўтиради.

— Аблаз, бўлмаяпти-ку! — деди у зорланиб.

— Бир пиёла арақми, конъякми, кўзингизни чирт юмиб ичиб юборсангиз, тинчийсиз. Давоси шу.

— Шунақами, — деди у афтини буриштириб. — Ундей бўлса, опкел!

Абдулазиз сервантни очиб, ундан бир шиша конъяк билан пиёла олиб кўйди. Мирвали қўли қалтираб, шишани очди. Қуяётганды димогига қўланса конъяк ҳиди урилиб, башараси бужмайиб кетди. Пиёлани оғзига олиб бориб, нафас олмай шимириди. Ичи ёниб кеттандек бўлди. Сочиқ билан оғзини елпиди. Оҳ уриб юборди.

— Менга қара, Аблаз. Боққа ҳеч ким кирмасин. Иштон полвон келса, уйғонгунимча жилмай, кутиб ўтирсин.

— Ражаб aka шу ерда. Қайрағоч тагида «Муштум» варақлаб ўтирибди.

— Чакир!

Абдулазиз уни чақирди. Мирвали унга афтини буриштириб қаради.

— Ўйлаб қарасам, сен ҳам керакли одам экансан. Сенга муҳим топшириқ бор. Бу ерда ўралашиб юрма. Тоққа бор. Азизбек деган болани биласан-а?

— Равшанинг ўғлини айтяпсизми? Биламан.

— Шу боланинг орқасидан соядек эргашиб юрасан. Ҳолироқ жойда рўбарў келиб қолса, отиб ташлайвер, савобга қоласан.

— Ҳозир тоғда ўқ овози чиқиши билан формали, формасиз мелисалар кўз очиб юмгунча етиб келадилар.

— Ундай бўлса, бўғизлаб хандаққа ташлаб юбор.

Бу гапни эшитиб турган Абдулазиз сесканиб кетди.

Мирвали Ражаб полвонни мақтаб қўйди.

— Зўр боласан-да, иштон. Ўзимнинг иштонимсан, абраҳ. У шундай деб гандираклаганича ётогига чиқиб кетди.

Ражаб полвон оғизга тушиб қолган полвонлардан эди, жуссаси кичкина бўлишига қарамай, ўзидан катта полвонларни ҳам енгиб юрарди. Унинг рақиблари қандоқ қилиб тагига тушиб қолганларини билмай қолардилар. У худди мультфильм қаҳрамонларига ўхшайди. Лип этиб у томонида, лип этиб бу томонида пайдо бўлиб қолар, томоша қилиб ўтирган ишқибозларининг ҳам бошлари айланиб, нима бўлаётганини билмай қолардилар.

Бир катта сайлда бўлган курашда баковул Ражаб полвонни қўлидан ушлаб давра айлантирди.

— Ражаб полвонга борми талабгор. Мультфильм полвонга талабгорлар бўлса, даврага чиқсин!

Бухоролик Истам полвон ўртага чиқди. У гавдали, мускуллари терисини туртиб чиқкан баланд бўйли полвон эди. Бу полвонда куч кўпу хунар йўқроқ эди. У даврада кўпам хадис олиб юрмасди. Шартта кўтариб урар, ё устидан чиқар ё тагига тушганини билмай қоларди.

Баковул уларнинг белбоғларини текшириб кўриб, олишувга рухсат берди.

Истам полвоннинг тоши оғир эди. Уни кўтариб ерга уриш учун аввал оёғини ердан узиш керак. Ражаб полвон рақибининг оёғини ердан уздими, тамом, уни ерга уриши, устидан босиб тушиши аниқ.

Иккала полвон хадис олиб, бир-бирини синааб, даврани бир айланишди. Ражаб полвон рақибини фафлатга солиб, бир кўтаришда ерга урмоқчи бўлди. Ё пирам, деб кўтаришга чоғланди. Истам полвон, ерга михлаб қўйилгандек, қотиб тураверди. Ана шундан кейин Ражаб полвон бор кучини йигиб, бир ҳамлада ердан узмоқчи бўлди.

— Ё, пирам!

Шунда кутилмаган воқеа юз берди. Яъни Ражаб полвоннинг иштонбоги чирт этиб узилди-кетди. Буни Истам полвон сезди. Уни шартта кўтариб чирпирак қилиб айлантира бошлади. Ражаб полвоннинг иштони тиззасигача тушди. Яна шитоб билан айлантира бошлади. Иштон энди тўпиққача тушган эди. Истам полвон янада тез айлантира бошлади. Иштон тўпиқдан учиб чиқиб, ҳакамлар ёнига бориб тушди. Истам полвон иштонсиз рақибини ҳамон айлантиради.

Баковул зўр билан уларни тўхтатди. Икковининг ҳам боши айланиб, ўртада мастга ўхшаб чайқалиб-чайқалиб аранг туришарди. Ражаб полвон қўл силтаб, даврадан чиқиб кетди.

Ана шу воқеадан кейин унинг Ражаб полвон оти Иштон полвон бўлиб кетган эди.

XXI

Жайрона Луқмоновнинг Мирвали билан яқинлигини биларди. Билиб туриб, тоғдаги ишратхона тўғрисидаги ҳужжатларни унинг қўлига берганди. Ҳужжатлар Мирвалининг кимлигини очиқ-ошкор кўрсатиб турибди. Ҳужжатларнинг тақдирни эса энди Луқмоновнинг кимлигини айтиб беради.

Азиз китобхон! Луқмоновнинг шоferи лейтенант Мардон Рўзиевнинг Мирвали билан Луқмонов ўртасида бўлиб ўтган «савдо-сотик» тўғрисида маҳорат билан айтиб берган ҳикояси ёдингизда бўлса керак. Ана шу ҳужжатни Мирвалига жуда катта пулга сотгани тўғрисида рад қилиб бўлмайдиган далиллар келтирган эди.

Жайрона Луқмоновга топширган ҳужжатларнинг тақдирини билади. Аммо шу ҳужжатлар министрликда рўйхатга олинганими, бирон жойда қайд қилинганими, шуни билмоқчи. Умуман олганда, бу ҳужжат ўша куниёқ ўз вазифасини ўтаб бўлганди.

Жайрона янги министрни жуда яхши танирди. Кремлда Давлат хавфсизлиги ҳамда ички ишлар ҳодимларига орден, медаллар топширилаётганда иккови ёнма-ён ўтиришган. Ўшанда капитан Жайрона Ҳакимова Ленин ордени, полковник Акбар Рассоқов «Қизил байроқ» ордени олган эди.

Жайрона уни областлардан бирида ички ишлар бўлими бошлиғи бўлиб ишлаб юрган пайтларидан биларди. Акбар Рассоқов яхшигина шоир ҳам эди. У шеърлари охирига «Акбарингман», деб ўз исемини ҳам қўшиб кўярди. Атоқли ҳофизлар унинг қўшиқларини радиода, телевидениеда тез-тез ижро этиб туришарди. Акбарий «Жасур қиз» деган шеърини Жайронага бағишлаган эди.

Министр қабулга ёзилганлар рўйхатига кўз ташлаб, унинг фамилияси ёнига «I» рақамини ёзиб қўйди. Жайрона кирганды уни ўрнидан туриб кутиб олди.

— Сизни безовта қиласидиган хизматим йўқ. Фақат янги лавозим билан табриклагани келдим, — деди Жайрона.

Қабулхонада навбат кутаётганлар кўплигидан Жайрона узоқ ўтирмади. Министр ўша ҳужжатлар бирон рўйхатда қайд қилинганмиди, деб бўлимдагилардан суриштириб кўрганди, бунақа ҳужжатлар йўқлигини айтишди. Министр бу ишдан пича мулзам бўлди.

Ҳужжатларнинг рўйхатда бор-йўқлиги энди аҳамиятсиз. Улар ўз вазифасини бажариб бўлган. Лекин кейинчалик Луқмоновнинг шахсини ҳар тарафлама билиш учунгина керак бўлишини билиб, яна бир нусхасини олиб келганди.

— Манави ҳужжатни эҳтиётлаб сақлаш керак. — Жайрона сумкасидан кассета олиб, ҳужжатлар устига қўйди. — Бу Луқмоновнинг шофёри лейтенант Мардон Рўзиевнинг обком секретари Маҳкамовнинг ҳукуқ-тартибот органлари вакиллари иштирокида ўтказган йигинда ниҳоятда маҳорат билан айтиб берган ҳикояси. Бошқа нусха йўқ. Кўчириб олганингиздан кейин қайтиб берасиз. Албатта, магнитофонга кўйиб эшитинг. Кино кўргандек бўласиз.

— Луқмонов энди йўқ. Эрталаб...

— Эшитдим, — деди Жайрона. — Шунинг учун ҳам унинг шахсини тўла аниқлаш учун бу ҳужжатлар керак бўлади, деб олиб келганман.

Бугун тонготар маҳали Луқмонов ўзини отди. Қўл остида ишлаган терговчиларга, қамоқхона соқчиларига бўйсунишни истамади. Қамоқхонанинг қанақа бўлишини, у ерда

қанақа мұомала қилишларини бошқалар билмаса ҳам, Луқмонов жуда яхши билади. Бир вақтлар унға раҳбарлық қилған, иш ўргатған устозлари тақдир тақозоси билан қамалғанда, терговни Луқмоновнинг ўзи олиб борғанди. Уларга қылған бекіёт шафқатсизликлари эсідан чиқмаган. Энди ўша бегуноқ инсонларға қылған жабр-зулмлари «ал қасоси минал ҳақ» бўлиб ўзига қайтмасмикин? Ҳақданми, ноҳақданми қамалған одамни факат душман, деб биладиган шогирдлари энди унинг ўзига қандоқ мұомала қилишларини билади.

Луқмонов қамоққа олиш түғрисидаги ордерни кўрди-ю, кийиниб олиш учун ичкари уйга кирди, чеккасига пистолет тираб, кўзини чирт юмганча тепкини босди.

Министрнинг ёрдамчиси ҳужжатларни рўйхатдан ўтказиб, қачон, қандай рақам билан расмийлаштирилганини кўрсатувчи далолатномани опчиқиб, Жайронанинг қўлига берди.

— Кассетага ҳужжат бермайсизми? — деди Жайрона.

— Эртага нусха кўчириб олиб, аслини ўзингизга қайтариб берамиз-ку!

— Сут ичиб, оғзи куйған одам қатиқни ҳам пуфлаб ичади, дейишади. Илтимос, унға ҳам далолатнома ёзиб берсангиз.

Министр ёрдамчиси рақамланған далолатнома ёзиб чиқди.

Жайрона министр билан хайрлашар экан:

— Илтимос, менга бағишлиған «Жасур қиз» шеърингизнинг сарлавҳаси тагига ёзилған «Машҳур разведкачи капитан Жайрона Ҳакимовага багишлийман» деган жойини ўчириб ташласангиз. Ўзингиз биласиз-ку, бу гапни ошкор айтиб бўлмайди.

Раззоқов маъноли кулиб:

— Хотиржам бўлинг, ўзим ҳам тушуниб қолиб, ўчириб кўйганман, — деди.

— Яна бир жойи бор, уни ҳам ўзgartирсангиз, «Отинг Жайрон, ўзинг жайрон, қайси жайрон наслидансан» деган мисрани ҳам ўзgartирсангиз...

— Шеърни яхши тушунаркансиз. Аслича қолаверса ҳам бўларди-ку, майли, ўзgartириб қўяман, — деб ваъда берди шоир Акбарий.

Министр уни то биринчи қаватгача Қузатиб тушди. Хайрлашиш олдидан у бир гап айтди:

— Бир хушхабар бор. Сизга «Давлат хавфсизлиги майори» деган унвон беришибди. Уни ўзлари расмий вазиятда эълон қилишмоқчи.

— Биламан, — деди Жайрона. — Кечаси комитетдаги қизлар телефонда айтишган эди.

Жайрона «Жигули»га ўтирас экан, табиати жуда равшан эди. Бирдан Толибжонни күргиси келди. Унинг бирдан-бир дилтортар одами — шу Толибжон. Оғир, босик, ҳар бир гапни ўлчаб айтадиган бу одам кўпдан унга ёқарди. Кўнглининг аллақаериде меҳрми, ҳурматми, ё муҳаббатми — билиб бўлмайдиган бир ҳис яшарди. Бу баҳтсиз, омадсиз йигитта нисбатан пайдо бўлган ачиниш, раҳм-шафқат ўрнини муҳаббат деб аталмиш бир туйгу эгаллай бошлаганини анча пайтгача сезмай юрди. Мана, бугун беш кундирки, у Толибжонни севиб қолганига иқрор бўлди. Кечалари қулоқларига овози эшитилиб турадиган, тўғрисига ўтириб олиб кўзига гамза билан мастона боқадиган бўлиб қолганди.

Бироқ Толибжондан садо чиқмасди.

Жайрона машинани йўл четида тўхтатиб, телефон будкасига кирди. Меҳмонхонага телефон қилди. Трубкани ҳеч ким олмади. Кейин у қайтиб хиёбонни ярим доира айланиб, «Ўзбекистон» меҳмонхонаси олдида тўхтади. Толибжон мажнунтол тагидаги скамейкада газета ўқиб ўтиради.

— Сизникига кирамизми ё бизникига борамизми? Бизникига бора қолайлик. Иккаламиз бирон овқат қиласми. Гаплашадиган гап кўпайиб қолди. Илтимос, бизникига борайлик.

Жайрона ундан шунақаям бир чиройли илтимос қиласдики, эркаланиб, тантиқланиб, кўзларини сузив сўрарди. Атайнин шунаقا қилаётгани йўқ эди. Табиий, ўз-ўзидан шунаقا бўлаётганини билмасди.

Толибжон йўқ деёлмади. Тунов куни унинг уйига борганда жуда ҳаваси келганди. Ҳаво ранг халат ичидаги тўлғанаётган танасига, елкаларида силкиниб ўйнаётган ёзиқ сочларига, шиппакни оёқ учига илиб, хонадан-хонага чопиб ўтишларига маҳлиё бўлиб қолганди. Беихтиёр очилиб қолган ёқаларини йигиштириб тузатаётган пайтда беҳаёларча қарашдан ўзини тийган дамлари тез-тез эсига келиб турарди. Толибжон бу қизнинг бутун хатти-ҳаракатлари билан,

қилаётган ишлари билан, ҳар бир айтган гаплари билан унинг мунгли ҳаётига жиндек бўлса ҳам қувонч бағишилашга уринаётганини сезиб турарди. Бу қиз унга ўзини фидо қилаётган эди. Буни Толибжон чет элларда учрашган пайтларидан билади. Унда хотини, боласи бор эди. Жайрона унга қанчалик меҳр билан қарамасин, у оиласлик киши бўлгани учун кўнгил мувозанатини бузишни истамасди. Энди-чи? Қайси бир ёзувчи, парранданинг ҳам эркаги сайрайди, деганди. Толибжон Жайронанинг аёл боши билан севги изҳор қилишини кутяптими? Толибжон машинада, унинг ёнида кетар экан, шу бугун тилимнинг учидаги гапларни айтаман, деб аҳд қилди.

Уйга келишди. Иккови худди эр-хотинлардек бири пиёз, бири гўшт тўғраб овқатга уннашди. Қозон бошида ҳам гаплари тугамасди. Бири олиб, бири қўйиб гапиришарди. Шунда бирдан Толибжон ўзини тутолмади. Қўли беихтиёр Жайронанинг соchlарини чангллади. Силади. Жайрона унга монелик қилмади. Энгашганча тураверди. Шунда дастурхон устига Жайронанинг икки-уч томчи кўз ёши тушди.

— Толибжон ака, — деди у ёшли кўзларини яшириб, — шу дамларни қачондан бери кутардим. Биласизми, икки ойдирки, ётсам ҳам, турсам ҳам кўз олдимдасиз. Мен тенги қизларнинг олди тўрт болали бўлди. Мен умр бўйи кимни дир қидирдим. Энди билсан, сизни қидирган эканман.

Толибжон ички бир тўлқин юрагидан суриб чиқкан сўзни айтди:

— Сизни баҳтли қилолармикинман?

Жайрона бош иргади. Тўзиқ соchlари елкаларида елпигичдек селпиниб бир бўлаги кўкраги устига тушди. Чиройли елкалари очилиб, ёмғир ёғиб ўтган чоғдаги беҳизорнинг ҳидидек ёқимли ифор, фалати, одамзодни маст қиладиган, хушини ўғирлайдиган, қонун тақиқлаб қўйган тақдирда ҳам бир ҳидламаса бўлмайдиган жаннат бўйи анқиб кетди. Толибжон ўзини тутолмади. Жайронанинг белига қўл юбориб ўзига тортди. Очилиб турган елкаларидан, бўйнидан ўпа бошлади...

Толибжон эрталаб уйгонганда ёнида Жайрона йўқ эди. Ёнидаги ёстиқдан ҳамон ўша беҳи ҳидига ўхаш «жаннат» бўйи келиб турарди. Толибжон хузур қилиб кўзини юмди. Жайрона нариги хонада уни уйғотиб юбормаслик учун шиппакни оёқ учига илиб юрас, нонушта тайёрларди. Толибжон кўпдан бундай хузур, бундай ҳаловатни кечирмаганди. У шу

топда худди туш кўраётганга ўхшарди. Охири ўрнидан турди. Ювингани чиқиб кетаётганида, Жайрона елкасига оҳорли сочиқ ташлади. Унинг бу иши ҳам Толибжоннинг юрагини тўлқинлантириб қўйди.

Жайрона нонуштага қўймоқ қўлган экан. Толибжон мақтаб-мақтаб ея бошлади.

— Ҳали шошманг, — деди Жайрона. — Қўймоқ ҳам кўнглингизга тегар. Ахир, мен қўймоқдан бошқа овқатни билмайман. Полуфабрикат магазинидан музлатилган чучвара, гувалача қилиб тайёрланган котлет, ёғли ҳамир, чўзиб қўйилган лағмонларни опкелиб пишириб юрган одамман. Ош дамлашни-ку, мутлақо билмайман. Палов эркаклар иши, дейишади, тўғрими?

Толибжон оғзида қўймоқ бўлганидан гапиролмай, бош қимирлатиб тасдиқлаб қўйди.

— Ундан кейин-чи, Толибжон ака, пирог, торт тайёрлашни биламан. Ичингизда ўйлаётгандирсиз, ҳеч балони билмас экан, деб. Мен бечора бунаقا нарсаларни қайдан билай. Детдомда ўсдим. Институт ётогида умрим ўтди. Қолгани юртма-юрт кезиш...

Толибжон унга аллақандай меҳр билан қаради. Жайрона буни сезди.

— Демак, таъна қилмайсиз. Агар сиз хоҳласангиз, кулинария курсига кириб ўқийман. Азбаройи сизга ёқадиган овқатларни ўрганиш учун.

Толибжон меҳр-муҳаббат акс этиб турган кўзларига боқиб, гоҳ қошларини кериб, гоҳ чимириб, гоҳ лабларини гўдакларча чўччайтириб, энтикиб-энтикиб гапираётган келинчакнинг офтобли кунлари кўп бўлиши учун жону жаҳонини сарф қилишга ҳам тайёр эди.

Шу тариқа уларнинг тақдири боғланди...

Бахти дамлар кўз очиб юмгунча ўтиб кетади. Толибжон билан Жайрона бир-бирларини ялаб-юлқаб, асал ойининг бир ҳафтасини ўтказиб юборгандарини билмай қолишиди.

Энди у ёқ-бу ёқдан, дунёнинг ишларидан ҳам гаплашиб ўтирадиган вақт келди. Кечқурун телевизор кўриб ўтиришганда, Жайрона ярим ҳазил, ярим чин қилиб, сиз курашга ярамас экансиз, битта зарбадаёқ гангигб қолар эканси, деди.

Толибжон ҳайрон бўлди.

Ундан бунақа таънани кутмаганди. Қачондир, кимдир айтиши керак бўлган бу гапни Жайрона айтди-қўйди.

— Мени кечиринг, Толибжон ака. Сиз билан тақдирим боғланди. Энди ҳаётингизга бефарқ қаролмайман.

Эртами-индин Москвага кетаман. Толибжон ака, бунақа бўшашманг. Бўлган гапларни қоғозга туширинг. Москвага олиб кетаман.

— У гаплар эскириб кетди, — деди Толибжон.

— Йўқ, йўқ, унақа деманг. Толибжон ақа, сиз яна орқага чекиняпсиз. Сиз то ўз мавқеингизни тикламас экансиз, бу иш эскирмайди. Сиз бўшашманг. Пахта заводларида муттаҳамлик билан йигиб қўйилган пахталарни колхозларга сотишлари, музлаган кўсакларни чанглаб терган колхозчиларнинг ҳақига хиёнат қилаётганлари тўғрисида, қўшиб ёзиб план тўлдираётганлар ҳақидаги ҳужжатлар билан танишиб чиқдингиз. Ана шуларни била туриб индамаслик жиноят эмасми?! Толибжон ака, шуларни Москвага хабар қилайлик.

Толибжон босиқлик билан деди:

— Ҳозир бу гапларни Москвага хабар қилиб бўлмайди.

Жайрона сапчиб ўрнидан туриб кетди.

— Яна ланжлик қиляпсиз, Толибжон ака. Нима учун курашдан ўзингизни олиб қочасиз?

Толибжон Жайронанинг қўлидан ушлаб ўтқазмоқчи бўлди, Жайрона силтаниб нари кетди.

— Сиз ҳозир бу бўшашган одамга қўнгил қўйиб чакки қилган эканман, деб ўйлаётган бўлсангиз керак. Агар сиз айтгандек қилиб ёзиб юборсак, ҳалқимизга жабр қилган бўламиз...

Жайронанинг қошлари керилди. Жаҳл билан, «Бу нима деганингиз», дея ачитиб гапирди.

— Ўзингиз билиб турибсиз, Гдлян билан Иванов бошлиқ шафқатсиз терговчилар юзлаб одамни қамаб бойлик талаб қиляптилар. Биз юбормоқчи бўлган ҳужжат яна қанчалаб одамларнинг қамалишига сабабчи бўлиши мумкин. Шунинг учун бу масалада эҳтиёт бўлишимиз керак.

Жайрона бўшашди. Толибжоннинг оппоқ соchlарига тикилиб қолди. Аста қўл чўзиб, унинг ташвишларда, айрилиқларда, азобларда оқарган соchlарини силай бошлади.

— Мен масаланинг бу томонини ўйламаган эканман.

— Ҳали ёшсиз-да, — деди кулиб Толибжон.

— Сиз ёш, деб айтаётган хотинингизнинг дунёга келганига эртага қирқ йил тўлади. Биласизми, Толибjon ака, ёш хотинлар эрига ҳокимлик қилишни яхши кўрадилар. Чидайсиз-да. Лейтенант Рўзиев маҳорат билан айтиб берган ҳикоясининг қофозга тушган нусхасини русчага таржима қилиб берасиз. Ўзим машинкадан чиқазиб, Москвага олиб кетаман. Луқмонов ўлихонада ётиби. Унинг масаласи ҳал бўлган. Аммо Мирвалини охиригача фош қилишим керак.

— Ҳозироқ таржимага ўтираман, бир-икки соатда айтганингиздек қилиб бераман, — деди Толибjon Жайронанинг қатъийлигидан мамнун бўлиб.

— Эрталаб таржима қиласиз. Ҳозир машаққат билан етишган шу баҳтли дамларимизнинг гаштини сурайлик. Сиз боя таърифлаганингиз каби ўн саккиз ёшга кирганимда, гўё бундан бўён ҳам шу ўн саккиз ёшингда қимиrlамай ўтираверасан, йиллар ўтади, умр кетади, сен ўн саккизда тураверасан, деб буюрилгандек. Табиатнинг мутлақо ўзгартириб бўлмас қонунлари бор-ку, ахир. Унга ўчакишиб бўлмайди. Агар мен шу алпозда кетаверсам, эркаклаб кетаман. Аёллик латофати ҳам, аёллик назокати ҳам ўлади. Агар яна бирон йил кечиксам, дунёдаги энг баҳтсиз аёлларнинг бири бўлиб қоламан. Яъни бола кўриш баҳтидан маҳрум бўламан. Мен сизга ўтда куйган ўғлингиз ўрнига ўғил туғиб беришм керак. Шуни яхши билингки, кеч эрга теккан қизлар битта түққандаёқ шалвираб, бирдан қариб қолади, юзларига доғлар тушади, ўргимчак тўридек ажинлар тушади. Сочлари оппоқ пахтадек бўлиб қолади. Сиз шундай хотин билан яшай оласизми? Кўнглингиз совиб қолмайдими?

Толибjon унинг нима деяётганини тушунди. Уни бағрига босиб, соchlарини силади.

— Яхшилаб қаранг, соchlаримга оқ оралаб қопти. Бу умр қирови. Худо ҳаракатингни қилиб қол, деб огоҳлантиряпти... Худо ўн саккиз ўнда тўхтатиб қўйган тўсиқни олиб ташлади, шекилли. Гўё тўхтаб қолган соат бирдан чиқиллаб юриб кетди. Энди уни тўхтатиб бўлмайди. Бу нима? Баҳтми, баҳтсизликми? Баҳт томонга очилган охирги йўл. Шу йўлни икковимиз бирга, иноқ, тотув босиб ўтишимиз керак...

Иккови алла-паллагача бир-бирини ялаб, юлқаб ўтиришди. Гаплашмаган гаплари қолмади. Жайрона болалик йилларини эслади. Ота-онасининг юзи, кўзи қанақа эканлигини эслаётмаганидан кўз ёш ҳам қилиб олди. Уларнинг

сувратлари ҳам қолмаган. Унинг на акаси, на опаси, на укаси, на синглиси бор. Жуда кичкина қизалоқ пайтидан болалар уйида тарбияланади. Болаларнинг узоқ-яқин қариндошлари йўқлаб келганда у бир чеккада мунғайиб, ўксиб ўтиради.

Жайрона эрининг иссиқ бағрида ҳаловат топгандек, ухлаб қолди.

У кўзини очганда, Толибжон ёнида йўқ эди. Соатига қаради. Бешдан ошибди. Ҳалатини елкасига ташлаб, зал уйга чиқаётганда Толибжон билан тўқнашиб кетди. Толибжоннинг қўлидаги чойнакдан сапчиган чой унинг кўксига тўкилишига оз қолди.

— Бирон жойингиз кўймадими?

— Ҳечқиси йўқ. Бирор нима бўлди, деб сўраса, эрдан куйган хотинман, деб қўя қоламан.

Толибжон унинг ҳазилига тушунди.

— Топширигингиизни бажариб қўйдим. Билмадим, сизга ёқадими йўқми. Ҳар қалай ўрисчага сизчалик уста эмасман, — деди Толибжон мамнун оҳангда.

— Энди сиз ҳам озроқ мизғиб олинг. Тургунингизча манавини машинкада кўчириб қўяман. Йўқ, демант, хотиннинг ганига эр дарров хўп дейиши керак.

Толибжон, хўп, хўп дедим-ку, деб ётоқقا кириб кетди.

Жайрона лейтенант Мардон Рўзиевнинг ҳикоясини машинкада босиб бўлгунча тонг отиб, юқори қаватдаги уйларнинг деразасига офтоб тушган, ўқишга борадиган болаларнинг овозлари, боқчага бориши керак бўлган болачаларнинг инжиқуликлари, оналарининг уларга ялинишлари эшила бошлади.

Эшик қўнғироги жиринглади. Жайрона ким бўлдийкин эрталабдан келган, деб эшикни очди. Ён қўшниси — олтмишларга кирган хотин қўлида бир ласта гул, картон қутида торт ва елим халтада нималарни дир кўтариб турарди.

— Кеча кечкурун бир одам бериб кетди. Ичкарига киринг, десам, кўнмади. Эҳтиёт бўлинг, ҳалатингиз ҳўл бўлмасин. Гулдастани сувли пақирга солиб қўйгандим.

Жайрона унга миннатдорчилик билдириб, совғаларни олди.

Қўшни хотин кетиши билан елим халтани титкилай бошлади. Ундан жуда ҳам чиройли гулдор конвертни олди. Шошиб ўқий бошлади.

«Қизим, қирқ ёшинг муборак бўлсин...». Бу оқсоқол отанинг табрик хати эди.

Шу одам унинг бирдан-бир меҳрибони. Ҳам отаси, ҳам устози. Ўн турт ёшидан унинг тарбиясида бўлди. Ота-онаси йўқ, энди ўн тўрт ёшга кирган бу етимчани у ўз тарбиясига олди. Ҳатто чет элларда ҳам уни ўзи билан олиб юрди.

Жайронанинг кўзларидан ёш қўйилиб келарди... У қирқ ёшга кирганимда табриклидиган ёр-жўраларим, дугоналарим йўқ, деб ўксиган эди.

Тонгга яқин телефон зарб билан жаранглаб уйғотиб юборди. Жайрона ҳалатини ҳам киймай, шошиб нариги хонага чиқиб кетди. Қандайдир жиддий бир воқеа юз берганга ўхшайди. Давлат хавфсизлиги кўмитасининг телефони шунақа «трёвога» сигналига ўхшаш овоз чиқаради. Тинчликмикин, ишқилиб.

Жайрона ким биландир гаплашарди. Худди бирор эшишиб қолишидан ҳадиксираётгандек, паст овозда, қисқа-қисқа, узуқ-юлуқ, эшитган одам асло тушунолмайдиган қилиб гаплашарди.

Жайрона трубкани жойига қўйиб, ётоқقا кирди, каравот четига ўтириб, ҳурпайиб олди. Ҳали тонг отмаган, дераза орқаси қоронғи эди.

— Ким экан, бемаҳалда телефон қилган? — деди Толибжон.

— Кўмитадаги навбатчи дугонам, — деди Жайрона.

— Тинчликми?

— Янги министримиз Акбар Рассоқовни гдлянчилар қўлига кишан солиб олиб кетишибди. Оқсоқол отам зудлик билан орқама-орқа Москвага учиб кетибдилар.

Уч кундан кейин Толибжон Жайронани Тошкент аэропортида Москвага кузатиб қўйди. Шу билан келин-куёвнинг асал ойи поёнига етди.

Толибжоннинг танидаги бир неча йиллардан бери ҳукм суреб келаётган мудроқлик тарқай бошлади. Унинг яшагиси, шу пайтгача йўқолган йилларини қайта тиклагиси келарди. У ҳали тонг ёришмай туриб, фира-шира қоронғида турсичан бўлиб баланд қават уйлар атрофида югуради.

Шундай тонги югуришларда у ҳовлидаги скамейкала мудраб ўтирган бир кишига кўзи тушди. Жуда таниш туюлди. Қаерда кўрган эканман, дея ўйлаб лифтда олтинчи қаватга кўтарилди. Энди уйга кириши билан эслади. Бу кўзига таниш кўринган одам Мирвалининг маҳсус соқчиси Насим.

Эртасига яна югуриб қайтаётганда худди ўша скамейка-да қотмагина бир йигитни күрди. У олтинчи қават деразаси-дан кўз узмасди. Толибжон уни ҳам таниди. У Жаъфар эди. Мирвали рақибларини мана шуларнинг кўли билан йўқ қила-ди. Толибжоннинг миясига ярқ этиб бир гап келди: улар Жайронанинг жонига қасд қилиб келганлар!

Толибжонни ваҳм босди. Жайронани қандай қилиб огоҳ-лантириш мумкин? Зора ўзи Москвадан телефон қилиб қолса.

Толибжон деразадан қаради. Скамейкада Насим полвон билан Жаъфар гаплашиб ўтиришарди. Улар Жайронанинг Москвага кетганидан бехабар бўлсалар керак. Уйдан чиқи-шини кутишялти. Кеча ва бугун Толибжон улар олдидан ўтганда унга эътибор беришмади. Эътибор берганлари тақ-дирда ҳам танишолмасди. Одам кийим билан одам. Ярим яланғоч одамни таниб олиш осон эмас, албатта.

Толибжон чироқ ёқмай, болохонадан пастга қаради. Ска-мейкада сигарет чўфи йилтиради. Демак, улар кетишмаган. Кутишялти. Улар то Жайронани бирёзлик қилмагунча Мир-валининг кўзига кўринишга олмайди.

Мирвали битта гапиради. Бир гапни икки марта қайтар-масди. Айтганини қилмаганларнинг ҳолигавой эди. Ана шу-нинг учун ҳам келган йигитларнинг бири ухлаганда, ик-кинчиси уйғоқ, йўл пойлаб ўтиради.

Толибжоннинг кўзи илинган экан, телефон жирингла-шидан уйғониб кетди. Тумбочкадаги соат уч яримни кўрса-тиб туради. Толибжон трубкани олди. Бу Жайрона эди. Мос-квага яхши етиб борганини, Раис билан учрашганини айт-ди. Бўлган гапларни телефонда айтиш мумкин эмаслигини Толибжон тушунарди. Шунинг учун ҳам нима дейишли, деб сўрамади. Фақат қачон қайтишини сўради. Жайрона эртага иккинчи рейс билан учиб келишини айтиб, малол келмаса, кутиб олсангиз яхши бўларди, юкларим кўп, ётоқдаги тош-ойна тортмасида «Жигули»нинг қалити бор, аэропортга ми-ниб чиқинг, деб илтимос қилди. Унинг бу гапи Толибжон учун айни муддао эди. Толибжон бу ерда унга суиқасд тайёр-ланяётганини айтмади. Жайрона овқатдан қийналаётганин-гиз йўқми, деб сўради. Кейин, сизга ажойиб плашч олдим, Финляндияники, деди.

Толибжонга умрида бирор бирон нима олиб бермаган эди. Эсини танибдики, ишлаб кам-кўстини ўзи қиласди. Сту-

дентлик йилларида дам олиш кунлари мардикор бозорига чиқарди. Кечқурунлари мактабда қоровуллик қиласы. Унчамунча рассомликка құли келишганидан, яқин колхозларга чиқиб, клубларни безар, шиорлар ёзіб чойчақа ишларди.

У умрида биринчи марта, сенга палон нарса олдим, деган гапни эшиши эди. Үпкаси түлиб, күзларидан ёш чиқиб кетди. Жайрона кейин нима деди, эслолмади. Толибжон хиқиллаб трубкани жойига қўйди.

Пастда, қоронғида ҳамон сигарета чўғи йилтиарди.

XXII

Мирвали чарчаган эди. У энди дам олиш учун ётоққа кириб кетаётганды Абдулазиз уни тўхтатди.

— Хўжайнин, эшнингизми, Толибжон тога оламдан ўтибдилар.

— Шунақами, — деди Мирвали орқасига ўгирилиб. — Қачон?

Мирвалининг бу гапдан хабари бор. Лекин гўё энди эшиштаётгандек тутди ўзини. Аслини олганда, бу «операцияга» унинг ўзи четдан туриб раҳбарлик қилганди. Бефаҳм югурдаклари Жайрона ўрнига Толибжонни отиб кўйишган эди.

— Агар жанозага кетаётган бўлсангиз мени ҳам олиб кетасизми... Толиб тога кўп яхши одам эдилар...

Унинг жанозадан ҳам «зарур ишлари» кўп эди. У машина ёнига келди. Илтижо билан қараб турган Абдулазизга:

— Сен шу ерда қол. Толиб ўлиб кетди. Жанозага келган-келмаганингни бари бир билмайди.

Зина четида ўзини офтобга солиб, ҳурпайган бароқ мушукка ёмон қараш қилди. Қўнглида, шу мушук ҳам пайти келиб Асқаралининг кунини бошимга солади, сүякларимни ғажийди, деб ўйлади. Уни кучининг борича тепди. Мушук ҳовлининг ўртасига бориб тушди. Мирвали кетди. Абдулазиз орқасидан ўксисб қараб қолди.

* * *

Мирвали келганды жанозага одам тўпланиб бўлган эди. У машинадан тушиши билан тумонат иккига айрилиб, унга ўйл очди. Ёшлар четга чиқишли. Кексалар қўл қовуштириб, салом беришли.

Ҳамма жим. Мирвали эшик олдида турган Насим полвон билан Жаъфарга хунук бир қараш қилди. Иккови ҳам кўзини яширолмай қолишиди.

Ичкаридан Зайнабнинг фарёл уриб йиглаши эшитиларди.

— Рўшнолик кўрмаган акагинам! Ёруғ жаҳондан номнишонсиз кетган акагинам!

Мирвали ҳовлига юраги бетламайроқ кирди.

Онаси айвонда тебраниб-тебраниб ўтирибди. Супа лабида Жайрона бошини икки кафти орасига олганча қимиirlамайди. Елкаси муттасил силкинади. Унинг ўнг қўли тирса-гигача дока билан тангилган. Зайнабнинг соchlари тўзғиб кетган. Икки тиззасига телбаларча шапиллатиб уриб, ҳовлининг у бошидан-бу бошига додлаб бориб келади.

Эшикдан кириб серрайиб турган Мирвалини кўрди-ю Зайнаб унга ўзини отди.

— Вой, Мирвалижон ака, жигаримдан жудо бўлдик! Ёнгинангизда савлат тўкиб юрса бўлмасмиди! Энди нима қиласиз, биттагина суянчигингиз ҳам ташлаб кетди! Бу дунёдан рўшнолик кўрмай кетди...

Мирвали нима дейишини билмасди. Унинг дийдаси қаттиқ, унча-мунчага кўзига ёш келмасди.

— Бўлди, бўлди, синглим. Ўзингни тут. Бир ўлим ҳаммамизнинг ҳам бошимизда бор.

Мирвалининг овозини эшитиб, Жайрона бошини кўтарди. Унга шундай қарадики, Мирвали бир қадам орқага чекинганини ўзи сезмай қолди. Жайронанинг икки кўзидан ўқ отилиб, унинг кўксига қадалгандек эди. Мирвали унинг бу қарашига тоб беролмади. Кўзини олиб қочди.

Мирвали бурилиб, кўча тарафга қараб юраркан, тўхтади.

— Зайнаб, кам-кўстинг бўлса, тортинмай айт. Ниманг кам, нима керак?

Зайнаб унинг гапига қулоқ солмай, яна дод солганича у ёқдан-бу ёққа асабий бориб кела бошлади.

Мирвали ташқарига чиқди. Ўтирган чоллар яна ўрнила-ридан туришди. У қўл силтаб, ўтираверинглар, деган ишора қилса ҳам чоллар ҳассага кўкрак қадаб тураверишди.

Мирвали улар қаторига бориб ўтирмай, машинаси томон кетди. Насим билан Жаъфар унга эргашди. У машина эшигини очиб, рация трубкасини кўтариб яна жойига ташлади. Гуноҳкорона қўл қовуштириб турган Жаъфар билан Насим полвонга еворгудек ўқрайиб қаради.

— Сен аblaχларни киндигингдан отиш керак. Икковингни ҳам паймонанг тўлганга ўхшайди. Менга панд беришдан бошқага ярамай қолдиларинг.

Жаъфар бети қаттиқ, андишани билмайдиганлардан эди. Мирвалининг ишончига кирдим, нимани хоҳласам қиласевраман, деб ўзини қўйиб юборган эди.

— Энди, бизда нима айб, хўжайин? Кечаси, ҳаммаёқ қоронги бўлса. Юриб турган машинадаги одамни мўлжалга олиш осон бўптими?

Насим полвон гапга аралашди:

— Машина уч марта тўнтарилди. Иккови ҳам тамом бўлди, деб ўйлаган эдик. Аnavи хотиннинг жони қаттиқ экан, ҳеч бало бўлмапти.

Унинг гапини Жаъфар илиб кетди:

— Уларнинг «Жигули»сини аэропортдан кузатиб келдик. Икки машина билан ўртага олиб сикиб келавердик. Бир томондан Насим ака, бир томондан мен машинани ёндоштиридик. Икки марта тепки босдим. Рулда хотини эди. Эркаги елкаси билан тўсиб қолди. Ўқнинг иккови ҳам ўшанга тегипти. Машина трамвай йўлига чиқиб кетди, столбага қарсилаб урилганини биламан, бир маҳал қарасам, думалаб катта йўл ўртасига ёнбоши билан тушди. Кўчада ҳеч ким йўқ. Соат тўртлардан ошган. Биз Текстиль комбинати олдиндан ўтаётганимизда ГАИнинг патруль машинаси ўша томонга кетаётган эди. Насим ака билан биз бетон йўлга чиққандан кейин учрашдик.

— Иккови ҳам тамом бўлди, деб ўйлагандик, — деди яна Насим полвон.

— Аblaχлар! Ўлиши керак бўлган хотин шу ерда, ичкарида ўтирипти. Агар сенларни таниб қолса, тамом. Икковингни умринг турмаларда ўтади. Ким билади, балки пешоналарингдан отар.

Насим полвон сергакланди.

— Бизни танимайди. Кечаси қоронги эди. Биз томонга қарамаган. Ўлай агар, танимайди.

— Шу ерда бўлса тинчитиб қўя қолайлик, — деди Жаъфар дадилланиб.

— Йўқ, — деди Мирвали. — Энди унга тегиб бўлмайди. Кўзимдан йўқолларинг. Агар шу хотинга бир бало бўлса, икковингни ҳам йўқ қилиб юбораман.

Обком котиби Маҳкамов жанозага йигилганларга Тошкентдан Толибжоннинг бир гурӯҳ дўстлари, Асвон тўғони-

да, Ливанда, Мозамбикда унга ҳамроҳ бўлган — Танзания ва Танганьика президенти Жулиус Терере номидаги орденга мушарраф бўлган пахта устаси Шонеъмат Аббосов, Ташқи ишлар вазирлиги ҳамда Жайрона мансуб бўлган қўмита ходимлари Толибжон билан видолашишга келишаётгандарини айтди. Улар уч ярим соатда етиб келишларини, шу сабабдан жаноза пешин намозида эмас, намози асрда ўқилишини билдириди.

Мирвали кўзида ёш билан соатига қаради. Жанозага ҳали тўрт соатдан ортиқ вақт борлиги сабабли бошқа «зарур» ишларини битқазиш учун бирлашма томон кетди. У машинага ўтириши билан ўзи истаган вақтида мижжаларида пайдо бўладиган кўз ёшини артиб ташлади.

Тошкентдан йўлга чиққанлар ҳали офтоб ўчмай, Етим-қишлоққа кириб келишди. Қабристонда электр бўлмаганидан қоронғига қолиб кетмаслик учун вакиллар номидан бир кишига сўз берадиган бўлишди.

Зайнаблар ҳовлиси одамга тўлиб кетди. Кампир энани кўтариб сўрига олиб чиқишиди. Мотам митингини шу бугун Москвадан етиб келган Оқсоқол ота очиб, Толибжоннинг ибратли ва лекин фожиаларга тўла умр йўлини гапириб, Толибжонга узоқ йиллар чет элларда ҳамроҳ бўлган, унинг ҳаётда кечирган ҳамма яхши-ёмон кунларига шоҳид бўлган пахтакор Шонеъмат Аббосовга сўз берди.

Оқсоқол ота Жайрона олдига келиб, унга секингина Рассоқов номидан таъзия изҳор қилди. «Ишлари яхши. Ҳозир даволаняпти. Икки кундан кейин ишга чиқади», деди.

— Толибжон она юртини жонидан севарди, — деди мархумнинг қадрдони, пахта устаси Шонеъмат Аббосов. — Йигирма йил ватанидан олисда яшади. Йигирма йил ватангага талпиниб яшади. У ўзбек ҳалқининг барча хусусиятларини онгига, жонига, бутун вужудига сингдирган, ўзгалар ҳавас қилса арзигулик бир миллат ўғлони эканини намойиш қилганди.

Аббосов гап орасида қўшни томорқасида бўй чўзган қора терак учига тез-тез қараб кўярди. Терак уни ботаётган қўёшнинг сўнгги нурида шамдек ёниб турипти.

Мирвали кирди. Кирганини ҳамма кўрди. Унинг икки кўзи жиққа ёш эди. Аббосов сўзини давом эттириди.

— Толибжон Усмонов иродаси кучли, имони бутун, сабрли, бардошли, соғлом, бақувват, дўстга дўст, ёвга ёв, жасур йигит эди. Мозамбикда вабо хуруж қилганда у билан бирга эдим. Йигирма йил мусофиричилик дард-аламларини

бирга тортган жуфти ҳалоли оловда ёнаётган фожеий дақиқаларда Толибжоннинг ёнгинасида эдим. Вабодан ўлганлар мурдасига бензин сепиб ёндиришганларини ўз кўзимиз билан кўриб тургандик... Бу чинакам даҳшат эди. Инсон боласи кўриб, чидаб туролмайдиган фожия намойиши эди.

Бу гапларни ҳаяжон билан эшитиб ўтирган кампир эна фарёд уриб юборди:

— Боламга ўқ отган қўлларинг акашак бўлсин, илойим. Уйларига ўт кетиб хонавайрон бўлсин. Қўйдек ювош болам кимга ёмонлик қилган экан? Илоё икки кўзи оқиб тушсин ўша дажжолнинг. Омин!

Ҳамма баробар «Омин» деди.

Аббосов сўзини якунлади:

— Дўстим, қадрлоним, қабрингда тинч ёт. Сенинг нурли хотиранг ҳеч қачон унугилмайди. Алвидо! Алвидо, жигарим.

Толибжоннинг тобутини елкага олишганда, Эрали одамларнинг ҳай-ҳайлашига қарамай, мозор бошига Қора Бахмални етаклаб кетди.

Эралининг соппа-соғ пайтлари эди. У Толибжонга бошидан ўткан савдоларни, фронтда яраланиб госпиталга вағонда олиб кетаётганларида оти орқасидан эргашиб, тезлаб кетган поезддан қолиб кетганини, неча ойлаб денгизларни ёқалаб, дарёларни кечиб, чўлу биёбонларда сарсон бўлиб уйни топиб келганини, шу от йўл четларига Мирвали алдирин деган заҳарли дори септирган ўтни еб қийналиб, азобларда тўлғониб ўлганини, бир отини ўғрилар олиб қочганини гапириб берганида унинг отига ҳам, ўзига ҳам Толибжоннинг меҳри тушганди...

Файзсиз куз кунларининг бири эди. Оёқ остида хазонлар шитирлайди. Дараҳтларнинг яланғоч новдалари ботаётган қуёш алангасида чўғдай қиздирилган сонсиз симларга ўхшаб кетади. Сўқмоқлар ҳувиллаб қолган. Чўққиларда ҳайкалдек қотган бургутлар худди совуқдан қунишиб қолганга ўхшайди. Этни жунжиктирадиган аччиқ куз шамоли ўнгирдан чиқиб кетолмай, хазонларни чирпирак қилиб айлантиради...

Етимқишлоқ жуда баландликда. Бу жойларга куз ҳам, қиши ҳам эрта келади. Пастлика боғлар ҳали кўм-кўк. Бу жойда шамол хазон супуради.

Файзсиз куз кечида Толибжонни сўнгги «маконига» олиб кетишли. Зайнабнинг болалари унга фарзанд бўлиб, бел боғлаб, тобути олдида боришарди.

Аёллар тобут кетидан бормасдилар. Жайрона қанча тавалло қымасин, унинг мозор бошига боришига кўнмадилар. Остонада қон қақшаб қолди.

Кампир ҳамон айвонда пичирлаб тебраниб ўтирас, ҳар замон-ҳар замон овоз чиқазиб, гапириб қўярди:

— Мен кетсам бўлмасми? Ахир, бу дунёда менинг ишим битган-ку! Мен ярамас, кимларни умрини яшаяпман? Э худо, ёшларга тегма. Мана, мени жонимни ол! Шу Толибгинанинг бошини икки қылсам, боласини кўтартсам, деб юргандим. Тўйлар кўрмай, келин кўрмай, куёв кўрмай кетган болам-а! Во дариғ, мунча қаҳринг қаттиқ, худо!

Мирвали караҳт эди. У тобут кетидан ҳеч кимга қарамай борарди. У Толибжоннинг қанчалаб таъналарини тишини-тишига қўйиб эшитганди. Шунда ҳам фиринг деб оғиз очмаганди. Бирдан-бир рост гапни айтишга, таъна қилишга, жеркиб беришга Толибжоннинггина ҳаққи бор эди. Мирвали, Толибда менинг ёшлигим яшайди, умримнинг энг яхши бўлаги шу йигитнинг кўксиса қолган, дерди. Баъзан Толибжон унга, у ишинг ундоқ, бу ишинг бундоқ, деганда ҳам яна гапир, айтавер, сендан бошқа ҳеч ким менга ҳақ гапни айтмайди, дерди. Мирвали у билан охирги марта учрашганда айтган гаплари шундоққина қулоқларида жаранглаб турипти.

— «...Йўлнинг охирига бориб қопсан, ундан ўёғи тубсиз жарлик, ҳеч бўлмаганда ўн йил олдин учрашганимда ҳам сени бу йўлдан қайтарардим. Энди кечикдим. Сен қидириб борганингда мени тополмайсан, мен қидириб келганимда сени тополмайман...».

Хозир остонада йиғлаб қолган Жайрона унинг энг даҳшатли күшандаси. Афсуски, уни ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Айниқса, азим тоғларни бир мушт билан талқон қиласман, деган Мирвали шу биргина ожиза, аёл киши олдида қўли қисқа, ночор одамга айланиб ўтирипти. Энди Мирвалининг бундан кейинги ҳаёти шу аёлнинг қўлида. Уни на пулга сотиб олиб бўлади, на дўқ-пўписа билан тилини тийиб бўлади. На уни йўқ қилиб бўлади.

Мирвали ўз ўйлари билан бўлиб қабристонга етганларини билмай қолди.

Ҳеч ким унинг юзига қарашга ботинолмасди.

Қодиров мотам митингида кўринмаган эди. У монтёр бошлаб келиб қабристонга сим тортириб, уч жойга лампочка қўйдирипти. Ўпирилган бир гўр устида Мирвалининг сурати. Уни ўзи ҳам кўрди. Мирвалининг кўнглидан одамлар

мени ўлдига чиқарып күйишипти-ку, деган аламли бир ўй ўтди. Куч билан ўзини тутди. Кимдир суратни олиб ирғитиб юборди. Сурат бошқа гүр устига тушди.

Толибжонни тупроққа күйдилар. Тошкентдан ёзлириб келинган мармар тошни қабр устига омонатгина ўрнатишиди. Ташкилотлардан келган қора лента ўралган гулчамбарларни гүр тепасига күйишиди. «Қайнар» масжидининг имоми тиловат бошлади. Ундан кейин «Якка чинор» масжидининг мутаваллиси давом эттириди. Одамлар тизза букканча бош эгиб ўтирадилар.

Күёш ботиб бўлган, фақат чўққилар учигина лахча чўғдек қизариб, қабристонга алвон туман пуркаган шоми гарибонда Толибжонни тупроққа күйдилар.

◆ Бу жойларга жимжитлик қидириб келган Толибжон дунё ташвишларидан, ёвувлар таъқибидан, омадсиз ўтган умридан қутулиб, сўнгсиз жимжитлик бағрига сингиб кетди. ◆

Мирвали қабристондан қайтишда кампирнинг олдига кирмади. Жайронада билан юзма-юз келишга юраги дов бермади. Умрида биринчи марта аёл кишининг кўзига қарашдан кўрқди.

Машина олдида кутиб турган Жаъфарга, Насим полвонга ғазаб билан қаради. Икковининг юзига алам билан тупурди-ю, машинани юргизиб кетди.

У одамлардан, ҳозиргина кўхна гүр тепасида қолган суратидан, Жайронадан, кампир энасидан, Зайнабдан, шўхликлари, шумликлари ўтган қадрдан ҳовлидан қочаётган эди.

Зайнаб ҳамон фарёд уриб, ҳовлининг у бошидан бу бошига бориб келарди. Кампир тебраниб, тебраниб, нималардир деб пичирлайди. Жайронада қирқ йил деганда топган баҳтидан жудолик изтиробида қовуриларди. Кампир бошини кўтариб Зайнабга қарайди.

— Бас қил, ҳозир акагинангни тупроққа топширишяпти. Юрагимни эзиб айтиб йиглайверма.

— Кимга айтаяман? Жайронада келинни чақир.

Унинг гапини эшиштан Жайронанинг ўзи қайнонасининг олдига келди. Унинг келиб ўтирганини сўри қимиirlаганидан сезган кампир уни бағрига тортди.

— Чида, чида, болам. Бу дунё ўзи шунаقا.

Жайронада она бағрида эркалланмаган, она меҳрини кўрмаган эди. Ҳиқиллаб йиглаб юборди.

Кампир уни эти қочиб, фақат терию устухондан иборат қўксига босиб, елкаларини, бошларини силади. Жайронада

нинг қайноқ танаси онанинг кўксини илиттандек бўлди. Иссиқ нафаси димоғига урилди.

— Вой, болам, — деди у сергакланиб. — Юкли бўпсанку! Қаҳрингдан ҳам, меҳрингдан ҳам ўргилай, худо. Бу ёруғ дунёдан туёқ қолдирмай кеткан боламдан марҳаматингни аямабсан...

Хеч кимнинг галини олмай фарёд ураётган Зайнаб бирдан жимиб қолди. Кампирнинг кўзидан ёш дув оқиб кетди. У ўтиб кетган қариндош-уругларини, ўзига яқин билган қадрдонларини эслаб кўп йигларди. Аммо бирон марта Зайнаб унинг кўзида ёш кўрмаганди. Нима бўлди? Астойдил йигласа сўқир кўздан ёш келур дейишарди. Жайронани ҳовучида капалак ушлаб тургандек эҳтиётлаб бағридан бўшатди.

— Нордон нарса егинг келмаяптими?

Жайронана жавоб бермади. Ютинди.

Бошқоронгиларнинг давоси Фупромиддиннинг богида. Кечасими, кундузими ёш келинчаклар унинг боғига «ўгриликка» тушишарди. Фупром савоб учун боғига фақат нордон меваларни экканди. Олу-булу, кўксултон, тоғ ҳавосида ҳеч қачон пишмайдиган, ҳамиша кўм-кўк бўлиб турадиган, еганнинг тишини қамаштирадиган аччиқ олма, наъматак... Анорнинг ўзидан тўрт хили бор. Фупромиддин «ўгри»ликка келган келинчакларга ёлғондакамига «Ушла ўгрини» деб қўярди.

Зайнабнинг эри қўйлар қўзилай бошлаганда, айниқса, кечалари совлиқлар туққан боласини босиб шикастлаб қўймасин, деб қўлида батареяли чироқ билан отар оралаб юрарди. Зайнаб ҳозир шу чироқ билан Фупромиддиннинг боғига чиқиб кетди.

Кампир эртага болаларни равоч олиб келишга тоқقا юборишни кўнглидан ўтказиб қўйди. Лаблари пи chirларди:

— Э, қодир эгам, мен ёшини яшаган, ошини ошаган бир бенаво сўқир бандангман. Сендан ҳеч қачон ўзимга умр сўрамаганман. Энди сўрайман. Яна бир йилгина умр бер. Шугинанинг боласини тиззамга қўйиб ўтирай. Овозгинасини эшитай...

Жайронана дунёда шундай, бутун вужуди яхшиликка йўгрилган хотинлар борлигидан ўпкаси тўлиб энтикиб, энтикиб йигларди.

XXIII

Кейинги пайтларда Ҳожимурод ўзини қўйиб юборди, раҳбарликнинг ҳавосини олиб, катта-кичикни писанд қилмай

қўйди. Майда хўжаликларни аста-секин эмишга тушган. Аммо Мирвалига тиши ўтмай, нима қилсан тилини қисиб оламан, деб пайт пойларди.

Шошмай тур, сени бир маймун қилиб ўйнаташ, деди-ю, Мирвали телефон трубкасини кўтарди.

— Оқсоқол, бормисиз? — деди у. — Жуда соғинтириб қўйдингиз-ку. Битта гап бор. Телефонда айтиб бўлмаса ҳам айтавераман.

Ҳожимурод, қани, қани, айтинг, деб гапнинг давомини кутарди.

— Нурмат тоға масаласи.

Ҳожимурод Нурмат тоғанинг отини эшитиши билан, қани, қани, демай қўйди.

— ... Тошкентга бораман, машина беринг, деб олдимга кепти. Тошкентда нима қиласиз, отахон, десам, катта раҳбаримизга учрайман. Ҳамма гапни оқизмай-томизмай айтаман, дейди. Ҳой, бу шаҳдингиздан қайтинг, десам, агар ўттиз минг сўмни шу бугун... — Мирвали девор соатига қаради. — Шу бугун соат бирда олиб келиб бермаса, Тошкентга кетавераман, дейди.

Ҳожимурод жимиб кетди. Шиша идишнинг жиринглагани, сувнинг шилдирагани эшитилгандек бўлди. Дори ичяпти-ёв, деб ўйлади Мирвали. Эринмай кутиб тураверди. Охири Ҳожимуроднинг овози келди:

— Бирон ой сабр қилсин, шунча пулим йўқ.

— Менам шундай десам, кўнмаяпти.

— Бўлмасам, бундоқ қилайлик, — деди Ҳожимурод хаста товушда. — Сиз қарзга бериб туриш. Кейин суришиб кетамиз.

— Биринчидан, — деди Мирвали, — умримда, бола бўлиб шунча пул ушламаганман. Ойликка қараб қолган одамман. Иккинчидан, шунча пул бўлгани билан сизга бериб бўлмайди. Олиб, курортга қочиб кетасиз. Нима қилсин, Ҳожи ака? Нурмат тоға Тошкентга кетаверсинми? Хулласи, соат биргача уни ушлаб тураман. У ёғига кучим етмайди.

Мирвали шундай деб, трубкани жойига қўйди. У қилган ишидан ниҳоятда хурсанд эди. Ҳожимурод ўлса ҳам соат биргача шунча пулни тополмайди. Бу томонларда бирор унга пул бермайди.

Шу пайт совхоз идорасига олиб келадиган йўл бошида микроавтобус кўринди. Бу кинохроника машинаси эди.

Автобус Тошкентдан қай маҳал йўлга чиқсан экан, деб кўнглидан ўтказди. Бу пайт автобус унинг олдига келиб

түхтаган эди. Ундан режиссёр билан оператор тушди. Мирвали улар билан қадрдонларча күчөлашиб кўриша бошлади.

— Ҳа,—деди Мирвали ҳайрон бўлиб,— шу бугун йўлга чиққанмидинглар?

— Кечаки йўлга чиққандик, Мирвали ака, Жиззахда тунаб қолдик. Кино битди. Бир нусхасини олиб келяпмиз. Клубингизда ўзингизга кўрсатмоқчимиз.

Улар бошлашиб боққа киришди. Абдулазиз дастурхон тузаб қўйган эди. Киночилар учун сал орқароққа жой қилишни буюрди. Тўрт-беш киши бўлиб, югур-югур билан бирпасда жой ҳозирлаб, уларни таклиф қилиши.

Йигитлар йўлда роса ичишган бўлса керак, қовоқлари салқиб, оғизларидаги гаплари уқаланиб кетаётган эди. Мирвалининг имоси билан дастурхонга икки-учта шиша келтириб қўйиши. Режиссёр олинг-олингни кутмай, шишани очиб пиёлага куя бошлади. Бу галги келишида у ўзини жуда эркин сезарди. Ийманмасди. Чунки Мирвали ҳар қанча харажат қиласа арзидиган, уни тарихдан тарихга олиб ўтадиган рангли кино олиб келган. Энди унинг эркалигини ҳам Мирвали кўтаради-да.

— Идора ходимлари қай маҳал тушликка чиқади? — деб сўради режиссёр.

— Бирда, — деди Мирвали. — Нима эди?

— Клубда фильмни кўрсатсан. Механик борми? Агар йўқ бўлса, ўзимизда механик бор.

Мирвали телефон трубкасини олиб, телефончи қизга идора ходимларининг ҳаммаси соат бирда клубга киришларини айт, деб тайинлади.

Машина олдида нимадир қилаётган шофёрини чақириб, киномеханикни топиб кел, деб буюрди.

Тушлик пайтида саксон чоғлик одам клубга тўпланди. Чироқ ўчиб, экранда тоғлар кўрина бошлади. Бургут учяпти. Олислан учиб келаётган бургут яқинлашиб, бутун экранни эгаллади. Музика баланд пардага кўтарилди. Экранда «Кўёш фарзанди» деган ёзув пайдо бўлди. Яна тоғлар, шаршаралар, бир учи тоғлар орасига санчиладиган асфальт йўллар, дарё устида учайётган ўрдаклар, чексиз далалар, булутдек чанг кўтариб тоққа ўрлаётган эчкилар...

Экранда Мирвалининг юзи. У завқ билан куларди.

Машина тоғ йўлида. Рулда Мирвали.

Мирвали чўпонлар қуршовида. У янги туғилган қўзичоқни кўтариб, унга меҳр билан қараб турибди.

Мирвали ер сураётган бульдозер кетидан чангга беланиб боряпти.

У ветеран чоллар даврасида.

У чамандек очилган пахтазорда кезиб юрипти.

У иш кабинетида. Тун. Соат миллари учни кўрсатяпти. Мирвали ҳамон олдига чўт қўйиб нималарнидир ҳисобляяпти. Соат миллари бешни кўрсатмоқда. Мирвали совхоз картаси ёнида нималарнидир ўйлаб турипти. Соат миллари олтида. Тонг оқариб келмоқда. Мирвали дераза пардасини кўтариб, ташқарига қараб турипти. Тоғлар боши оқариб қеляпти. Мактабга кетаётган болаларнинг кувноқ товушлари эшитил япти. Унинг юзида табассум...

Поёни кўринмайдиган асфалт йўлдан эчки юклаган сон-саноқсиз машиналар ўтмоқда.

Мирвали Олий Совет мажлиси минбаридан нутқ сўзламоқда.

У тонг маҳал тоғ йўлида пиёла кетмоқда. Унинг қаршисидан офтоб чиқяпти. Гўё сал фурсатдан кейин қуёш билан учрашадигандек...

Экранда тоғлар, шаршаралар, чўққига ўрлаган эчкилар, йилқи уюрлари, серқатнов тоғ йўллари, чексиз пахтазорлар...

У қуёшга қараб турипти...

Музика авж пардага кўтарилади. Залда чироқ ёнганда ҳамма гур этиб унга қаради. Мирвали ҳаяжонини яширишга уринар, аммо лабининг таноби қочиб, ҳадеб илжаярди.

Совхоз фаоллари бирма-бир келиб, уни ажойиб фильм билан кутладилар. Мирвали режиссёр билан операторни бағрига босиб, раҳматлар айтди.

— Мана шу фильм лентаси сизга биздан эсадлик,— деди режиссёр.

Мирвали уларни Омонқўтонгача кузатиб, орқага қайтди. Кийиксовди момо ҳайкали олдидаги суплада янги тўн, янги дўппи кийган Эрали чавандоз орқа ўгириб ўтиради. Мирвали унга яқин келди. Қора Бахмал ҳайкал соясида кўксини ерга бериб уни қўриқлаб ётарди. У Мирвали келганидан сергакланиб ўрнидан турди. Чавандознинг эски кийимлари уралган тугунчани ёнига қўйиб, хотини унга овқат едиради.

— Ха, карвон, нима қилиб ўтирибсиз? — деди Мирвали.

Эрали индамади. Мирвалининг башарасига узоқ қараб турди, танимади.

— Мен Мирвалиман.

Эрали чавандоз унга яна қаради. Бари бир танимади.

Мирвали унинг ақлдан озганига ишонмаганди. Айёрлик қиляпти, деб ўйларди. Унинг жинни бўлиб қолганига энди ишонди.

- Яхши юрибсизми, чавандоз?
- Билмадим,— деди Эрали.
- Мен Мирвалиман. Рихсиев Мирвали.
- Эрали бошини тебратди.

— Мирвалини Бодомгул чақириб қабристонга олиб кеткан. Иккови Етимқишлоқ қабристонида қўшмозор бўлиб ётишилти. Кеча бориб Бодомгулга тиловат қилдим. Мирвалига мана,— деди у бош бармоғини икки бармоғи орасидан чиқазиб.— У ёмон одам, мени ўлдирган. Менга битта гўрлик жой бермади. Ҳалиям кўмилмай сарсон бўлиб юрибман.

Пастдан бир отлиқ чиқиб келарди. У Эрали чавандозни кўриб, от жиловини тортди.

— Бу ерда нима қилиб ўтирибсиз, карвон? Етимқишлоқда қиёмат бўляпти-ку, ҳамма ўша ерда.

Эрали сапчиб ўрнидан турди. «Яқинда Толибжоннинг жанозасидан келдим-ку. Нима, Мирвали яна кимни ўлдирипти? У шунака, одам ўлдираверади, ўлдираверади...»

Шундай деб илкис отта минди. Зум ўтмай туёқ товушлари эшитилмай қолди.

Мирвалининг бугунги кўрган ҳузур-ҳаловати ҳам бир бўлди-ю. Эрали билан учрашуви ҳам бир бўлди. Кўзига Бодомгулнинг қабри кўриниб кетди. Наҳотки унинг ўзи ҳам бир куни тупроқда ётади! Наҳотки...

У ҳеч қачон ўз ўлимни тўғрисида ўйламаганди. Шу топда ичгиси келди. Биронта дилтортар қадрдони билан ҳасратлашгиси, дардлашгиси келди. Аммо унинг дилтортар кишилари энди қолмаганди. Уларнинг ҳаммасини ўлдириб бўлганди. У боқقا кириши билан телефон қилиб, Ҳожимуродни сўради. Котиба отахонимизни область касалхонасига олиб кетишиди, приступ бўлиб, кабинетда йиқилиб қолдилар, деб жавоб қилди.

- Қачон? — деди Мирвали.
- Соат бирларда,—деб жавоб қилди котиба.

«Ўзим ҳам худди соат бирларда шундоқ бўлади, деб режалаштирган эдим. Нурмат тоганинг ўттиз минг сўми уни кўп балоларга гирифтор қиласди», деб кўнглидан ўтказди Мирвали.

У энг яқин, севган қадрдоним, дўстим деб атаган Толибжон абадий кўз юмиб ётган шу паллада унинг кўнглига

эрмак сикқанини қаранг! Мушук тутиб олган сичқонини аввал эзғилаб ўйнаб, кейин ейди. Ҳожимурод унга бамисли сичқон эди. Уни ана шундай ўйнатиб, кейин емоқчи. Ҳожимурод Мирвалининг истаган пайтида хап этиб ютадиган луқмай ҳалоли эди.

Дунёда хавфли душманинг энг яқин дўстингдир. Чунки ичингдаги сирингни билади. Албатта, бир куни сени сотади. Сотганда ҳам ултуржи қилиб, ичак-чавоқларинг билан қўшиб сотади. Бегонанинг йўриги бошқа. У қоронғи уйда пайпаслаб юрган сўқир. Овозингни эшитади-ю, ўзингни кўрмайди. Уни қоронғида топгансан. Қоронғида йўқ қилиб юбораверасан. Нима қилганингни қон ҳиди келгандан кейин биласан. Ҳожимурод ҳам қоронғида топилган «дўстлар» сирасига киради.

Агар Азроил бир қўлида пул, бир қўлида ханжар билан Ҳожимуроднинг йўлини тўсиб:

— Сенга пул керакми ё жон керакми? — деса, Ҳожимурод ҳеч иккilanмай, пул керак, дейди.

— Сени ўлдираман-ку, пулни нима қиласан, — дейди Азроил.

— Шу пулга ўзингни сотиб оламан, — деб жавоб қиларди Ҳожимурод.

Нурмат тоға тоғлар орасида ит кунини бошига солди. Бир ўқ билан унинг жирканч умрига нуқта қўйиши мумкин эди. Нурмат тоға қўлини қонга булғамади. Чунки у жонлини бежон қилиш гуноҳи азим деб биларди.

Ҳожимурод иримчи эди. Жума куни туғилган қизларнинг уйига совчи юбормасди. Булар неча эркак қўлидан ўткан, сифати айнигандан деб ишонарди.

XXIV

Исройлнинг ўлими Мирвалининг айни муддаоси бўлди. Унинг ўрнига зудлик билан СССР Олий Совети депутатлигига номзод кўрсатиш зарур. Шу жой Мирвалига насиб қиладиган бўлди. Мирвали зиммасидан соқит қилган Ўзбекистон Олий Совети депутатлигига Мирвали бешинчи совхоз директори, ўз одами Турдиевни мўлжаллаган эди. Катта раҳбарга бу тўғрида оғиз очганда, ўйлаб кўрамиз, деган эди. Унинг ўйлаб кўргани шу бўлдики, ўрнига Қодиров номзодини қўйди.

Мирвали сайловчилар билан учрашувни Қодиров алоҳида, бошқа жойда ўтказсин, деган гап чиқарди. Бу гапи ҳам ўтмади.

Бугун Чорчинорнинг маданият саройида депутатликка номзодлар билан учрашув бўлади. Мирвали Рихсиев Қодировнинг шарманда бўлишини истарди. Бунга тайёргарлик ҳам кўриб қўйганди.

Биринчи бўлиб Қодировни минбарга чақириши.

Мирвалининг таклифи билан йигилиш аҳли бир минут тик туриб Толибжон Усмонов хотирасига сукут сақладилар. Мирвали бу иши билан Толибжоннинг ўлимига менинг ҳеч алоқам йўқ, демоқчи бўлди. Унинг бу айёргарлини Маҳкамов билиб ўтиради.

— Гапни нимадан бошлишимни билмаяпман, — деди минбарда турган Қодиров. — Очифини айтсан, шу пайтгача нима ишлар қилганим, қандай лавозимларда ишлаганим, олган камтарона мукофотларим ҳаммаси қўлингиздаги таржимаи ҳолимда ёзилган. Менинг бирдан-бир ниятим, депутат сифатида сайловчиларим бўлмиш сиз, азиз меҳнаткашларни юртимизни обод қилиш йўлида ҳалол, пок, ҳеч иккиланмай, ҳар қандай тўсиқни енгиб ўтишга давъат қилишдан иборатдир.

Аҳолининг маънавиятини ошириш учун эса биз алоҳида ғамхўрлик қилишимиз керак. Қишлоқ хўжалигида одамлар «ишчи кучи» эмас, онгли меҳнаткашлар эканини баралла айтишимиз керак.

Марҳамат қилиб истаган пайтингизда ҳузуримга келиб, ўзингизни ўйлатган, қийнаган масалаларни бемалол айтишингиз мумкин.

Қодировга деярли саволлар бўлмади. Фақат бардам бўлинг, ўз ҳуқуқингизни билинг, зўравон хўжалик раҳбарларидан чўчимай ишланг, деган талаблар бўлди, холос.

Ана шундан кейин Маҳкамов, биринчи депутат билан учрашув яқунланди, танаффусдан кейин СССР Олий Совети депутатлигига номзод Мирвали Рихсиев билан учрашув бўлди, деб эълон қилди.

Мирвали танаффус пайтида учта автолавқага савдони бошлишга рухсат берди. Лавкаларда бу ердаги кўпчиликнинг тушига ҳам кирмаган ноёб моллар бор эди. Россиядан олиб келинган ичи қизил, бақлажондек йилтироқ калишлар, Мирвалининг бисотида сақланган, каптар тезаги деб аталган ҳақиқий тўқсон беш чойлар, қишлоқ аёлларининг жони

бўлган ҳар хил баҳмаллар, ҳатто ҳалқ артистларининг ҳам тушига кирмаган Ягудай атласлар, пахта гулли чойнак-пиёлалар, «Келини кийсин, қайноаси куйсин» деб агалган крепдешин атласлар бор эди. Қанораларга осилган мол, қўй, ғоз гўштларини сотишга рухсат берилди. Бу гўштлар яrim баҳода сотила бошлади. Эллик фоиз нархини бирлашма ўз гарданига олган эди. Тоғдан олиб келинган яшик-яшик олмалар, ноклар, узумлар эса текин.

Мирвали ана шундай қўли очиқлиги билан Қодировни доғда қолдирмоқчи бўлганди.

Учрашувга раислик қилаётган Маҳкамов ишончли вакилга сўз берди.

У икки оғизгина гапириши билан пастидагилар қарсак чалиб, унинг гапиришига имкон бермадилар. «Бу гапларни ўзимиз биламиз. Нима қиласан уни бизга тушунтириб», — деган овозлар эшитилди пастан.

Навбат депутатликка номзод Мирвали Рихсиевга берилганда, у ниҳоятда «камтарлик» қилди.

Нимаики қилган бўлсам, мана, кўз олдингизда кўриниб турипти. Мен бу ишларни ҳалқимга эсадалик бўлсин, деб қилдим. Эндиғи қиладиган ишларимдан гапирсан дуруст бўлади.

Бу тоғларнинг турган-битгани — хазина. Қанчадан-қанча олма, ноклар, анорлару олхўрилар, шафтолилар тўкилиб, неснобуд бўляпти. Ана шуларни қишига асраш имкони бор. Тоғ ораларида ҳар камарлар борки, минг-минглаб тонна меваларни йил бўйи сақлаш имкони бор. Ўн битта камар бор экан. Ҳар бирига йигирма-ўттиз минг тоннадан мева жойлаш мумкин экан. Ана шуларни пулга чақсанг, эҳҳе, миллиард сўмдан ҳам ошиб кетаркан. Минг афсуски, бизда бу меваларни терадиган одам йўқ. Ташқаридан одам ёлласак, улар кўнгилдагидек ёлчитиб ишламайдилар. Дараҳтдаги меваларни кўлда териш, ўрнига калтак билан қоқалилар. Заха бўлган меваларни асраб бўлмайди. Агар шу муаммони ҳал қилсак, итимизнинг туваги ҳам олтиндан бўлиб кетади. Қорамол масаласи бизда жуда жиддий масала ҳисобланади. Пастанда — текисликда деярли еримиз йўқ, десак ҳам бўлади. Сигир деган жонивор тоққа мослашмаган.

Бу масалада кўп ўйладим. Жиззах обlastida Америкадан кўтос олиб келиб кўпайтиришипти. Уларга жуни ноёб бўлган эчкилардан бериб, элликтасини оляпман. Бу жониворлар сергўшт. Ундан ташқари, қишида ҳам қор тагидан овқатини топиб еяверади. Қалин қор босган жойлардан икки уч, ҳатто тўрт метр қор тагини ковлаб кириб кетади. То кўкатга етма-

гунча ковлаб бораверади. Сутиnihоятда шифобахш.

Мирвали бир оз түхтаб, яна нималарни айтсамикин, деб туриб қолди.

— Менингча, шу гапларим етарли. Энди гапни сиздан эшитайлик. Саволларингиз бўлса, тортинмай айтаверинглар.

Ўрта қатордан кексагина бир озғин киши ўрнидан турди.

— Қилган, қилаётган ишларингга гап йўқ. Ҳамма ишинг паратка. Пахта ҳам, ғалла ҳам, чорваю боғларинг ҳам, ёмон кўздан асрасин, пишиқ-пухта. Аммо бир нарса ҳамманинг бошини қотирган. Тоққа боролмай қолдик, укам. Тоғда ўлим кўпайиб кетди. Ҳар куни битта-иккита одам ўляпти. Сен, укам, ҳар куни тоққа борасан, текшириб кўрмадингми, бу ўлимларнинг олдини олишнинг иложи йўқми. Равшанбек ҳам дом-дараксиз кетди. Неваралар рўзгордаги эчкиларни тоғда боқишарди. Уларни ҳам юбормай қўйдик. Эчкилар маъраб, ҳовлинни бошига кўтариپти. Шу тўғрида бирон тайинли гап айтсанг бўларди.

Мирвали дарров жавоб қилди.

— Бу иш хукумат текшируvida. Яқин орада ички ишлар вазирлиги билан обком комиссияси ўз хулосасини айтади. Бу масалада мен ҳам раҳбаримиздан танбех эшигтанман. Яна қандай саволлар бор?

Соқоли оппоқ, негадир қошлари қопқора, етмишлардан ошган бир қария ўрнидан турди.

Учрашувни бошқараётган Маҳкамов унга:

— Қанақа саволингиз бор, отахон, тортинмай бераверинг,—деди.

Чол қошини силаганча:

— Саволим йўқ, икки оғизгина насиҳатим бор, холос, — деди. — Айтсан бўлаверадими? Эрали чавандозни нима қилдинг? Отини олиб, ўзини ертўлага қамабсан. Қамаб қўйиб, ҳолидан хабар олмай қўйибсан. Бечора девона бўлиб қопти. Иккинчи бунақа қилма, болам. Обрўйингга путур етади. Насиҳатим — шу. Очган дўконингдан калиш билан лўнқа кўк чой олдим, раҳмат.

Чол гапини тугатиб, жойига ўтирди.

Бошқа савол берадиган, сўзга чиқадиганлар бўлмади. Ишончли вакил яна гап бошлаган эди, одамлар уни тушириб юборишиди.

— Бўлди-да. Гапирилмаган нима қолди. Савол ҳам бўлди, жавоб ҳам бўлди. Ҳатто насиҳат ҳам бўлди. Гапни резинка қилиб чўзиб нима қиласан.

Маҳкамов учрашув аҳлига мурожаат қилди:

— Энди учрашувни якунласак, розимисизлар. СССР Олий Совети депутатлигига номзод Мирвали Рихсиевнинг номзодини қувватлаймиз, деган ўртоқлар қўлини кўтарсин. Раҳмат. Демак, аксарият номзодни қувватлади, деб ҳисоблаймиз. Протоколга шундай деб ёzsак, розимисизлар. Шу билан учрашувни якунлаймиз.

* * *

Мирвали Абдулазизга, бирор сўраса, ҳали келгани йўқ, деб айт, деди.

Абдулазиз уни ечинтирар экан, дастурхонга тайёргарлик кўраверайми, деди.

— Мабодо жинни-минни бўлиб қолганинг йўқми, — деди энсаси қотиб Мирвали. — Сайлов бўёқчининг нили эмас, дарров бўладиган. Сайлов протоколини Тошкентта юборишиади. Агар сайловда фирромлик қилинган бўлса, одам келиб текшириб кетади. Қачон дастурхон ёзишни сенга ўзим айтаман. Дастурхон ёзишга ҳали бирон ҳафта бор. Балки ўн кун... Бор, кўзимни олдида безрайиб турма...

Дунёда кутиш ёмон. Бир минутнинг қанчалик узоқ вақт экани кутиш пайтида билинади. Кутиш азобини уч нарса билан босиш мумкин. Бири — ичиш, бири — ухлаш, бири — ишқ ўйинига андармон бўлиш.

Мирвали келди-кетди бўлиб турган бу пайтда ичолмасди. Телефон тинимсиз жиринглаётган дақиқаларда ухлаёлмасди. Бу азобли онларни фақат Седонанинг қайноқ огушида ҳамма нарсани унутиб ўтказиш мумкин эди.

Боя Абдулазиз уйғотиб юборган маҳалда тушида отасини кўраётган эди. У туман орасида аранг кўринар эмиш. Гоҳ ўзига ўхшармиш, гоҳ ўхшамасмиш. «Худо ярлақаб турган шу кунларда, болам, таҳоратсиз юрма, зинодан нафсингни тий», деярмиш.

Тушдами, ўнгдами бари бир, ота гапи гап. Демак, Седона ҳам дардига эм бўлолмайди. Кутиш, кутиш, фақат кутиш керак.

Бирор келади, бирор кетади. Унга у керак, бунга бу керак. Мирвалининг бош қашишга қўли тегмай қолди.

Нихоят, тўрт кун ўтиб, бешинчи куни кечқурун телефонда, бугун сайлов натижасини эълон қилишади, соат ўнларда кутинглар, дейишиди.

У дастурхон тузатишга рухсат бераркан, ҳеч нарсаны аяма, нимаики ғамлаб қўйган нарсанг бўлса, барини дастурхонга торт, деб тайинлади.

Мирвали орден-медаллари тақилган оҳорли костюмини кийиб чиқди. Сал дадилроқ бўлай, деб бир пиёла конъяк ичиб олди. Ҳар хил қаланғи-қасанғилар бош сукмасин, биринчи постга ёрдам қилсин, деб иккита бақувват йигитни ўтқазиб қўйди.

Соат ўн бирдан ўтганда вакиллар кириб келишиди. Ўтирамай, қачондан бери тик турган етмиш чоғли мезбонлар хушхабар олиб келган вакилларни чапак чалиб кутиб олишиди.

Мирвали икки кун олдин Бухородан олдириб келган қимматбаҳо кимхоб чопонни билагига ташлаб, иккита Бельгия костюмини илтаги билан ушлаб турган йигитларни бошлаб, вакиллар истиқболига чиқди.

Сайлов натижаларини хабар қилиш учун округ комиссияси раисининг ёрдамчиси Хонкелди Эргашев бошчилигида Варганзе сайлов участкасининг раиси Гелди Байрамов, Қора тепа сайлов участкасининг котиби Бобо Сангиновлар вакил қилиб юборилган эди.

Мирвали кимхоб чопонни кийдирмоқчи бўлиб Эргашев томонга юра бошлади.

— Ўртоқ Рихсиев, андак сабр қилинг. Шу тўн билан костюмларни бизга олиб келганимисиз. Аввал сайлов натижаларини эълон қиласайлик, ана ундан кейин тўнни киямиз, — деб уни тўхтатди.

Мирвалининг кимхоб тўн ушлаб турган қўллари тутқанони бор одамнинг қўлидек титрай бошлади. У тўннинг ерга тегиб турган жойидан этигининг пошнаси билан босиб силтаб тортди. Тўн йиртилмади. «Сайланмади» деган сўзни эшитгандай ёқ билакларини куч тарқ қилганди. У қалин мол терисини ҳам силтаб йирта оларди. Энди зар қўшиб тикилган оддий баҳмални йиртишга ҳам ҳоли қолмаганди. У тўннинг бир енгини босиб туриб янада қаттиқроқ тортди. Енг чокидан сўклиб, осилиб қолди.

— Буни атайин уюшгиришган! — деди у титраб-қақшаб.

У тўнни судраганча вакил Эргашев томон ўдағайлаб борарди.

— Ўзингизни босинг, йигит, сиёсат билан ўйнашманг, — деди Эргашев босиқлиқ билан.

— Йўқол! — деди Мирвали мушт кўтариб. — Кўзимга кўринма, абллаҳ!

Эргашев шунча ёшга кириб, ҳали бирордан бунаقا ҳақорат эшитмаганди.

— Мени сенламанг. Мен сизлаб гапиряпман. Менинг сиз тенгти ўғилларим бор. Ўнг қулогингиз билан ҳам, чап қулогингиз билан ҳам эшитиб қўйинг.

— Нима, эшитмасам, қулогимни қирқиб олармидинг?!

Эргашев ўзини босди. Шунча одам ичиди бу одобсиз, ўзидан кетган безори билан ади-бади айтиб ўтиришни ўзига эп кўрмади. Қўлидаги ичиди протоколи бор папкани стол четига қўяр экан:

— Жирилламанг. Бу папкадаги қофозда сизнинг баҳоингиз ёзилган, — деди.

У шундай деб орқасига бурилди-ю, бошқа вакиллар билан чиқиб кета бошлади. Унинг оёги ёнига келиб тушган бир шиша конъяк пўкиллаб синди. Ҳаммаёқни конъякнинг қўланса ҳиди тутиб кетди.

Хеч кимдан садо чиқмасди. Икки соатдан бери дастурхондаги ноз-неъматларга қараб тамшаниб ўтирганларнинг бир қисми зиёфатдан умидини узиб чиқиб кетди.

Мирвали вакилларнинг орқасидан уят, жуда ҳам уят сўзлар билан сўкиниб қолди.

— Аблаз! — деб бақирди Мирвали. — Ол, бу тўнни! Улар тўн эмас, кафан кийиши керак!

У дастурхондан арақ олиб, икки марта пиёлани тўлдириб ичди.

Шу пайт Абдулазиз келиб, унинг қўлидан енги сўкилиб кетган тўнни оларкан:

— Ҳожимурод aka қасалхонадан телефон қилиб, Мирвалини депутат бўлгани билан менинг номимдан табриклаб қўй, деб айтдилар.

Мирвали жирканиб:

— Тфу! — деди афтини буришириб.

У гандираклаб бориб, дастурхонни бир тортган эди, устидаги ноз-неъматлар битта қолмай ерга тушди. Ноёб чинни идишлар, билур қадаҳлар, арақ-конъяклар чил-чил бўлди. Ҳали ҳам кетмай, дастурхондаги ажойиб таомлардан умид узолмай турганларга қараб бақирди.

— Йўқол ҳамманг! Мирвалининг бели синди, энди қад-

динни ростлай олмайды, деб ўйлаяпсанларми?! Мирвали ҳали ўзини күрсатади.

Қолган мәхмөнлар туз татимай, бирин-кетин тарқаб кетишиди.

Хамон илгақда костюм күтариб турған йигитлар, буни нима қилайлик, деб унга қараб турардилар.

— Бугунги қора кунимдан сенларга эсдалил.

Мирвали гандираклаб бориб, ариқ бўйига келгандаги иккىлди. Абдулазиз ҳар қанча уринмасин, уни күтариб сўрига чиқара олмади. Охири сўридаги гиламчани ерга тўшаб, уни ётқизди.

Мирвали ўзига келиб, уйғонгандаги тонг отишига ҳали анча бор эди. У Абдулазизга, Насим полвон билан Жаъфарни чақир, деб буюрди.

Бирпасдан кейин озроқ кайф қилган Насим полвон билан Жаъфар «лаббай, хўжайн!» деб олдига келишиди.

— Ёнингга Раҳаб полвонни олиб, ҳозир учта «Нива»нинг бакларига бензин қўйларинг, ҳар қайсиносига икки канистрдан бензин солиб келларинг! Чаққон-чаққон қимиранглар, тонг ёришмасдан тоққа кетишимиз керак,—деди.

Уларнинг учови:

— Хўп бўлади, хўжайн, — деб шошиб чиқиб кетишиди.

Улар то ишларни битказиб келгунларича Мирвали пўлат сандиқ — сейфни очиб, пачка-пачка пулларни, фаяқат Москвага боргандаги ишлатадиган долларларни брезент қопчиққа ташлай бошлади. Кейин сейфнинг кичик хонасига калит солиб очиб, оқ пошшонинг суврати туширилган ўн сўмлик тилла тангларни, марвариду дурларни, аёлларнинг турли тақинчоқларини, Бодомгул ўлганда бўйнидан ечиб олган ҳар бири нўхатдек келадиган шода-шода дурларни, қулоқларидан, бармоқларидан чиқариб олган билагузук, зирақ, узукларни ҳам қопчиққа ташлади. Абдулазизга, қишилик, ёзлик кийимларимни чемоданга ташла, деб буюрди. Ярим соатга қолмай, учта «Нива» боққа кириб келди.

— Аблаз, битта мошинга кўрпа-тўшакларни жойла! Биттасига менинг қишилик кийимларимни, этикларимни жойла! Иккала милтиқни ҳам, пачкаси бузилмаган ўқлар қанча бўлса, барини опчиқиб, чемоданим жойланган машинага солиб қўй! — деб амр қилди.

Ётоқдан тўрт киши бўлиб чоғроқ бир сейфни күтариб чиқишиди. Уни ҳам милтиқ ёнига жойлаштиришиди. Сейфда

«Варшава—1876» деган ёзув бор. Уни Исройлга күчиб кетаётган дўсти бериб кетган. Бу сейфнинг сир-синоатлари кўп эди. Уни биргина Мирвали биларди. Ички бўлими ҳам худди шу битта калит билан етти хил усулда бураб очиларди. Энг охирги бурашда сейф даранглаб овоз чиқарали. Мирвали тиллоларни шу сейфда сақларди.

Ўзи бошқарадиган машинага чемодани, брезент қопчиқни жойлаттириди.

Мирвали Насим билан Жаъфарни ёнига чақириб: «Икковинг ҳам мен билан кетасанлар, Жаъфар, сен бугуноқ мени ташлаб, марказга қайтиб келасан. Аблазга кўз-кулоқ бўлиб турасан. Боя «Нива» миниб келган бола қаёққа кетганимизни билмасин. Аблаз, сендан мингдан-минг розиман, вақтбевақт хафа қилган бўлсан, кўнглингдан чиқариб юбор. Сен пиширган овқатларнинг ҳали кўп хумори тутади. Кўмиб кўйган нарсаларимнинг ҳидини чиқарма, ит бўлиб қўриқла», деб тайинлади.

У энди бу боғни қайта кўрмаслигини билади. Шунинг учун дараҳтларга, ёзин-қишин балиқлар сакраб ўйнайдиган ҳовузга гамгин бир назар ташлаб, хўрсиниб қўйди.

Мирвалининг ўзи брезент қопчиқ, чемодан, милтиқ жойланган машинага ўтириди. У кабинадан бошини чиқариб: «Омин!» деб юзига фотиҳа тортиди.

Учта «Нива» Тахти қорача довонидан ошиб, Варганзе йўлига бурилганда тонг ёришиб келаётган эди. Йўлларни туман босган. Ҳаводан ёмғир ҳиди келяпти.

Бу жойларнинг об-ҳавоси бекарор. Ҳозиргина офтоб қиздириб турган това тошларга бирдан шатир-шутр қилиб ёмғир қуйиб, шу заҳоти яна буғга айланиб, ҳеч нарсани кўрсатмай қўяди.

Йўл бошлаб келаётган "Нива" уч марта сигнал бериб четга чиқди.

— Нима бўлдийкин? — деди Мирвали ташвишланиб. У йўл ўртасида ҳаллослаб келаётган Насим полvonни кутиб турди.

— Ишлар чатоқ, хўжайин. Орқага қайтмасак бўлмайди. Радиони буриб қўйинг.

Мирвали машина эшигини очиб, радио тугмасини босди. Шу маҳал тепага келган қора булат орасида кўкимтири чақин чақди. Радио қитирлаб, ҳеч нарсани эшишиб бўлмади. Бундай пайтда радио қўйса, лампалари куйиб кетади. Мирвали

радиони ўчириб, машинадан тушди. Ҳаллослаб келган Насимга ўдағайлади.

— Гапирсанг-чи, тил-забонинг борми, даюс!...

— Акахонимиз Шавкат Раҳимович бизни ташлаб кетибдилар.

— Қаёққа кетибди? Дурустроқ гапирсанг-чи!

Насим полвон ютиниб, умидсиз бир аҳволда, деди:

— Бандаликни бажо келтирибдилар.

Мирвалининг кўзига дунё зимиston бўлиб кетди. Энди қаёққа боради? Кеча сайлов комиссияси аъзоларига қилган муомаласи, уларни ношоён сўзлар билан ҳақорат қилиши қадрдони Шавкат Раҳимович орқасида суюнчиқ бўлиб турганидан эди. Бугун шунча йил беармон яшаган, ковлаб тамом қилиб бўлмайдиган бойликлари кўмилган ҳазинани қазиб олиш умиди шу отахонига суюнганидан эди. Энди у йўқ. Қадрдон боққа ҳам йўл бекилди. Шавкат Раҳимович ваъда қилган иккинчи "Олтин юлдуз" ҳам йўқ.

"Мени душманларингга ўқ қилиб отдинг. Сенинг амал курсингга кўз тиккан рақибларинг устидан қанчалаб юмалоқ хатлар ўюштирдим. Сени отам дедим. Садоқатли итинг бўлиб хизматингни қилдим. Ичингда шунаقا тузалмас дардинг бор экан, бир оғиз айтиб қўймайсанми! Ўзинг-ку пишиб турган экансан, нима қиласдинг мени душманларингга гиж-тижлаб. Сенга ишониб иссиқ ўрнимни совутдим. Энди на борадиган жойим, на ётадиган бошпанам бор.

Бу тоғларда ҳеч ким мени уйига киритмайди. Бошпана бермайди.

Мирвали на олдинга бора оларди, на орқага қайта оларди. Ҳозир у жаҳл устида ҳамма айбни Шавкат Раҳимовичга ағдаряпти. Бундан тўрт кун олдин устози унга: «Энди менга суюнманг, ўз йўлингизни ўзингиз топиб юринг, ўғлим, — деб очиқ айтган эди. — Сиёсий бюорода бугун-эрта мени муҳокама қилишади. Ташқи ишлар вазири, қадрдон дўстим чет элга кетаётганда атайнин Тошкентда тўхтаб, «Ўзингга эҳтиёт бўл. Энди менга суюнма», деб очиқ айтиб кетганди».

Мирвалининг олдida белгисиз йўл, орқасида эса ё қамоқ, ё тоғларда қашқир бўлиб яшаш қолди. Умр бўйи йиққан олтину жавоҳирлари, қоп-қоп тилла танглари, долларлари эндики қора кунларига керак бўлармикин?

— Хўжайин, қаёққа юрайлик? — деди Насим полвон.

— Орқага қайт!

У шундай дедио, орқага қайтиб нима қилишини, қаёққа боришини ўзи ҳам билмасди. Район милицияси кечасиёқ тоққа ўз одамларини юборган. Мирвалига бу хабар аллақачон етиб келганди. Милиция одамларига Мирвали билан қочганлар тогда бўлса тогдан, форда бўлса фордан тутиб келинглар, деб буюрилган.

Азизбек деган бир нораста гўдак унинг пайига тушган. Онаси билан дадасининг қасдини олиш учун кечасию кундузи қўлида милтиқ билан унга эргашиб юрибди.

Мирвали машиналарни тошлар панасида қолдириб, йигитларга шу жойдан жилмай туринглар, деб тайинлади.

У йўл ёқасида юз-кўзларини қулоқчин билан яшириб, ўтган-кетган машиналарни кузатиб ўй ўйларди.

XXV

Тоққа элаб ўтган қор кунгай тарафда тушга қолмай эриб кетди. Фақат терскай тарафлардаги ўнгирларда унча-мунча қор тўпланиб турипти.

Довонда қатнов тўхтамаган. Кўпроқ оғир юқ машиналари қатнаяпти. Юрак ютган шофёрларгина онда-сонда енгил машина миниб ўтадилар.

Ёзи билан гавжум бўлган автобус бекатлари ҳувиллаб қолган. Энди бу жойларда мева-чева, равочу кийикўтлар сотадиган болалар кўринмайди. Ҳар замонда совуқда диргизлаб, тўрт-бешта какликни қафасда ушлаб турган болалар кўриниб қолади, холос.

Геологлар қишилик «каникул»га кетишган, практикадаги студентлар ҳам йўқ. Хуллас, тоф жимжит.

Қор босган тепаликлардаги какликлар дон излаб ёнбагирларга тушиб келяпти. Етимқишлоқ болалари мактабдан қайтишда бир-иккитадан каклик тутиб келадилар.

Азизбек товуқхонани атайлаб каклик боқадиган жойга айлантирган. Унда ҳозирнинг ўзидаёқ қирқ-элликтacha каклик бор. У ҳафтада бир марта Қоплонбоп бозорига каклик олиб бориб, сотиб келади. Ҳар қалай, кампир энаси билан рўзгорни эплаб турипти. Ўқишдан келиши билан милтиқ кўтарганича тоққа қараб кетади. То қоронги тушгунча беш-олтита каклик уриб келади. Тирик тутганларини алоҳида халтада авайлаб кўтариб келади. Отиб олганлари рўзфорга, бирлашма тарафдан

келадиган какликхўларга сотишга ярайди. Тирик тутганлари-ни товуқхонага қамайди.

Қиши пайтлари тоғли йигитлар «жумалик» ўйнайдилар. Ўн-ўн беш жўра ҳафтада ўз уйидаги зиёфат беради. Улар албатта Азизбекдан каклик сотиб олишади. Тоғликлар қиши палласида меҳмон чақирганда дастурхонда каклик гўшти бўлмаса, мезбонни курумсокликда айблаб кетадилар.

Азизбекнинг бир эмас, учта ов милтиги бор эди, биттасини дадаси тоққа олиб кетган. Бу милтиқларни отаси Равшанбек совхоздан мукофотга олганди. Яхши чўпонларни қўпинча милтиқ билан мукофотлашарди. Милтиқ чўпонга зарур қурол. Тоғда нима кўп, бўри кўп. Милтиқсиз чўпон қўйни бўрига олдириб қўяди.

Азизбек муштдек боши билан рўзгор тебратарди, болалигигидаёқ бирдан катта бўлиб қолганлардан эди. Куз кириши билан қишлиқ озиқ-овқатни фамлаш, ўтин-кўмир топиб келиш, уйнинг нураган деворларини суваб, том шиферларини шамол учирмасин, деб тош бостириш ишларининг барини ўзи қиласади. Унинг қарашибадиган, ёрдам қўлини чўзадиган уруғлари йўқ эди. Ўзинг учун ўл етим, деган гап айнан шу Азизбекка тўғри келарди.

Бу йил каклик сероб бўлишини ким билибди, дейсиз. Азизбек эрталаб тонг саҳарда туради. Маҳалла болалари ҳали уйқудан гурмаган пайтларда елкасида милтиқ, қўлтиғида қоп билан изгиринда қорли чўққилар томон ўрлаб кетади. Бу маҳал совуқ авжиди. Дараҳтларнинг яланғоч новдалари булдуруқдан оппоқ бўлиб кетади, това тошлар бети упа сепилгандек қиров билан қопланади. Оёқ остидаги қорлар худди амиркон кавишидек ғарчиллади. Дараҳт шохларига осилиб қолган сумалакларга тегсанг жаранглаб кетади. Бу пайтларда тоғ ўнгирлари, жарликлари шу қадар жимжит бўладики, ёнғоқ чақсанг ўнгирнинг нариги томонида акс садо беради.

Азизбек тонг ёришиши билан тоғ тепасидан реактив самолёт учуб ўтишини билади. Унинг қулоқни кар қилувчи овози тоғ жониворларини чўчитиб уйғотади. Ана шундан кейин бу томонларда ҳаёт уйгонади. Хонадонларда сигир-бузокларнинг маърагани, ўтин ёрган, сувга чиққан одамларнинг ҳовуз бетидаги музни ёраётгани, товуғини тулки олиб қочган кишиларнинг сўкиниш товушлари эшитилади. Қуёнлар уяларидан чиқиб қочадилар. Туни билан изғиб ови юришмаган

тулкилар яна ташқарига чиқадилар. Музда учолмай карахт бўлиб қорда судраладиган какликларни уяларига ташиб кирадилар.

Эртанги изгиринда қор бети қотади. Оёқ изи тушмайди. Азизбек тепаликни ошиб ўтаётганда олдидан тулки чиқиб қолди. У типирчилаб турган какликни тишлаб олган. Азизбекни кўриши билан ён томондаги форга кириб кетди. Демак, шу яқин орада каклик бор, деб ўйлади Азизбек. Тош орқасига ўтиб, пастга қаради. Тўрт-беш каклик қор устида типирчиларди. Азизбек яқинига борса ҳам улар қочмади. Қип-қизил кўзларини жавдиратиб унга қараб туришарди. Бу какликлар қор совугида қаноти карахт бўлганидан учолмай кўкси билан сурилиб ҳолдан тойған эди. Азизбек биттасини олмоқчи бўлган эди, оёғи музлаб қорга ёпишиб қопти. У ёнидан пичоғини олиб, оёққа ёпишган музни чатнатиб кўчирди. Оёғида данакдек муз осилиб турган какликни қопга солиб, бошқаларини ҳам ана шундай қилиб муздан ажратди. Бешта каклик қоп ичиди бирининг тафти бирига уриб, типирчилай бошлади.

Азизбек яна пастликка эна бошлади. Одам бўйи тош панасида ўн чоғлик каклик бир-бирига қапишиб қимиirlамай туришарди. Фақат уларнинг бошларигина қимиirlади. Одам шарпасини сезган жониворлар безовталаниб ёнгиналаридаги тешикка кирмоқчи бўлишар, аммо бир-бирига халақит бериб киришолмасди. Азизбек битта-битталаб уларни териб қопига солди.

Кечқурун Турсунбой тога яқшанба кунига меҳмон чақирганини айтиб, шанбага йигирмата каклик топиб кўй, деб тайинлаб кетган эди. Мана, ови бароридан келиб, Турсунбой тога айтган какликлар осонликча топилди.

Қайдадир бўри улиди. Унинг ёқимсиз, этни жимиirlатадиган хунук товушидан Азизбек сесканиб кетди. Ҳар эҳтимолга қарши милтигини ўқлаб кўйди.

У энди орқасига қайтмоқчи бўлиб турганда тош орқасидан бир гала каклик кўтарилди. Азизбек милтиқни шайлаб тепасидан ўтишини кута бошлади. Какликлар яқин келиб қолди. Азизбек мўлжалга олиб туриб, кетма-кет иккала тепкини босди. Тоғлар қалдираб кетди. Қор устига тўртта каклик тап-тап қилиб тушди.

Азизбек уларни териб оларкан, энди бас, мўлжалдан ошиб кетди, бир овчи тўртта каклик отиши мумкин, деган қоида бор, қўлга тушсан, милтиғимни олиб қўйишади, дедида, орқага қайтди.

Катта эна печкага ўт қалаб, чой дамлаб, неварасини кутиб ўтиради. Азизбек қош-киприлари булдуруқдан оқариб кириб келди. У қопдаги какликларнинг тиригини товуқхонага қамаб, ўқ еганинни қопқоқли пақирга солиб супага олиб чиқиб қўйди. Совуқда айнимай туради, деб атайин шундай қилди.

Кампир боя Азизбек чиқиб кетганда эчкини соғиб, чўян печкага қозон осиб сут пишириб қўйган эди. Бир коса қайнок сут билан нонни неварасининг олдига қўйди.

— Нон тўғраб еб ол, болам. Сенга ҳам қийин бўлиб кетдида! Менга қара, энди тонг саҳарлаб овга чиқиши бас қил. Бир амаллаб кунимиз ўтиб қолар. Аёзда ўпкангни шамоллатиб, дардисар бўлиб юрма, тағин. Ов қилсанг, кундузи тоқча чиқ.

Азизбек индамади. Ичиди, э, эна-я, аёзли саҳарда карахт какликларни тутиш осон бўлади-да, деб қўйди.

Дарҳақиқат, кундузи баданига иссиқ ўтган каклик серҳаракат бўлади. Овчига чап беради.

Қишлоқ мактабининг фақат бошланғич синфларида дарс бўлаётган эди. Юқори синф болаларини Мирвали сентябрь ўрталаридаёқ адирга пахта теримига ҳайдаб олиб кетганди. Азизбекни энасига қарайдиган ҳеч кими йўқ, деб пахтага олиб кетишмаганди. Қишлоқда Азизбекнинг ўз тенгиларидан ҳеч ким йўқ.

— Энажон, — деди Азизбек. — Тирик какликларни юзтага етказиб олай, кейин овга чиқмайман. Мана шу юзта каклик билан қишини чиқазиб оламиз. Боқиб, яхшилаб семиртириб олсам, биттаси ўн сўмдан кетади. Пулига сигир олиб бераман.

— Йўқ, йўқ, болам. Сигирни эплолмайман. Сигирнинг ўзига яраша ташвиши бўлади. Куруқ хашак билан мол боқиб бўлмайди. Ем керак, кунжара керак. Қайдан оламиз? Қишилласида тагини ким тозалайди, кечалари ким ундан хабар олади. Шу биттагина эчки икковимизга етиб турибди-ку.

Азизбек ўзиникини маъқулларди:

— Бўлмаса, ранги телевизор оламиз.

Кампир, ўзинг биласан, болам, деб қўя қолди.

— Юзта каклик боқаман дейсан, донни қайдан оласан?

— Долимбой бобомдан эшагини сўраб олиб, Қоплон-бопдан дон олиб келаман.

Кампир шу топда минг хил хаёлларга бориб-келиб ўтиради.

«Шу болагинанинг ота-онаси ўлмаганда қандоқ йигит бўларди-я! Оёғидан ўт чақнайдиган, эпли-шудли йигит бўларди. Дадаси албатта ўқитарди. Бу мияси бутун бола, билмадим, қандоқ бўлиб кетарди. Бечора, битта ногирон бувисини ташлаб кетолмай, ўзини ўтга-чўқقا уриб, тирикчилик пайига тушиб кетган. Э, тақдир. Мунча ҳам қаҳри қаттиқ бўлмасанг-а!»

Азизбек энди ўн тўрт ёшга кирди. Аммо гап-сўзлари, ҳаракатлари катта одамларникига ўхшайди. У ўйин-кулгини билмасди, болалардек яхши кийиниш, эркалик қилишни ўйламасди. Кимга ҳам эркаланарди? Синфдошлари алла-қачон жинси кийиб, соат тақиб юришилти. Ҳатто биттаси қоплама тилла тиш ҳам қўйдирган. Ҳаммасининг уйида магнитофони бор. Аллақачон рангли телевизор олишган. Уларнинг дадалари нима дейишса, олиб беришади. Бунга ким олиб берарди? Азизбек фақат энасини ўйларди. Қарип қолди. Очин-тўқин қолмаса, кўйлагига ямоқ тушмаса, маҳалла маъракаларига чиққанда бир чеккада қимтиниб ўтирумаса, дейди. У ўзини ўйламайди. Шу биргина суюнчигим, энам зориқмаса, дейди. Болалиги ана шундай тирикчилик ташвишлари билан ўтиб кетди.

Кампир эртасига саҳарда невараасининг йўлини тўсиб овга чиқазмади.

— Қўй, болам. Борма. Совуқ заптига олган. Бирон жойда музлаб қолиб кетма. Одамхўр мушуклар еб кетмасин. Кун ёйилгандан борасан.

Азизбек шунча ялинса ҳам кампир кўнмади. Азизбек ноилож энасининг раъйини қайтаролмай, қайтадан ечиниб ўрнига ётди. Бари бир кўзини уйқу ололмади. Дадасини, онасини, Мирвалини ўйлаб ётди.

Кўзи илинган экан, тушига Мирвали кирипти. Сени ўзим ўғил қиласман, деятган эмиш. Яна у Эрали чавандознинг отини сенга совға қиласман, деб пешонасидан силамоқчи бўлиб турганмиш. Азизбек уйғониб кетиб, анча пайтгача тўшакда хурпайиб ўтириди. Ноxуш ўтириб нонушта қилди.

У дукатлик Мордухай деган тиш докторига ўнта каклик ваъда қилиб қўйган эди. Тириги бўлиши шарт эмас, семиз бўлса бас, биттасига ўн сўмдан бераман, деб айтганди.

Азизбек пақирга солиб қўйган какликлардан ўнтасини танлаб олди-да, халтага жойлади. Шу пайт эшик очилиб, энасининг боши кўринди.

— Ҳой бола, чой билан гугурт олиш эсингдан чиқмасин.
Кампир шундай деди-ю, яна эшикни беркитди.

Азизбек елкасида мильтик, құлтиғида каклик солинган
халта билан йүлга тушди.

Офтоб чараплаган. Куёш нурида чақнаган қор күзни
оламан, дейди.

Азизбек сүқмоқдан жадал борарди. У йүл-йүлакай учраган
какликларға қарамади ҳам. Ҳатто баданига офтоб ўтиб, қорда
судралиб келаётган какликларға парво қымай ёнидан ўтиб
кетаверди.

Кунгай тарафда қор йўқ. Аллақачон эриб кетган. Илиб
қолган тошлар орасидан чиққан юмронқозықлар орқа оёқла-
рида соқчидек тик қотиб турардилар.

Азизбек асфальт йўл ёқасига келиб, каттакон тошга ўтира-
ди. У паст-баланд йўллардан юриб чарчаган эди. Пастда маши-
налар бир-бирини қувиб ўтапти. Юқоридан Эрали чавандоз
Қора Бахмални жиловидан етаклаб, ўзи отга ўхшаб кишинаб
ўтиб кетди. Нарироқ бориб жиловни қўйиб юборди-да, ўзи
тўнини ечиб, эгарга ташлади. Унинг яктаклари йиртилиб,
этаклари осилиб қолган. Ялангоч елкалари шундоқ кўриниб
турарди. У бир оёгида туриб, ўнг томонга икки айланди.
Кейин чап оёгида туриб, яна ўнг томонга айланмоқчи бўлди.
Эпломади, мувозанатини йўқотиб, ёнбошига йиқилди.

Шундан кейин ерга ўтириб олиб, ўкириб-ўкириб йиф-
лади. Кейин офтобга кўзини пирпиратмай тик қараб туриб,
қарсиллаб кулди.

Азизбек унинг бу ҳолатини ҳайрон бўлиб кузатиб турарди.
У Эрали чавандоз жинни бўп қопти, деб эшитган эди-ку,
ишонмаганди. Мана, кўриб турипти. Мирвали отини зўрлаб
олиб, ўзини икки кун ертўлага қамаб қўйгандан кейин
жинни бўлиб қолганини у билмасди.

Шу топда куз офтоби тошларни ожизгина илитиб турган
ёнбағирда Мирвалидан жабр кўрган икки киши ўтиради.
Улардан бири умрининг сўнгги дамларини кечирар, иккин-
чиси эндингина оламни таниб келаётган эди.

Азизбек бир оз дам олгандан кейин ўрнидан туриб,
ёнбағирдаги сўқмоқдан кетди. Сўқмоқ жар ёқасига келиб
узилди. У ёғига йўл йўқ. Азизбек ёввойи пистанинг буралиб
кетган ялангоч илдизига осилиб пастга тушмоқчи бўлди. Илдиз
омонатга ўхшаб туюлдими, орқасига қайтди. Худди ўзига-

ўзи тормоз бераётгандек, қалқиб-қалқиб пастта тушаётганда, ўнг томондан келаётган аёл кишига кўзи тушди. Унинг ўтиб кетишини кутиб турди. Аёл қора баҳмал камзул кийиб, бошига тивит рўмол ўраб олган. Оёғидаги жигар ранг этигининг найзадек учли пошнаси тошларга тегиб тақ-тақ овоз чиқазиб келарди. Азизбек уни таниди. Бу Рассоқ буқачининг келини Мастона янга эди. Эри шу баҳорда армияга кетган, ўзи совхоз бухгалтериясида ҳисобчилик қиларди. Келин бўлиб тушганига икки йил бўлай деяпти, ҳали бола кўрмаган. Етим-қишлоқликлар туғмайдиган келинни узоқ ушлаб туришмасди. Дарров жавобини беришарди. Рассоқ буқачи, пича сабр қилайлик, бунга ҳам худонинг атагани бордир, деб хотининг гапини қайтариб турарди.

Мастона янга жуда кўҳлик эди. Қадди-қомати келишган, кийган кийими ўзига ярашадиган хушбичим эди. Азизбек-нинг уни кўрмаганига беш-олти ой бўлиб қолган. Энди у жуда хунук бўлиб кетибди. Юзи доғ, қорни дўппайиб, баҳмал пальтосининг тугмаларини тортиб турипти.

Мастона янга шундоққина Азизбек турган жойдан уч метрча наридан ўтиб кетди. У қисқа-қисқа нафас олар, бир-икки қадам босиб тўхтар, яна нафасини ростларди.

Нима бало, касалми, деб ўйлади Азизбек. Мастона янга бехосдан гандираклади. Тошга суюниб, бир дам турди-ю, ҳолдан кетиб, ўтириб қолди.

Азизбек ёнига борди.

— Янга, сизга нима бўлди?

Мастона янга уни кўриб,вой, сени менга худо етказди, бир бало бўлиб қоламанми, деб қўрқиб тургандим. Пастга олиб туш, бирон машинани тўхтатиб, дўхтирга олиб бор, деб ёлборди.

Азизбек елкасидаги милтиқни тош орқасига ташлаб, уни суюб, пастга олиб туша бошлади. Мастона тинмай инграр, лабларини қимтиб, тишларини гичирлатарди.

Улар асфальт йўлга тушишди. Азизбек уни йўл четидаги тошга ўтқазиб, ўткинчи машиналарга қўл кўтара бошлади. Аксига олиб машиналар унинг олдидан ўқдек учиб ўтиб кетарди. Уларнинг аксари пахта юклантган прицепли машиналар эди. Енгил машина деярли ўтмасди.

Узоқдан автобус кўринди. Азизбек нима бўлса ҳам шуни тўхтатаман деб , йўл ўртасида туриб олди.

Бу «Хўжақишлоқ» маршрутида қатнайдиган автобус эди. Шуни тўхтатолса айни муддао бўларди. Чунки бу автобус совхоз идораси олдида тўхтаб ўтади. Докторхона ҳам худди ўша ерда.

Азизбек икки қўлини кўтариб, автобус йўлини тўсисб тураверди. Шофёр уни уриб кетишидан қўрқиб, ғазаб билан тормоз берди. Кейин машина эшигини очди.

— Нима ўлгинг келяптими?! Э, аҳмоқ!

Азизбек унинг сўzlарига парво қилмай ёлборди:

— Тоғажон, анави янгамни ола кетинг. Тўлғоқ тутиб қолди. Дўхтирга олиб бориш керак.

Шофёр тош устида тўлғаниб ўтирган Мастона янгани кўрди-ю, шошиб пастга тушди. Пассажирларнинг ҳаммаси унга қараб туришарди.

Орқа эшик очилиб, икки хотин чиқди. Улар келиб Мастона янгани қўлтиғидан олишди-да, эҳтиётлаб автобус томон олиб кетишли. Мастона янга ўгирилиб, Азизбекка қаради:

— Азиз, укагинам, уйдагиларга айтиб қўй. Хўпми?

Уни автобусга чиқаришли. Азизбек ҳайрон бўлганича йўл ўртасида қолди.

У аясига, менга қачон укача туғиб берасиз, деб сўраганларини эслади. Шунда Бодомгул, яқинда, яқинда укачалик бўласан, Бегим, деганди. Шундан бирон ойларча вақт ўтиб қулоғига бир хунук гап кирди-ю, аясини ёмон кўриб қолди. Маҳалла хотинлари, «Бодомгул Мирвалидан орттирган боласини олдириб ташлабди», деб гап қилишган эди. Шунда Азизбекнинг мурфак қалби эзилиб кетганди.

Шу пайт Азизбек аясини, дадасини эслади. Дадаси тогдан ҳориб-чарчаб келарди. Уни эркалатишга ҳам мажоли бўлмасди. Келганига бир кун ҳам ўтмай кўчада хотини тўғрисида ноҳуш гап қулоғига чалинарди жанжал бошланарди. Азизбек бир чеккага сўқилиб, ота-онасининг жангини жавдираф томоша қиласарди. Шундан сўнг дадаси жаҳл билан уйдан чиқиб кетарди. Кейинги кетишида аясига ёмон гап айтганди:

— Бу уй энди менга ҳаром!

Бари бир Равшонбек уйга келаверди. У ҳар қанча ғазабланмасин, хотинини яхши кўрарди. Унинг кўп гуноҳларини кечганди.

Мана энди Азизбек ҳам отасиз, ҳам онасиз бўлиб қолди.

У кейинги кунларда тоғларда девонавор тентираб юрар, кечга яқин ҳориб-чарчаб, совуқдан диргизлаб қайтиб келарди.

Катта энаси унинг бу хил юришларидан хавотир оларди. Боланинг бу юриши яхшиликка олиб бормайди. Бирон корҳол бўлмаса гўрга эди, деб ташвишланарди.

Машина сигналидан чўчиб кетган Азизбек ўзини йўл четига олди. «Нива» ўн беш метрларча нари бориб гийқиллаб тўхтади.

Ундан Мирвали тушди.

— Аблаҳ, нега пахтага бормай, бу ёқларда юрибсан? — деди Мирвали ўқрайиб.

— Сизнинг нима ишингиз бор! Сиз совхоздан қочиб кетгансиз-ку!

Мирвалининг кўзларидан ўт чақнаб кетди. Бу боладан кутулишнинг айни пайти келганди. Мирвали этигининг кўнжидан пичогини олиб, у томон бостириб кела бошлади. Азизбек орқасига тисарилиб, кескин бурилди-ю, бир сакраб харсанг устига чиқиб олди. Яна иккита харсангдан ошиб ўтса, боя хашаклар орасига ташлаб қўйган милтиққа қўли етади. Орқасига ўгирилиб, Мирвалига қаради. У еб қўйгудек бўлиб тикилиб турарди.

— Сиз ёмон одамсиз! — деб қичқирди Азизбек. — Аям билан дадам ўлгандан кейин изингизга тушганман. Нималар қилганингизни, кимларни ўлдирганингизни кўрганман.

Мирвали шаҳд билан тепаликка интилди. Азизбек ҳарсангдан ошиб, милтиқни олди.

— Ташла, ташла милтиқни!

Азизбек милтиқни ташламади.

— Ташламайман! Сизни ўлдирман. Аям билан дадамнинг қасдини оламан. Бир ойдан бери орқангиздан пойлайман. Асалчи военнийни машина билан эзib ўлдирганингизни ўз кўзим билан кўрганман. Расулбек амакини тош уйга қамаб портлатиб юборганингизни ҳам кўрганман. Сиз шунаقا ёмон одамсиз. Сизни ўлдирман!

— Ташла, ташла милтиқни! Жинни бўлдингми? Сенга «Москвич» олиб бераман. Мазза қилиб миниб юраверасан. Машина ичига магнитофон ўрнатамиз, хоҳлаган ашулангни қўйиб эшитаверасан.

— Ишонмайман! — деди Азизбек. — Сизни битта ҳам гапингизга ишонмайман. Сиз мени ҳам ўлдирасиз, биламан...

Не-не кеккайган, ҳеч кимга сўз бермайдиган одамларни бўйсундирган, инон-ихтиёридан чиқкан не-не валломатларни бир ишора билан йўқ қилиб юборган Мирвали келиб-келиб

оғзидан она сути кетмаган бир бола олдида noctor-noilож гангиб турарди. Бу бола милтиқ тепкисини босса, тамом! Шон-шавкатлар, даври-давронлар, қанча курашларда құлга киригтан бойликлар, олтинглар, жавоҳирлар, санаб тутатиб бүлмайдиган пуллар... бари қолиб кетади!

Мирвали олдинга интилди.

— Ҳой, бола, эсингни йиғ. Умрингнинг охиригача етади-
ган пулдан юз ўғирма. Видеомагнитофон олиб бераман.
Уйингда хоҳлаган кинони ўзинг қўйиб кўраверасан. Милтиқ-
ни ташла! Пул керакми, мана, — у қўйин чўнтағига қўл ти-
қиб, бир пачка пул олиб, Азизбек томонга отди.

Мирвали ғазабдан титрар, айтиётган гаплари бўғзидан аллақандай хунук бир товушга илашиб чиқарди.

Азизбек умрида бунчалик кўп пулни кўрмаганди. Ҳаммаси юз сўмликлар. Улар ҳозир Азизбекнинг оёқлари тагида, буталарга илашиб, шабадада у ёқдан бу ёққа капалакка ўхшаб учяпти.

Мирвали Азизбекнинг пулни кўриб ҳайрон туриб қолга-
нини, анча бўшащганини сезди:

— Укам, сен ҳозир уйингга бор. Энангдан хабар ол. Мен омборчига айтаман, уйингга қопда ун билан гуруч олиб бориб беради. Бундан буён дўст бўлайлик. Энангда мендан салом айт. Бугун-эрта ўзим ўтиб, дуосини олиб келаман... Кейин гаражга бор. Шофферга ёрдамчи қилиб қўяман.

— Нима қиласиз ёлғон гапириб. Энди сиз совхозга борол-
майсиз. Ушлаб олиб қамашади. Урнингизга Қодиров директор
бўлган...

Бу гап унинг қоқ миясига кимдир болға билан ургандек тегди. Кўз олди қороғилашиб кетди. Мувозанатини йўқотиб, оёқда туролмай қолди.

Тоққа келтанига икки кун ҳам бўлгани йўқ. Қиладиган иш, гаплашадиган одам йўқ. Чўпонлар ҳам ундан ўзларини олиб қочишарди. Жаъфар билан, Насим билан нимани гаплашади? Бир кунда шунчалик зерикиш. Қиличини кўтариб қиши келяпти. Учиб турган қуш осмонда музлаб йиқиладиган пайт келганда нима қиласи?

Унинг бир умиди қудаси Турсунбоевдан эди. Унинг «Энди бас, орқага қайт», дейишидан илинжи бор эди. Энди у йўқ. Қудасини Гдлян қамоққа олиб кетган.

Жаҳл келса, ақл кетади, дейдилар. Кейинги пайтларда Мирвалининг кўп марта ақли кетди. Айниқса, сайловчилар-
нинг вакилларига қилган асло чидаб бўлмас гуноҳини ҳеч

ким кечирмайди.

Мирвалининг эртанги куни қоронги эди.

Номуси барбод бўлган қизларнинг, рўзгори бузилган келинчакларнинг, уларнинг ота-оналари зор-зор қақшаб қилган дуойи бадлари, қарғишлари унинг ёқасидан тутди. Энди у шу тоғлар орасида шоқоллардек яшашига маҳкум. У кўнглида, ҳеч бўлмаганда битта совхозда қолдиришса ҳам рози эдим, қандоқ гуллатганимни кўриб қўйишарди, деб ўйларди.

Бунинг асло иложи йўқ эди. У бирлашмани «гуллатиб» бўлган эди. Бундан буён у умрини қамоқда ўтказади ё шу тоғларда қашқир бўлиб яшайди.

Мирвали чўнтагини ковлай бошлади. Азизбек уни ёнидан тўппонча оляпти, деб ўйлаб бармоқларини милтиқ тепкисига қўйиб, босишга тайёр бўлиб турди.

Мирвали шимининг чўнтаgidан бир даста калит олиб, Азизбекнинг оёғи тагига жаранглатиб ташлади:

— Жигулининг калити. Гаражга борсанг, машинани кўрсатишади. Кейин ҳайдашни ўргатишади. Ўртоқларингни кўзини ўйнатиб миниб юрасан.

Мирвали шундай дея туриб, яна икки қадам олдинга чиқди.

— Гапингиз гирт ёлғон. Гараждан сизга битта мих ҳам беришмайди. Мени лақиллата олмайсиз.

Мирвалининг бетлари бужмайиб, қалтираб кетди. Бу одам Азизбекнинг қон душмани. Энди у ўлим талвасасида уни авраяпти. Тоғ-тоғ ваъдалар беряпти. Бу одам унинг онасини ўлдириди, дадасини ўлдириди. Ҳали ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотмаган бир арзанда боланинг кўзига бу ёруғ дунёни зимистон қилди. Қариб, ана кетаман, мана кетаман деб, биттагина ёлғиз фарзандининг йўлига илҳақ бўлиб, кун санаб ўтирган мушфиқ бир кампирнинг бутун орзу-армонларини оёқ остига олиб тепкилади.

Азизбек милтиқ қўндоғини елкасига тиради.

— Ҳой бола, нима қиляпсан?! — деди титраб-қақшаб Мирвали, — милтиқ ўйинчоқ эмас. Бас қил!

— Сизни ўлдираман. Машинангиз ҳам керак эмас, пулингиз ҳам...

Мирвали унга яқин келиб қолганди. Битта тошга оёқ тираса бўлди, худди Азизбекнинг оёғи тагидан чиқади. Кўчқор шохидек буралиб кетган арча илдизига осилиб, юқорига интилди. Шунда...

Азизбек милтиқ тепкисини босди.

Ёнғоқзорда хазон титиб юрган бир гала қарға қағ-қағ қилиб осмонга күтарилди. Оралықтар, ёнбағирлар узоқ вақтгача қалдираған турди. Мирвали йигирма метрча пастликнинг ўртасида қозикдек чиқиб турган арчанинг қуриган илдизига осилиб қолган эди.

У жойдан на пастга тушиб бўларди, на юқорига чиқиб, Мирвали худди дор чиғириғига осилиб ўйнаётган дorbозга ўхшарди. Ўзини ташлаб юборай деса, шундоқ баланддан тошлар устига тушиб, чилпарчин бўлади. Юқорига чиқишнинг асло иложи йўқ.

У осилиб турган илдиз ёнидаги ковакдан узун бўйнида патлари йўқ икки ўлимтик ғажир потирлаб учиб чиқиб кетди. Ковак уларнинг одам қўли етмас уяси эди.

Ғажирлар кутилмаган «меҳмон» тепасида чарх уриб айланишар, ҳамла қилишга чоғланишарди.

Азизбек унга узоқ қараб турди.

Мирвалининг қўллари бақувват эди. Аммо қанчалик бақувват бўлмасин, бирон соатдан ортиқ уни кўтариб туролмасди.

Бу баҳайбат тоғларни, сўнгсиз далаларни, бошидан охирига юриб етиб бўлмайдиган ўрмонларни, ўзига тобе бўлган минг-минглаб одамни қисиб ушлаб турган шу бақувват қўллар энди унинг биргина ўзини кўтариб туришга ҳам ожизлик қиласди.

Мирвалининг қўллари тола бошлади. Жон-жаҳди билан кучаниб, юқорига қаради. Тепада това тош устида қўлида милтиқ билан турган Азизбекка яна ялина бошлади.

Мирвали осилиб қолган илдиз ёнида каттагина туйнук бор. Ғажирлар шу жойдан кирадилар. Туйнукдан қараган одам катта йўлни бемалол кўради. Мирвалининг йўлга ташлаб чиққан машинаси ҳам бемалол кўриниб турарди. Аммо Мирвали бўй чўзиб қараёлмасди. Бошидан уч қарич баландликка гавдасини кўтаролмасди. Туйнук оғзида эса ғажирлар унга ёв қараш қилиб чўкиб ташлашга шай турардилар.

Ташқаридан ўқ овози эшитилди. Бу овоз ўнгир ичида бир дам айланиб юриб, илдизлар орасига сингиб кетди. Мирвали тепадан кузатиб турган Азизбекка, нима гап, дегандек ташвишли қаради.

— Насим полвон Жъафарни отди. Ўлигини жарга тепиб юборди.

— Югар, тез пастга тушиб Иштон полвондан сим арқонни

олиб чиқиб менга ташла. Тез бўл, қўлимда куч қолмаяпти.

— Милиция Абдулазизни сен ўлдиргансан, деб Иштон полвоннинг қўлига кишан солиб олиб кетди. Машинангизни ҳам ўшалар олиб кетишиди. Насим полвон ўзини чавақлаб ташлади.

Ражаб полвон кеча оқшом Мирвалининг буйруги билан «қимматли» гувоҳ Абдулазизни чавақлаб келган эди.

Мирвали алам билан ингради. Бу инграш бир неча дақиқа олдин рақибларини битта имо билан йўқ қиласидиган, умр бўйи сарф қилса тугамас бойлик эгаси, энди эса бир гўдакнинг кичкинагина ёрдамига зор бўлган «тоғлар султони»нинг аччиқ фарёди, оху ноласи эди.

Ўнгир туби борган сари торайиб, тушиб кетган жонзорат вино шишасининг тиқинидек зич ўрнашиб қолади. Ўнгир тубига тушиб кетиш нақд ўлимнинг ўзи эди.

Мирвалининг ўзи ҳам қанчалигини аниқ билмайдиган бойликлари Насимничи бўлди. Отаси Азим ўгри умр бўйи ўғрилик қилиб, ҳозир боласи эга бўлган бойликларнинг мингдан бирини ҳам кўрмаганди. Бу бойликлар Насимга ҳам буюрмади. У алам билан ўзини чавақлаб ташлади...

Азизбек нима иш қилиб қўйганини билмасди. Кўркув босди. Бутун вужуди караҳт бўлиб, ҳеч нарсани сезмас, ақли ҳеч нарсани идрок этмасди. Қармоқ учига суқилган тирик чувалчангдек гавдасини бураб-бураб, сўнгти дамларни кечираётган Мирвалига ҳайрат билан қараб турди-да, ортидан кимдир таъқиб қилаётгандек шошиб орқага югурга бошлади. Азизбек тўхтаб, нафасини ростлади. Ўпкаси тўлиб, ҳиқиллаб йиғлаб юборди.

— Аяжон, аяжоним! Сизни хўрлаган, бадном қилган, бу дунёдан фарёд уриб кегишингизга сабабчи бўлган ифлос Мирвалининг жазосини бердим. Айтинг, яна нима қилсан арвоҳингиз шод бўлади?

— Дадажоним, сизни тоғу тошларда саргардон қилган, қари энамни зор-зор йиғлатган жаллод Мирвалини чоҳ тепасига осиб қўйдим. Бир нафасдан кейин унинг кўзларини ғажир қушлар ўйиб олиб, ўзини чоҳ тубига ташлайди. Айтинг, Энажоним, айтинг Дадажоним, энди мендан курсандмисизлар?

— Энажоним, у қонхўрнинг бутун яшаган умри сизнинг бир томчи кўз ёшингизга арзимайди. Аяжонгинам, унинг жами умри сизнинг тароққа илиниб қолган бир тола сочингизга

тeng келолмайди. Даражоним, у жаллоднинг тоғларни титратиб яшаб ўтказган умри сизнинг бир марта, ўғлим, деб менга айттан меҳр тўла сўзингиз олдида сариқ чақага арзимайди.

Яқин ўртадан туёқ товуши келди. Азизбек қулоқ солди. Туёқ товуши борган сари унга яқинлашарди.

Бугалар орасидан бир отлиқнинг аввал боши, кейин бутун гавдаси кўринди. Бошига тумоқ, эгнига пўстин кийган отлиқ унинг ёнига келиб, жиловни тортди. От пишқириб тўхтади.

— Нима қилиб ўтирибсан, чирогим? Бу тоғларга кўпам тикилаверма, маҳлиё бўлаверма, бу тоғларда қашқирлар бор...

— Йўқ, бобожон, тоғда энди қашқирлар қолмади. Энг охиргисини ўнгир тепасига осиб қўйганман.

Йўловчи унинг қўлидаги милтиққа қаради.

— Ундан бўлса нима қилиб милтиқ кўтариб юрибсан? Ташла уни...

— Мана! Мана! — деб Азизбек милтиқни жарга улоқтириди. Жар туби сув экан, шалоплаган товуш эшишилди.

Йўловчи унга, баракалла, деди-ю узоқ йўлга мўлжалланган қўшигини бошлаб отига қамчи босди.

Дарё тўлқин, сувлар тошқин,
Ундан кечиб ўтолмайман.
Отим ориқ, рангим сариқ,
Манзилимга етолмайман.
Бир қалам қош, ҳам чилвир соч,
Ўтов безаб кутар мени.
Қандоқ қилай, бу тоғлардан
Кўнгил узиб кетолмайман.
Юртим олис, шамоллар ҳам
Етолмайин ҳолдан тоюр,
Иложим йўқ, офтоб бўлиб
У томонга ботолмайман.
Отим ориқ...
Рангим сариқ...
Дарё тўлқин,
Сувлар тошқин...

1988 йил, март — 2003 йил,
Дўрмон

Аҳмад. Саид.

Жимжитлик: Роман. — Т.: «O'zbekiston»,
2006. 280 б.

ББК 84(5У)6

Саид Аҳмад

ЖИМЖИТЛИК

Роман

Қайта ишланган нашри

Муҳаррир *К. БУРОНОВ*

Рассом *Ш. ҚАҲХОРОВ*

Бадиий муҳаррир *Ҳ. МЕҲМОНОВ*

Компьютерда тайёрловчи *Н. БЕГМАТОВА*

Босишга рухсат этилди 14. 12.2006. Бичими 84x108 1/₃₂.

Таймс гарнитураси. Офсет босма усулида босилди.

Шартли б.т. 14.70. Нашр т. 14.4. Тиражи 5000 нусха.

Буюртма № 06-198

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг

«O'zbekiston» нашриёт-матбаа ижодий уйи.

Тошкент, Навоий кӯчаси, 30.

11851

"O'ZBEKİSTÖN"

ISBN 978-9943-01-021-5